Magali Delaloye

O istorie erotică a Kremlinului

De la Ivan cel Groaznic la Raisa Gorbaciova

POLIROM

Magali Delaloye

O istorie erotică a Kremlinului

De la Ivan cel Groaznic la Raisa Gorbaciova

Traducere de Nicolae Constantinescu

POLIROM
2017

Magali Delaloye, *Une histoire érotique du Kremlin. D'Ivan le Terrible à Raïssa Gorbatcheva*
© 2016, Editions Payot & Rivages
© 2017 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1;
sector 4, 040031, O.P. 53

ISBN ePub: 978-973-46-6660-7
ISBN PDF: 978-973-46-6661-4
ISBN print: 978-973-46-6527-3

Coperta: Radu Răileanu

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

MAGALI DELALOYE, istoric, este specializată în istoria Uniunii Sovietice. Şi-a luat doctoratul la Universitatea din Berna cu lucrarea *Des moustaches et des jupes. Rapports de genre au sein du cercle du Kremlin sous Staline (1928-1953)*. Predă la Universitatea din Lausanne.

Introducere

Kremlinul: numele său evocă Moscova, Piaţa Roşie, centrul puterii indiferent de regimul politic din Rusia. Nu trebuie să se uite însă că, timp de două secole, din 1712 până în 1917, Moscova a trăit în umbra impunătorului Sankt-Petersburg, devenit capitala Imperiului Rus. În această lungă perioadă de eclipsă, Kremlinul a fost mai cu seamă spaţiu de promenadă, loc al relaţiilor sentimentale şi, pentru a marca o continuitate politică, spaţiul unde aveau loc încoronările.

Dacă Moscova este menţionată prima dată în anale în 1147, ansamblul de locuinţe de pe colina care domina râul Moscova a fost protejat abia în 1331 de un *kremlin* (*kreml*), fortăreaţă tipică din vechea Rusie. Construcţia era rudimentară: un parapet şi ţăruşi de stejar. Dar acest dispozitiv era foarte fragil în faţa asediatorilor din Hoarda de Aur. El a fost distrus şi reconstruit de mai multe ori. Atunci când locul Moscovei în cadrul Rusiei kievene a început să devină tot mai important, cneazul Dmitri Donskoi a hotărât, în anii 1360, să construiască un zid de piatră ca să protejeze cetatea ce adăpostea familiile nobile. Aceste fortificaţii erau mai în măsură să respingă atacurile asediatorilor, care nu au ezitat totuşi să incendieze edificiul. La urcarea pe tron a lui Ivan al III-lea ca suveran al cnezatului Moscovei, Moscova a devenit epicentrul Rusiei kievene, dominând celelalte principate şi oraşe. Acest *kremlin* capătă acum o majusculă, devenind locul unde vor trăi suveranii ruşi şi de unde îşi vor exercita puterea. Astăzi, zidurile nu mai protejează împotriva vreunei invazii, dar locul, secret şi închis, a păstrat în mod simbolic rolul unui spaţiu care adăposteşte puterea[1]. Această fortăreaţă va fi aşadar scena pe care vom derula o istorie erotică a conducătorilor şi a femeilor de la Kremlin.

Să fim clari. Pentru istorici, a vorbi despre Kremlin înseamnă înainte de toate a vorbi despre politică, chiar dacă viaţa privată şi viaţa publică s-au îmbinat strâns încă de la început. Tot ce ţine de dorinţă (iubire, sexualitate, viaţă conjugală, prietenie etc.) este încă teren neexplorat[2] şi se înţelege de ce: arhivele private sunt extrem de rare. Ca să-ţi strecori privirea sub fustele de la Kremlin, să descoperi anecdote deocheate despre conducători şi să dezvălui secrete senzaţionale este nevoie de memorialişti şi de surse demne de încredere. Toate acestea lipsesc de cele mai multe ori, fiind înlocuite în mod dureros de zvonuri sordide şi imposibil de verificat. Un exemplu: şeful Sovietului Suprem, Mihail Kalinin. Se spune că îi plăceau foarte mult balerinele de la Teatrul Bolşoi. Este adevărat că a avut o relaţie cu colaboratoarea sa, Aleksandra Gorceakova, şi că soţia lui, aflând, s-a refugiat în Altai, dar că trebuia să treci prin patul „bunicului Kalinuşka”, cum i se spunea, ca să obţii un loc în balet, asta face parte din zvonurile epocii,

chiar dacă este plauzibil ca acest Kalinin, ca atâţia alţii pretutindeni şi întotdeauna, să fi încercat să profite de poziţia lui ca să obţină favoruri sexuale. O legendă spune că tânăra Bella Uvarova, în vârstă de 16 ani, a fost asasinată după ce i-a refuzat avansurile... Sau Serghei Kirov. Reputaţia lui de donjuan nu era nelegitimă, nici marea-i slăbiciune (încă unul!) pentru dansatoare. A circulat numele unei Milda Draule, care va sfârşi împuşcată în 1935, soţul ei nefiind altul decât Leonid Nikolaev, asasinul lui Kirov... Despre Avel Enukidze, celibatar din cercul Kremlinului, se spune că a avut un număr incalculabil de amante foarte tinere, pe care le aducea în Comitetul Executiv, oferindu-le un loc de muncă şi privilegii. În fine, Beria. Dacă ar trebui să creionăm prototipul satirului, n-ar exista o imagine mai potrivită decât cea pe care a lăsat-o şeful temutului MVD, ultimul conducător executat prin împuşcare: violator de tinere studente în Caucaz, al viitoarei sale soţii, apoi a numeroase tinere moscovite după război. Bătrânele povestesc şi astăzi cum se mai temeau pentru integritatea fiicelor lor... Ivan al IV-lea era oare un pervers sexual? Petru cel Mare era homosexual? Lenin era un ins complexat şi pudibond? Stalin nu era un bun amant? Nimeni nu ştie nimic despre toate acestea.

Să fim şi mai clari: această carte înfăţişează dorinţa, iubirea, sexul, violenţa şi moartea dintr-un spaţiu al puterii profund masculin. Femeile şi femininul au fost înlăturate în toate modurile posibile, epoca stalinistă fiind din acest punct de vedere un lung răstimp de tranziţie. A fost aşadar nevoie să le reaşez în inima politicii, să redau vizibilitate, un corp, o biografie unor femei puternice, rezistente, femei emancipate, intelectuale, militante, simple *baba*, intrigante sau recalcitrante, dar şi unor cupluri care se iubeau, unor sentimente, pasiuni, precum şi unor bărbaţi, prieteniilor lor, codurilor lor virile, emoţiilor lor, trupului lor deseori nesigur. Ca să reuşesc, a trebuit adesea să depistez informaţiile ca într-un puzzle, în frânturi, în rândurile unei corespondenţe, într-un jurnal „intim", într-o autobiografie, în bileţele schimbate la întruniri politice (faimoasele *zapiski*), fotografii private, arhive insuficient exploatate sau inedite. Apar astfel, de exemplu, un Stalin care nu suportă ca femeile să vorbească, un Buharin jucându-se cu partea sa feminină, un Molotov îndrăgostit nebuneşte de soţia lui, moravuri, modele conjugale, roluri familiale şi pedagogice foarte variate, femei de excepţie (Sofia Paleologhina, Nadejda Krupskaia sau Raisa Gorbaciova), mame remarcabile (Natalia Narîşkina, ce-i stârneşte interesul pentru Europa viitorului Petru cel Mare, Ekaterina Voroşilova sau Aşhen Mikoian, ce le insuflă copiilor lor valorile bolşevismului), figuri remarcabile, teoreticiene şi politiciene care trăiesc iubiri pasionate (ţarevna Sofia Paleologhina, Inessa Armand, Aleksandra Kollontai) şi morţi dramatice (cumnatele lui Stalin, Evghenia Ejova care se otrăveşte ca să-şi salveze soţul).

Desigur, sexualitatea era şi ea prezentă la Kremlin, ar fi absurd să afirmăm contrariul. Multor conducători, bărbaţi şi femei, le plac tinerii. Ivan cel Groaznic, îmbătrânind, căuta soţii tinere ca să-i asigure descendenţa. Stalin şi Buharin au ajuns să se căsătorească cu fiicele vechilor lor prieteni militanţi. Enukidze nu se însura cu amantele, dar le alegea dintre fetele abia ieşite din adolescenţă. Aleksandra Kollontai nu se lăsa nici ea mai prejos, luându-şi amanţi mai tineri cu câţiva ani decât ea. Dar sexul nu e totul, erotismul în sens larg cuibărindu-se şi în pilozitatea etalată sau îndepărtată, în alcoolul care, de la Petru cel Mare, curgea în valuri la Kremlin, în partidele de vânătoare, în veşmintele purtate şi chiar în procesele politice.

O istorie erotică a Kremlinului este aşadar o istorie intimă a puterii. În fine, este şi o carte despre riscurile emancipării femeii. Să nu uităm că în Rusia, în 1921, a fost instaurată în mod oficial Ziua Internaţională a Femeii[3] şi că discursul oficial al bolşevicilor stipula că egalitatea dintre sexe era un fapt împlinit. Totuşi, vom vedea că întotdeauna relaţia erotică face din femeie un personaj politic.

Partea întâi

Fortăreaţa femeilor

(1462-1927)

În istoria Kremlinului, perioada stalinistă reprezintă o cotitură şi un moment excepţional pentru dezvoltarea politicii ţării, dar şi o tranziţie în privinţa rolului femeilor în interiorul fortăreţei. Totuşi, această istorie se înscrie într-o tradiţie. Regimurile care s-au perindat la conducere nu au propus o delimitare clară între sfera privată şi cea politică, astfel încât femeile au luat parte la jocul politic.

Înaintea Revoluţiei din Octombrie, ele participau, într-un mod cât se poate de tradiţional pentru un sistem monarhic, la jocurile dinastice. Dar unele nu se vor mulţumi cu un rol pur decorativ. Chiar şi fără mandat oficial, îşi vor influenţa soţii şi, în consecinţă, vor influenţa şi politica acestor regimuri autocratice. Situaţia aceasta se constată în timpul domniei lui Ivan al III-lea cel Mare, al celei a lui Ivan al IV-lea cel Groaznic şi la începutul domniei lui Petru I cel Mare.

După două secole petrecute în umbra oraşului Sankt-Petersburg, Moscova a redevenit, în 1918, capitală, iar Kremlinul, centrul puterii. Odată cu revoluţia bolşevică, femeile au putut pretinde să-şi exercite influenţa prin şi pentru ele înseşi. Pe culoarele Kremlinului puteau fi întâlnite de atunci ciudata Aleksandra Kollontai, seducătoarea Inessa Armand şi fidela Nadejda Krupskaia. Fiecare va marca în felul ei viaţa intimă a cercului de la Kremlin.

1

Amoruri, asasinate şi dinastie: Kremlinul ţarilor

Femeile au jucat un rol sensibil în politică la Kremlin încă de pe vremea marilor cneji şi a ţarilor. Bineînţeles, legăturile dinastice aveau o importanţă considerabilă – cine spune politică bazată pe familie spune maternitate şi sexualitate[1] –, dar şi acţiunile ca atare ale marilor cneaghine sau ţarine.

Chiar dacă rolul lor nu era chiar reglementat, conform tradiţiei ele se ocupau în principal de satisfacerea dorinţelor soţului, de aducerea pe lume a unor copii sănătoşi care să poată supravieţui şi de conducerea atelierului de croitorie al fortăreţei, unde erau confecţionate ţesături ce slujeau la înfrumuseţarea palatelor şi mănăstirilor. Dar, de la Ivan al III-lea la Petru cel Mare, exemplele care urmează arată că, în funcţie de caracter şi ambiţie, femeile puteau să ia parte la viaţa politică.

Unele au murit în patul lor, altele au plătit scump pentru asta. Acestea erau riscurile conflictelor şi intrigilor între familiile din jurul ţarului; deseori, acesta se căsătorea de mai multe ori din cauza unei mortalităţi materne foarte mari şi dorea cu orice preţ să aibă destul de mulţi descendenţi ca să diminueze efectele unei mortalităţi infantile foarte ridicate. Cei ce făceau parte din familia ţarului aflat la domnie aveau acces la dregătoriile cele mai însemnate; cei din familia moştenitorului perdant aveau parte de exil, închisoare, mănăstire sau moarte.

Pentru măreţia cnezatului Moscovei: Ivan al III-lea şi Sofia Paleologhina

Domnia lui Ivan al III-lea, născut în 1440, fiul lui Vasili al II-lea, marchează o cotitură în istoria Rusiei. Atunci s-a creat şi s-a mărit cnezatul Moscovei, iar Rusia şi-a căpătat independenţa faţă de Hoarda de Aur, de imperiul turco-mongol, care nu mai era decât propria-i umbră şi care a ţinut sub jugul său, din secolul al XIII-lea, Rusia kieveană, adică vechea Rusie[2]. El a dus o politică agresivă şi faţă de alt rival secular: Lituania. Ivan al III-lea a fost primul mare cneaz care a purtat titlul de ţar, acordat atunci de împăratul bizantin. În acea perioadă, Kremlinul a căpătat forma triunghiulară pe care o cunoaştem astăzi şi a devenit impresionant de frumos.

În ziua de 12 noiembrie 1472, marele cneaz a încheiat ceea ce se poate numi o căsătorie remarcabilă, chiar dacă ceremonia a avut loc în absenţa viitorului soţ. Cea de-a doua soţie a lui nu era alta decât Zoe Paleologos (1455-1503) – care a devenit Sofia după botez –, nepoata ultimului împărat bizantin, Constantin al XI-lea. După căderea imperiului, familia ei s-a refugiat la Roma, lângă papă. Adolescentă, Zoe a primit o educaţie severă graţie susţinerii papilor Paul al II-lea şi Sixt al IV-lea, care sperau să se folosească de ea în relaţiile diplomatice. A învăţat să scrie şi să citească, dar şi să lucreze cu acul, aşa cum îi stătea bine oricărei fete de familie bună[3]. Cronicile italiene spuneau că Sofia era o femeie frumoasă, mică de statură, cu ochi vioi şi expresivi şi o piele excepţional de albă[4], ceea ce nu l-a împiedicat pe un poet italian s-o descrie astfel: „Un munte de grăsime. Tot ce-am putut să visez noapte de noapte erau nişte munţi de unt şi de osânză”[5]. În 1469, ştiindu-l pe cneazul Ivan văduv, Roma a încercat să stabilească relaţii cu Rusia, în speranţa de a o atrage în sânul Bisericii Catolice. Papa Paul al II-lea a propus-o atunci pe Zoe ca viitoare soţie. Dar, pentru ruşi, religia catolică a fetei era o problemă. Zoe a fost aşadar botezată ortodoxă şi a luat numele de Sofia.

Imediat după căsătorie şi după sosirea sa la Moscova, Sofia nu a ezitat să se amestece în treburile politice ale soţului. Îi aducea deja prestigiul şi blazonul Imperiului Bizantin. Calea a fost astfel deschisă pentru a construi ideea că Moscova era de acum înainte „a Treia Romă”. Mai mult, Sofia a adus din Italia medici şi artişti care au contribuit esenţial la ridicarea celor mai frumoase biserici de la Kremlin şi la decorarea noilor ziduri din cărămidă albă ale fortăreţei. Ba chiar a reuşit să primească propriii diplomaţi.

Prezentă lângă soţul ei în timpul profundelor schimbări ale principatului, a devenit indispensabilă, Ivan al III-lea sfătuindu-se întotdeauna cu soţia lui; astfel, de la începutul anilor 1480, toate acţiunile politice purtau deja marca Sofiei[6]. La câţiva ani de la moartea principesei, un martor a pretins: „Pământul nostru rus trăia în linişte şi pace. Când a sosit aici marea prinţesă Sofia cu grecii voştri, pământul nostru s-a frământat şi s-au stârnit mari conflicte”[7]. Poate că soţia cneazului era considerată puţin cam repede vinovată pentru schimbările profunde ale societăţii moscovite din acea perioadă.

Ivan a pus capăt sistemului care le dădea pământ fraţilor săi, ca să unească cnezatul în jurul Moscovei. Au fost atunci integrate oraşe precum Suzdal, Riazan, Iaroslav etc. Ba chiar a reuşit să integreze republica liberă Novgorod. Astfel s-a născut cnezatul Moscovei, pe care Ivan a încercat să-l unifice, folosind îndeosebi legea. Sub domnia lui a apărut primul cod de legi rusesc. Mai mult, el a rupt relaţiile cu Hoarda de Aur, refuzând să plătească tribut[8]. Toate aceste evenimente au dus la apariţia unei ideologii de stat care formează baza a ceea ce istoriografia a numit autocraţie. În fine, odată cu venirea unui mare număr de artişti din

Italia, chiar peisajul Moscovei s-a schimbat, apărând un nou stil arhitectural care de atunci a făcut parte din cultura rusă, după cum o demonstrează bisericile de la Kremlin, cele mai multe construite în această perioadă.

Succesiunea la tronul cnezatului reprezenta întotdeauna un moment tensionat. Procedura nu a fost niciodată cu adevărat reglementată şi se derula mai degrabă după tradiţia accesului la tron al primului născut de parte bărbătească. Pentru a evita incertitudinea, cnejii îşi precizau urmaşul la tron în testament. În general, dorinţa defunctului era respectată, dar nimic nu împiedica izbucnirea conflictelor şi contestarea testamentului, cum s-a întâmplat mai ales în perioadele ulterioare.

În cazul succesiunii lui Ivan al III-lea, totul a părut să se petreacă normal, dar aici se observă cel mai bine competenţa tactică a Sofiei, care se joacă cu multă abilitate cu încâlceala dinastică. El se căsătorise prima dată cu Maria. În 1458, aceasta a adus pe lume un fiu, Ivan, zis cel Tânăr, care a ajuns la vârsta adultă. Pregătindu-şi succesiunea, Ivan al III-lea l-a făcut pe acest fiu moştenitorul lui. După moartea primei soţii, s-a recăsătorit şi Sofia a adus pe lume mai mulţi copii. A avut un prim fiu pe nume Vasili, pe care i-ar fi plăcut mult să-l facă moştenitor, ca să-şi păstreze puterea după moartea soţului. Dar porţile păreau închise, mai ales că tânărul Ivan devenise el însuşi tatăl unui băiat. Or, la începutul lui 1490, sănătatea lui Ivan cel Tânăr s-a şubrezit. Medicii au pus diagnosticul gută. Sofia a pus să se aducă de la Veneţia un medicament care n-a reuşit să-l salveze: Ivan cel Tânăr a murit în martie acelaşi an. Unii au vorbit de otrăvire, fără ca nimic să fie cert.

Din acel moment, Sofia s-a străduit neobosit să-şi convingă soţul să nu-l numească succesor pe nepotul lui, Dmitri, vlăstarul lui Ivan cel Tânăr, ci pe primul fiu din cea de-a doua căsătorie, Vasili. Ivan l-a numit totuşi pe Dmitri. Tabăra lui Vasili s-a mobilizat ca să schimbe situaţia. Degeaba. Câţiva boieri, printre care şi vărul marelui cneaz, au fost atunci arestaţi şi executaţi. Schimbarea neaşteptată au adus-o campaniile militare purtate de tatăl său: Vasili a dat dovadă de competenţă şi curaj, recâştigând astfel preţuirea lui Ivan al III-lea. În 1502, i-a devenit moştenitor. Micul Dmitri şi mama lui au căzut în dizgraţie şi sinodul ecleziastic i-a acuzat de erezie. Au murit în închisoare, în 1505, de foame şi de frig. Sau de mâna cuiva[9].

Sofia s-a stins din viaţă în aprilie 1503. Cortegiul funerar până la locul de veci, Biserica Adormirii Maicii Domnului de la Kremlin, a fost impunător. A fost înmormântată lângă prima soţie a lui Ivan al III-lea. Câteva luni mai târziu, acesta s-a îmbolnăvit. Destul de repede, a fost nevoit să-i lase pe alţii să se ocupe de treburile statului. În octombrie 1505, a murit la vârsta onorabilă de 65 de ani, lăsându-i viitorului Vasili al III-lea un teritoriu mai mare, bogat şi independent.

Cele şase soţii ale lui Ivan cel Groaznic

În ziua de 25 august 1530, s-a născut micul Ivan care a rămas în memoria oamenilor drept cel Groaznic (*Groznîi*), poreclă pe deplin meritată pentru faptele lui. Domnia sa, bine-cunoscută şi presărată cu acte de violenţă, nu este cu nimic mai prejos decât a altor monarhi europeni. Ivan a fost primul ţar autoproclamat, a întărit statul primit de la tatăl lui, Vasili al III-lea, a înfiinţat cumplita *Opricinina*, strămoaşa poliţiei secrete, dar a şi reformat ţara graţie numeroaselor contacte stabilite cu ambasadele europene[10].

Domnia lui Ivan cel Groaznic este remarcabilă şi prin practicile sale matrimoniale. Renunţând la tradiţia ortodoxă şi intrând astfel în conflict cu Biserica, cel devenit ţar s-a căsătorit de cel puţin şase ori, după datele păstrate de istorie. Femeile îşi făceau apariţia pe scenă împreună cu familiile lor, apoi dispăreau, ecou îndepărtat al unui proces pe care îl vom regăsi în cercul Kremlinului în timpul lui Stalin. Ivan aminteşte în această privinţă de Henric al VIII-lea al Angliei, dominat de aceeaşi furie matrimonială[11]. Dar, spre norocul soţiilor sale, niciuna n-a pierit de mâna lui, ţarul preferând să le trimită la mănăstire. Asemenea domniei lui Ivan, practicile sale maritale au suferit o ruptură puternică în anii 1560 şi 1570.

Prima femeie care a contat în viaţa viitorului ţar a fost mama sa, Elena Glinskaia (1479-1533), cea de-a doua soţie a lui Vasili al III-lea. Venirea pe lume a lui Ivan a fost însoţită de semne rău prevestitoare. Cronicile spun că, trăsnetul abătându-se asupra cnezatului Moscovei, unele necromante au prevestit că acel copil va fi un flagel, un monstru şi o sursă de nenorociri. Aceste prevestiri pline de superstiţii erau stârnite de condiţiile prea puţin ortodoxe, în sens propriu, ale celei de-a doua căsătorii a lui Vasili al III-lea. După ce a fost însurat câţiva ani cu prima soţie, văzând că, în ciuda numeroaselor pelerinaje şi danii făcute Bisericii, nu avea descendenţi – ceea ce îl deranja în mod deosebit, deoarece nu voia să lase puterea unor fraţi la care nu ţinea –, marele cneaz a decis, în 1526, să divorţeze de ea şi s-o trimită la mănăstirea Pokrovski. Unele surse vorbesc de o despărţire „amiabilă”, principesa înţelegând interesele soţului. Altele precizează lipsa de entuziasm a Solomoniei, care a fost dusă cu forţa la mănăstire[12].

În ciuda diferenţei de vârstă, cuplul format din Vasili şi Elena era fericit; cei doi petreceau mult timp împreună la vânătoare, de pildă, sau la cursele de cai. Vizitau pe rând mănăstirile. Această tânără prinţesă lituaniană, cu trăsăturile bine conturate, cu buze frumoase şi ochi mari, care primise o educaţie bună, a înveselit existenţa lui Vasili, ajuns în pragul bătrâneţii. Dar, căsătorit acum cu o tânără care plesnea de sănătate, cneazul aştepta un descendent de parte bărbătească. Fiul atât de aşteptat a venit pe

lume abia în 1530, când tatăl avea deja 51 de ani. Considerată o străină la curte, chiar dacă tatăl şi unchiul ei îl slujiseră pe cneaz, Elena nu a adus prea multă bucurie născând un moştenitor, mai ales că, doi ani mai târziu, a născut încă un băiat, Iuri. Din nefericire, acesta din urmă a fost prea plăpând şi marcat de un handicap, ceea ce nu l-a împiedicat pe fratele lui cel mare să-l iubească şi să-l îngrijească. Pentru mai multă siguranţă, Ivan a fost încoronat la vârsta de un an. Tatăl său a murit doi ani mai târziu. Domnia lui nu a început sub un cer senin. În pofida încoronării, în jurul unchilor săi s-au format tabere pentru a-i răpi tronul. Copilul s-a menţinut la putere numai mulţumită inteligenţei şi manevrelor mamei sale, Elena, care conducea consiliul de regenţă.

Înţelegând că poziţia fiului ei era nesigură, Elena a făcut tot ce i-a stat în putinţă nu numai pentru respectarea dreptului de succesiune, ci şi pentru ca Ivan să nu ajungă victima unei intrigi de palat. Astfel, ea nu a aşteptat să devină major – la 16 ani – ca să-l încoroneze mare cneaz, ajutată de mitropolitul Daniel. După ce a asigurat tronul, Elena s-a ocupat de slăbirea poziţiei regenţilor, poruncind arestarea fraţilor soţului ei şi plasând oameni din familia sa în anturajul fiului său, pentru care a devenit femeia ideală. A fost perioada în care distracţiile de la curte s-au schimbat în mod radical. S-a acordat o mai mare atenţie înfăţişării, prin purtarea unor haine în culori vii, la care se adăugau perle şi pietre preţioase. Femeile îşi albeau faţa şi-şi colorau buzele în roz. Pe scurt, modelul de inspiraţie era curtea poloneză, unde îşi făcuse apariţia moda franţuzească[13]. Dar în 1538 Elena a murit, poate otrăvită de boierul Şuiski, a cărui familie voia să scape de influenţa regentei.

Prima parte a domniei lui Ivan nu a marcat o mare ruptură în raport cu tradiţia. Cât a fost minor, puterea a fost exercitată de consiliul de regenţă dominat de familia Glinski. Apoi, Ivan şi-a ocupat treptat locul de suveran. Matrimonial, primele trei căsătorii au respectat şi ele tradiţia, îndeosebi ortodoxă. Când a împlinit 15 ani, s-a ivit preocuparea şi pentru încoronarea, şi pentru căsătoria lui. Pentru găsirea soţiei, care a fost autohtonă – deoarece diplomaţia rusă nu reuşise să găsească o prinţesă străină –, s-a organizat un fel de „paradă a tinerelor”. Principiul era ca în faţa viitorului mire să fie prezentată o selecţie de potenţiale soţii provenite din familii boiereşti. Chiar dacă nu era o practică obişnuită, nu se putea spune nici că era o noutate. Vasili folosise deja această tactică ca să-şi găsească soţie.

Fericita aleasă s-a numit Anastasia Zaharina. Tânăra era de o mare frumuseţe şi, în plus, cunoştea bine curtea şi uzanţele, deoarece familia ei făcuse parte întotdeauna din tabăra lui Ivan în lupta sa pentru tron, iar fraţii ei, Daniil şi Nikita, erau prieteni de petreceri ai tânărului suveran. Se poate vorbi de o adevărată căsătorie din dragoste. Dacă în faţa boierilor Ivan se putea arăta grosolan şi aspru, cu soţia lui a devenit iubitor, blând, asigurându-i

confortul şi îndeplinindu-i dorinţele, ajungând chiar să-şi părăsească amantele[14].

Fericirea conjugală a fost însă întunecată de numeroasele naşteri care s-au soldat cu moartea prematură a pruncilor. Din şase copii născuţi, numai doi fii, Ivan şi Fiodor, au ajuns la vârsta adultă. Vlăguită de sarcini şi cu o sănătate şubredă, Anastasia s-a îmbolnăvit în 1559 şi, după incendiul de la Moscova din 1560, refugiată în satul Kolomenskoie, s-a stins brusc din viaţă[15], lăsându-l pe Ivan foarte nefericit.

În virtutea îndatoririi dinastice, sfetnicii l-au îndemnat să-şi ia repede altă soţie. O vreme, s-a pus problema căsătoriei cu Ecaterina, sora regelui Poloniei. Dar Ivan a hotărât să întărească alianţele la sud şi s-a logodit cu o prinţesă cercheză, Maria. Îndată ce a întâlnit-o, ţarul a fost pur şi simplu vrăjit de acea frumuseţe puţin obişnuită pentru Rusia[16]. Dacă surse mai târzii o descriu pe Maria ca pe o persoană cu tulburări de caracter, având o influenţă proastă asupra soţului, contemporanii o considerau unanim o persoană sociabilă, plăcută şi graţioasă[17]. Foarte tânără – s-a căsătorit la vârsta de 16 ani, în 1561 –, simţindu-se cu siguranţă străină la curte, ea era timidă în faţa ţarului, deja bărbat în toată puterea cuvântului la 31 de ani. În pofida iubirii pe care acesta i-o arăta, Maria nu a putut să-i ofere niciodată aceeaşi susţinere ca Anastasia. Rămânea descendenţa. Cronicile menţionează o singură sarcină în cursul acestei căsnicii de şase ani. În martie 1563, s-a născut micul Iuri, care a decedat în luna mai. În acel an, Ivan a mai suferit şi o altă pierdere prin moartea fratelui său, pe care medicii nu au reuşit să-l salveze.

În cursul acestei căsnicii, domnia lui Ivan a cunoscut o schimbare importantă, ducând la o perioadă de teroare. Moartea preaiubitei soţii dintâi şi cea a fratelui handicapat, de care era foarte apropiat şi faţă de care avea o afecţiune sinceră, au fost concomitente cu o cotitură în gestionarea puterii. Ivan a devenit atunci un autocrat, concentrând întreaga putere în mâinile sale şi guvernând principatul cu mână de fier, uneori plin de cruzime. E greu să nu facem legătura între pierderea unor fiinţe iubite şi cruzimea, ba chiar paranoia de acum a ţarului autoproclamat. În 1565, după ce a ameninţat că va părăsi puterea, Ivan a rezervat o parte din teritoriul cnezatului *Opricininei*, asupra căreia avea o putere absolută. Pornind de la aceste teritorii, el a înfiinţat un nou ordin militar format din *opriciniki*, care vor reprezenta braţul înarmat pentru actele de violenţă ale ţarului. Jurământul membrilor era apropiat de o renunţare la lume: ei jură „să nu mai aibă contact cu restul populaţiei, nici măcar cu părinţii, altfel vor fi executaţi”[18]. La Moscova, ţarul a poruncit să li se construiască un palat mare în afara Kremlinului, unde îşi petrecea din ce în ce mai mult timp, neglijându-şi soţia. În acea perioadă, pe când ea trăia încă, au început negocierile pentru o viitoare căsătorie a ţarului, iar Maria şi-a zis că va trebui să se călugărească.

Începând din acei ani, povestea domniei lui Ivan cel Groaznic este presărată cu acte de cruzime ce depăşesc practicile obişnuite. Acest lucru este vizibil îndeosebi în urma decesului celei de-a doua soţii. În 1569, soţii fac un şir lung de vizite la mănăstiri. Suferind de tuberculoză, ţarina le-a suportat greu şi a murit chiar în acel an. Dar zvonurile îl acuzau pe ţar că se debarasase de o soţie care îl cam stânjenea. Ca să răspundă acestor bârfe, Ivan a întors acuzaţia, învinuindu-l pe boierul Vladimir Andreevici, şi a găsit un bucătar care a mărturisit că administrase otrava la porunca acestuia. Boierul şi familia sa au fost constrânşi să bea otrava cu pricina, mama lui a fost condamnată să plece în exil la mănăstire, dar, pe drum, s-a dat ordin „să se scape de ea prin asfixiere într-un cufăr, într-o izbă, prin fum”[19].

Ivan cel Groaznic rămăsese văduv din nou. Nu era neapărat grăbit să se recăsătorească, deoarece, după religia ortodoxă, chiar în caz de văduvie, nu era posibil să te căsătoreşti în mod legiuit de mai mult de trei ori. Aşadar, era ultima şansă de a găsi o femeie robustă şi în stare să-i sporească descendenţa, care, deocamdată, se rezuma la doi fii. Într-o dispoziţie destul de proastă, Ivan s-a apucat să vâneze trădători. Teroarea a pus stăpânire pe nobilime, care se temea să nu fie dizgraţiată, ba chiar asasinată, şi a ezitat să vină la ţar să-i propună o soţie[20]. După ce s-a gândit întâi să-şi ia o soaţă străină, ţarul a hotărât în cele din urmă să organizeze o nouă „paradă a tinerelor”. În 1571, au fost aduse aşadar în faţa ţarului... 2 000 de tinere! Ivan a adăugat ritualului o mică variaţie de producţie proprie: controlul medical. Aleasa a fost Marfa Sobakina, provenită dintr-o veche familie de boieri. Logodnicii s-au întâlnit des, au făcut cunoştinţă şi Marfa i-a plăcut tot mai mult lui Ivan, mai ales că semăna cu Anastasia. Dar logodnica s-a îmbolnăvit. Ivan a refuzat să rupă logodna, sperând că medicii străini vor putea s-o salveze. Şi căsătoria a avut loc, dar ţarina a murit după două săptămâni. Cauza bolii şi morţii sale a fost otrava[21]. Ţarul a vrut răzbunare şi a cerut să fie găsiţi vinovaţii. Într-un mod oarecum ilogic, au fost arestate rude de-ale defunctei, fără ca adevăraţii vinovaţi să fie traşi la răspundere[22].

Conform legii, Ivan cel Groaznic nu mai putea să se căsătorească. Sinodul i-a acordat totuşi o dispensă, ţarul pretextând că ultima căsătorie nu fusese consumată şi că soţia lui fusese otrăvită. La parada tinerelor, unde fusese aleasă Marfa, dar şi Evdokia pentru ţareviciul Ivan, ţarul pusese ochii şi pe Anna Koltovskaia. Ea a devenit cea de-a patra lui soţie, în 1572. Asemenea celorlalte, nici Anna nu era pe placul anturajului ţarului, deoarece familia ei făcea parte din mica nobilime de provincie. Şi a devenit atunci ţinta unor intrigi de palat şi a unor zvonuri[23]. Dar, mai presus de toate, mariajul nu era unul reuşit. Ivan fusese fermecat de frumuseţea şi tinereţea Annei, dar cei doi nu aveau deloc gusturi comune. Mai mult, Anna nu reuşea să-i dăruiască un urmaş. Anul 1575 a marcat o ruptură în practicile

matrimoniale. N-a mai fost vorba de iubire. De acum înainte, Ivan şi-a ales soţiile doar după capacitatea lor de a aduce pe lume moştenitori de parte bărbătească. Când nu-i mai conveneau, le repudia şi le forţa să se călugărească. Anna, care a purtat de atunci înainte numele de Daria, a fost trimisă la mănăstirea Pokrovski din Suzdal, apoi la mănăstirea Tihvin din nord-vestul Rusiei. Acolo a murit în 1626, la 42 de ani după soţul ei.

Cea de-a cincea soţie a ţarului, Anna Vasilcikova, a avut aceeaşi soartă. Deoarece această căsătorie nu era legală după legea canonică, data nu-i apare în anale, dar este situată în jurul anului 1575. Cum Ivan acţionase împotriva avizului Bisericii, această căsătorie a marcat ruptura dintre suveran şi autorităţile ecleziastice. Dar ea a marcat şi încă o etapă în întărirea autocraţiei şi a puterii ţarului. Tot în acest moment încep întrebările privind numărul exact de căsătorii ale lui Ivan[24].

În 1574, i-a fost prezentată o tânără care i-a plăcut mult: păr şaten, ochi adânci, faţă rotundă, de statură mijlocie şi plinuţă cum îi plăcea ţarului. În plus, provenea dintr-o familie numeroasă, ceea ce îl îndreptăţea să presupună că îi va putea dărui mulţi fii[25]. Dar, săturându-se de ea, ţarul n-a ezitat să înceapă discuţii cu Anglia în vederea căsătoriei cu regina Elisabeta I sau chiar cu una dintre nepoatele ei[26]. Pe la 1576, Anna a fost şi ea trimisă la mănăstirea Pokrovski din Suzdal, unde a găsit-o mai cu seamă pe Evdokia, prima soţie a ţareviciului Ivan, repudiată pentru infertilitate. A murit acolo în 1577, fără urmaşi.

Ivan cel Groaznic îmbătrânea: a împlinit 50 de ani, o vârstă relativ înaintată pentru acea perioadă. Avea doi fii şi niciunul dintre ei nu avea încă moştenitor. De aici a izbucnit drama care a agitat întreaga Rusie la începutul secolului următor.

În 1580, ţarul era din ce în ce mai izolat, izolare la care contribuise de altfel el însuşi. Îi mai rămăseseră câţiva apropiaţi, cei din familia Nagoi, care îl slujeau de mult timp. Ţarul s-a căsătorit atunci cu tânăra fiică a lui Fiodor, Maria Nagaia. Fata nu era prea entuziasmată de ideea căsătoriei cu acel bărbat bătrân care avea obiceiul să-şi trimită soţiile la mănăstire, dar şansa de a deveni ţarină îi deschidea perspective interesante[27]. Imediat după căsătorie, Maria a hotărât să se amestece în viaţa de familie a fiilor lui Ivan, deoarece se considera o mamă pentru ei, ceea ce n-a prea fost pe placul nurorilor, mai în vârstă decât ea. Intrigile ei au stârnit animozitatea femeilor din familia soţului.

În ziua de 10 sau 11 noiembrie 1581, s-a petrecut drama care i-a permis Mariei să-şi sporească influenţa. Ivan cel Groaznic nu se prea avea bine cu fiul său cel mare. Nu-i prea plăceau manifestările de independenţă ale moştenitorului său, după ce investise multă energie pentru a-l forma ca să-i urmeze la tron. Conflict politic sau ceartă de familie? Un lucru e sigur: ţarul a acţionat la mânie. De câteva luni, ţareviciul se căsătorise pentru a treia oară, primele soţii fiind repudiate pentru infertilitate. Elena

Şerementieva se pregătea să nască. Ivan cel Groaznic a intrat în apartamentele ei şi şi-a găsit nora în haine pe care le-a considerat provocatoare. S-a enervat şi a urmat o ceartă. Ivan a lovit-o pe Elena în abdomen. Ţareviciul a încercat să-şi apere soţia, acuzându-şi tatăl că voia s-o omoare. Tatăl şi-a lovit fiul în cap. Boris Godunov, pe atunci sfetnic apropiat al ţarului, a intervenit şi a oprit loviturile, dar a fost prea târziu. După patru zile, ţareviciul Ivan a murit şi soţia lui a avortat[28]. Primul moştenitor şi descendenţa sa nu mai existau. Mai rămăsese fratele său, gălbejitul şi bolnăviciosul Fiodor, în care ţarul nu-şi pusese niciodată prea multe speranţe. A fost o adevărată pleaşcă pentru Maria Nagaia, mai ales că, în 1582, a născut un fiu, Dmitri. La moartea lui Ivan, în 1584, nu mai trebuia decât să-l înlăture pe Fiodor ca să-şi aşeze pe tron fiul, copil încă, ea devenind regentă[29].

Dar Fiodor a urcat pe tron în acelaşi an. A rămas la domnie până în 1598, aducând o oarecare stabilitate dinastică. Însă soţia lui, Irina Godunova, a născut numai o fată. Ca să evite intrigile mamei vitrege Maria, a trimis-o în exil, împreună cu fiul ei, la Uglici. A impus declararea ilegală a căsătoriei tatălui său, excluzându-şi astfel fratele vitreg de la succesiune. În 1598, Fiodor a murit brusc, poate otrăvit. Astfel s-a sfârşit dinastia Rurik, deoarece, în 1591, micul Dmitri a murit în urma unei crize de epilepsie. Boris Godunov, apropiat al lui Fiodor, a fost ales ţar. Din cauza nemulţumirilor şi cu ajutorul Mariei Nagaia, a apărut un fals Dmitri, apoi un al doilea. A fost perioada numită Timpurile Tulburi[30]. Pacea a revenit abia în 1613, odată cu alegerea lui Mihail Romanov.

Petru cel Mare şi femeile

Politica şi viaţa privată se amestecă permanent într-un regim autocrat, acesta fiind îndeosebi cazul domniei lui Petru cel Mare[31]. Fără a cădea într-o psihologie facilă, trebuie să constatăm că unele dintre evenimentele pe care ţareviciul Petru le-a trăit în copilărie i-au marcat o parte din deciziile politice, cel puţin atâta timp cât capitala a rămas Moscova şi Kremlinul era epicentrul puterii. Acolo, Petru a contracarat intrigile, a cucerit treptat puterea şi a pregătit schimbarea radicală care a fost occidentalizarea Rusiei. Mutarea curţii la Sankt-Petersburg a fost simbolul emancipării faţă de tradiţii şi al afirmării unei puteri absolute. La Moscova, în jurul tânărului prinţ gravitau mai multe femei: mama adorată, Natalia Narîşkina, sora vitregă, temuta Sofia, dar şi ştearsa lui soţie şi amantele de joasă speţă.

Natalia Narîşkina a fost până la moarte, survenită în 1694, un stâlp de bază al existenţei lui Petru. Foarte inteligentă, era un sfetnic preţios pentru fiul ei graţie mai ales unei competenţe certe în contracararea intrigilor de palat. Dar era mai ales o mamă iubitoare şi iubită cu duioşie de fiul ei, după cum arată începutul acestei scrisori trimise de la Pereslav în ziua de 20 aprilie 1689: „Măicuţei mele adorate şi dragi până în adâncul fiinţei mele, ţarină suverană şi Mare Prinţesă Natalia Kirilovna, băieţelul tău [...] Petruşka doreşte să te audă vorbind despre sănătatea ta. Mulţumită rugăciunilor tale, totul e bine pentru noi; şi lacul s-a luminat cu totul în această a douăzecea zi a lunii”[32].

Ţareviciul Petru s-a născut în 1672, din cea de-a doua căsătorie a lui Alexei I. După moartea primei sale soţii, Maria Milovskaia, ţarul s-a recăsătorit cu Natalia Narîşkina. Ea i-a adus tinereţe şi bucurie bătrânului suveran. Viaţa soţilor era fericită; cei doi petreceau mult timp împreună şi aveau multe gusturi comune, cum ar fi plimbările lungi şi teatrul. Dar noua ţarină nu era pe placul boierilor de la curte. Provenea dintr-o familie de mici nobili de provincie, dar fusese trimisă de părinţi la Moscova şi educată de naşul ei, Artamon Matveev, boier influent la curte şi favorit al lui Alexei. „Parada tinerelor” a fost organizată doar de ochii lumii, căci ţarul fusese deja fermecat de pupila prietenului său cu prilejul unor întâlniri acasă la acesta din urmă.

Natalia era educată după „moda europeană” în vigoare acasă la protectorul ei. Chiar dacă bărbile nu fuseseră încă tăiate, artele, ideile şi felul de a trăi au fost deja adoptate[33]. Casa lui era centrul cultural al Moscovei. Matveev avea o tipografie, o bibliotecă imensă şi o colecţie importantă de picturi. Locuinţa sa era locul de întâlnire al negustorilor bogaţi străini de la Moscova. Seara, nu de puţine ori se auzeau acorduri de orgă sau sunete de vioară. Natalia a înflorit în această ambianţă şi a învăţat să vorbească câteva limbi străine. Îi era clar că nu se va supune tradiţiei care cerea ca femeile să stea ascunse în spaţiul special destinat lor, să brodeze şi să se ocupe de copii. Va fi o femeie „emancipată”. Şi pasiunea pentru Europa o va transmite şi fiului ei, care va şti s-o facă să dea roade.

Dar, pentru Petru, mama era şi persoana care îl proteja de intrigile de la curte, deseori sângeroase. La moartea lui Alexei, în 1676, i-a urmat la tron fiul lui cel mare, Fiodor al III-lea, de numai 14 ani, care a domnit până la moarte, survenită în 1682, la vârsta de 21 de ani, fără să lase urmaşi. Moartea lui s-a produs în urma unor colici apărute după ce mâncase o tartă cu dude, poate otrăvită. În timpul domniei, ca să evite intrigile care ar fi urmărit să-l răstoarne de la putere, tânărul ţar i-a trimis pe Natalia şi fiul ei în afara Moscovei, în satul Preobrajenski. Aceasta a fost perioada în care Petru a urmat o instruire militară – s-a dovedit un elev nu prea silitor – şi a descoperit bucuria navigaţiei.

Decesul prematur al lui Fiodor a provocat o criză de succesiune şi un adevărat război al clanurilor între familia Milovski şi familia Narîşkin, din care proveneau cele două soţii. De la prima soţie, Maria Milovskaia, aleasă după ce tutorele său, Boris Godunov, poruncise să fie ucise pretendentele care nu-i plăceau, avusese 13 copii, dintre care mai mulţi muriseră la o vârstă fragedă. După moartea fiului cel mare, nu rămăseseră decât ţareviciul Ivan, care a urcat pe tron cu numele de Ivan al V-lea, handicapat mintal şi fizic[34], şi o fiică, Sofia, exclusă de la succesiune din cauza sexului. Din partea familiei Narîşkin, existau un fiu sănătos tun şi o fiică. *Zemski Sobor*, adunarea boierilor, trebuia să ia o hotărâre. Au fost chemaţi din exil Natalia, fiul şi fraţii săi.

În mai 1682, a avut loc o revoltă sângeroasă. Sofia a profitat de nemulţumirea streliţilor[35], care au respins întotdeauna reformele Bisericii iniţiate de patriarhul Nikon. Ea a răspândit zvonul că familia Narîşkin l-a sugrumat pe Ivan al V-lea, fratele vitreg al lui Petru. Regimentul de streliţi a intrat în masă în palatele de la Kremlin şi le-a jefuit fără ruşine, tăindu-le gâtul celor care se opuneau. Ca să oprească masacrul, Natalia a ieşit în faţă cu cei doi băieţi terorizaţi. Dar asta n-a potolit frenezia ucigaşă a soldaţilor. Natalia a fost atunci obligată să-şi sacrifice fraţii, pe Anastas şi Ivan, pentru a satisface nevoia de răzbunare a acelei trupe însetate de sânge. Şi trupurile le-au fost imediat tăiate în bucăţi. Revolta a fost în cele din urmă înăbuşită. *Zemski Sobor* a hotărât ca Petru să fie şi el ţar alături de Ivan al V-lea, situaţie cu totul unică în istoria Rusiei[36]. Petru avea 10 ani, iar fratele său vitreg, 16 ani. Sofia a fost numită regentă.

Femeie energică şi inteligentă, dar prea puţin răsfăţată de natură, Sofia şi-a văzut concretizate ambiţiile politice. Ea a guvernat cu ajutorul amantului său, Vasili Goliţin. Dar, deşi extrem de pricepută în arta intrigilor de palat, nu s-a dovedit foarte competentă în gestionarea problemelor politice. Campaniile din Crimeea au fost deosebit de dezastruoase şi au slăbit poziţia regentei şi a favoritului ei. Petru a profitat, încercând să-şi îndepărteze sora vitregă. Dar Sofia nu s-a lăsat înşelată şi a ales să conspire din nou împreună cu streliţii ca să-şi îndepărteze definitiv fratele vitreg de la putere. Manevra a dat greş, tânărul ţar reuşind să-şi adune aliaţii şi să i se opună regentei. Învinsă, aceasta a fost închisă în mănăstirea Novodevici. Petru a domnit de atunci înainte împreună cu fratele lui, până la moartea acestuia în 1696[37].

Anul 1689 a fost şi cel al căsătoriei sale. Pentru ţar, nu era vorba de o căsătorie din dragoste, ci de una de pură convenienţă, pentru a asigura descendenţa şi a-i face pe plac mamei sale, care îi alesese soţia. S-a căsătorit aşadar cu tânăra Evdokia Lopuhina. Natalia a ales cum nu se putea mai bine: o tânără frumoasă, bine făcută. Dar Petru nu putea s-o iubească pe noua ţarină, crescută după moda vechii Rusii kievene, care nu-i va fi de niciun ajutor în

punerea în practică a reformelor şi a unei mode europene[38]. Pierzându-şi din ce în ce mai mult interesul faţă de ea, a preferat compania prietenilor, experienţele ştiinţifice şi călătoriile. Evdokia l-a născut pe primul său fiu, Aleksei, în 1690. Alţi doi fii, Aleksandr şi Pavel, nu au supravieţuit. Cu micul ei fiu şi cu susţinerea soacrei, Natalia, ţarina a încercat să şi-l apropie din nou pe ţar. Cât a trăit mama sa, Petru a acceptat acest joc, dar, după moartea Nataliei, şi-a neglijat total soţia[39]. În 1697, înainte de a pleca într-o călătorie de câteva luni ca să viziteze Europa, Petru a vrut să divorţeze şi să-şi trimită soţia la mănăstire, invocând ca motiv pentru repudiere nervozitatea şi sănătatea ei mentală labilă, deşi acestea nu fuseseră confirmate niciodată. Patriarhul nu s-a grăbit să îndeplinească porunca ţarului şi, în absenţa lui Petru, Evdokia a preluat toate sarcinile care îi reveneau unei ţarine. Aflând toate acestea la întoarcere, Petru a făcut o criză de furie şi şi-a ameninţat soţia, pe care o bănuia că uneltea împotriva sa[40]. În cele din urmă, ea a intrat la mănăstire sub numele de Elena.

Întoarcerea lui Petru din călătorie marchează şi o schimbare a vieţii de la curte, începând cu chipurile curtenilor: Petru a luat foarfeca şi le-a tăiat bărbile boierilor. S-a dat startul europenizării. Desigur, era vorba numai de barbă, dar nu trebuie să uităm că, în tradiţia ortodoxă rusă, conform dreptului canonic, era interzis să-ţi tai barba, ca să-ţi laşi faţa aşa cum a dorit-o Creatorul. Barba era de multe ori semnul distincţiei şi al mândriei la boieri. Surprinderea şi reacţiile negative nu au întârziat. Dar ce se putea face împotriva dorinţei ţarului? Prin această practică, Petru şi-a întemeiat în mod vizibil şi simbolic puterea.

În perioada cât a fost căsătorit, Petru a preferat să ducă o viaţă foarte agitată, departe de splendoarea Kremlinului. Părăsind deseori fortăreaţa şi vorbind limba germană, a căpătat obiceiul să meargă în cartierul german al Moscovei. Acolo, în nenumăratele taverne, se adunau străinii. Petru se ducea şi el împreună cu prietenii de beţie: bătrânul mercenar care îl slujise şi pe tatăl său, Patrick Gordon, cofetarul care va fi înnobilat, Aleksandr Menşikov, sau François Le Fort din Geneva. Acolo făceau chiolhanuri şi ridicau fustele tinerelor atrăgătoare de prin taverne. Mai mult, Petru întreţinea o amantă, Anna Mons, fiica unui negustor de vin. Relaţia lor a durat 12 ani, dar Anna nu l-a însoţit pe ţar la Sankt-Petersburg. În 1703, Petru a poruncit arestarea ei după ce a aflat că avea o relaţie cu ambasadorul Prusiei, Keyserling[41]. După ce a luat în mână toată puterea, a adus aceste practici la curte. Rupând relaţiile cu Biserica Ortodoxă, lăsând scaunul patriarhal vacant, ţarul şi-a creat propriul „Conciliu nebunatic şi beţivan”, unde apărea ca „Protodiaconul Pahomie înfige-sculă Mihailov”. Această îmbinare de orgii şi chiolhanuri reprezenta un loc alternativ la curte, unde, prin „inversare”, Petru îşi consolida puterea[42].

Petru se va căsători şi a doua oară, în 1712, cu amanta sa Ecaterina, care îi va succeda la tron. Dar ne aflăm deja la curtea din Sankt-Petersburg. Ruperea legăturilor cu tradiţia s-a consumat. Kremlinul de la Moscova va intra în umbră. Le va servi ţarilor doar ca simbol al continuităţii, fiind locul de predilecţie pentru încoronări[43]. Timp de două secole nu va mai fi centrul puterii. La Kremlin erau gestionate treburile oraşului. Acolo le plăcea să se plimbe noii clase de negustori şi aristocraţilor care nu suportau clima aspră de la Sankt-Petersburg. Şi tot pe-acolo hoinăreau şi tinerii când aveau întâlniri romantice. Departe de secretele puterii, Kremlinul este simbolul Rusiei eterne pe care o caută vizitatorii ruşi şi străini printre străvechile lui pietre.

2
Întoarcerea la Moscova: Kremlinul roşu

Revoluţia din Octombrie 1917 a deschis o lungă perioadă de război civil, care s-a sfârşit definitiv abia în 1922. În acel context violent, Petrogradul nu oferea garanţiile de protecţie necesare. În faţa atacurilor, bolşevicii aveau nevoie pentru capitala lor de un bastion securizat şi de un loc central ca să-şi extindă mai uşor controlul teritorial[1]. Moscova corespundea perfect acestor criterii. În februarie 1918, guvernul a hotărât, în secret, să mute acolo capitala noului stat. Kremlinul a redevenit centrul puterii.

Mutarea guvernului, dar şi a tuturor organelor conducerii politice – care erau, trebuie să o spunem, conforme cu acea perioadă –, nu era o treabă uşoară. Războiul fiind în toi, totul trebuia făcut cu cea mai mare discreţie. În ziua de 10 martie, oficialii s-au urcat în tren, noaptea, ca nişte conspiratori. Deşi ideea nu-l entuziasma deloc – dar necesitatea era lege –, Lenin a făcut şi el deplasarea împreună cu soţia, Nadejda Krupskaia, şi cu sora lui, Maria Ulianova. Desigur, fortăreaţa nu era încă amenajată. Conducătorii au ocupat camere în marile hoteluri din Moscova: *Naţional*, *Moskva*, *Lux*. Kremlinul era securizat mai ales prin faimosul sistem al aşa-numitului *propusk*, permisul de trecere; apoi, demnitarii bolşevici şi-au luat în primire apartamentele odată cu venirea verii. Lenin şi soţia sa s-au instalat în clădirea Senatului. Acolo aveau la dispoziţie o bibliotecă foarte mare, unde îi plăcea să se plimbe pisicii lor adorate.

Pe culoarele fortăreţei se agitau personalul de serviciu, secretarele şi liderii. Vechi bolşevici, care trăiseră clandestinitatea, arestările şi exilul, aceştia îşi dedicaseră întreaga viaţă luptei revoluţionare. Tot ce visaseră în decenii de militantism şi credeau că nu vor apuca să vadă îndeplinindu-se se realiza atunci. În această existenţă, viaţa privată se amesteca în mod constant cu viaţa politică[2]. Conducătorii s-au instalat aşadar la Kremlin împreună cu soţiile şi copiii. Dar ce soţii! Unele, precum teoreticiana Aleksandra Kollontai, ocupau posturi de conducere nu graţie ajutorului venit din partea soţilor, ci ca urmare a propriilor acţiuni militante. Altele, chiar dacă îşi datorau recunoaşterea în Partid statutului de soţie, erau adevărate revoluţionare de profesie, care îşi însoţiseră bărbaţii în luptă şi în numeroasele exiluri. De exemplu, Nadejda Krupskaia, monument de devotament, de susţinere şi soţie fidelă a lui Lenin. Dar şi Natalia Sedova (1882-1962), a doua soţie a lui Troţki, şi Zlata Lilina (1882-1929), soţia lui Grigori Zinoviev, pe atunci personajul cel mai apropiat de Lenin. Până la moartea sa, în 1920, putea fi întâlnită acolo şi Inessa Armand, fosta amantă a noului stăpân al Kremlinului. Toate

aceste femei, în grade diferite, se angajau în acţiunile politice ca să promoveze egalitatea dintre bărbaţi şi femei în noua republică socialistă sovietică. În efortul de a atinge acest ideal, luptele personale pentru putere nu erau deloc inexistente.

Lenin, „broasca” şi institutoarea, un *ménage à trois*

Februarie 1894. Lenin – care nu era încă figura necontestată a Partidului Muncitoresc Social-Democrat din Rusia (PMSDR) – a întâlnit la un tovarăş de militantism o tânără care i-a plăcut de la prima privire: Nadejda Konstantinovna Krupskaia. Născută la Sankt-Petersburg la 14 (26) februarie 1868, cu tatăl militar, Nadejda şi-a terminat studiile la un gimnaziu pentru fete de familie bună şi a ajuns institutoare. A devenit interesată foarte repede de problema educaţiei clasei muncitoare şi s-a apropiat de mişcarea marxistă rusă. Cei doi tineri s-au cunoscut astfel la o reuniune politică.

Lenin mergea pe 24 de ani. Nadejda tocmai sărbătorise împlinirea a 25 de primăveri. Nu era ceea ce se poate numi „o frumuseţe”, dar avea trăsături regulate şi atrăgătoare[3]. Totuşi, a fost atinsă curând de o afecţiune a tiroidei, maladia Basedow, care i-a adus obezitate, sterilitate şi porecla răutăcioasă „broasca”, dată de cârcotaşii care râdeau de ochii ei bulbucaţi. Era însă o femeie inteligentă, educată şi care împărtăşea entuziasmul revoluţionar al viitorului ei soţ[4]. Când a izbucnit Revoluţia din Octombrie, ca soţie a liderului partidului bolşevic, a devenit „prima doamnă” a Kremlinului roşu. Dar nici nu se gândea să se instaleze acolo ca la ea acasă.

1. Nadejda Krupskaia ţinând un discurs

În întreaga ei viaţă de femeie măritată, Nadejda a participat mai mult decât activ la reuşita soţului. Era soţia, dar mai ales tovarăşa lui de luptă, secretara lui, acţionând în numeroasele lor perioade de exil din străinătate în aşa fel încât treburile zilnice să nu fie o povară pentru „Ilici" al ei. Sarcina nu era uşoară. După ce au fugit din Rusia imperială în urma deportării lui Lenin, cei doi au cutreierat Europa, poposind în Elveţia, Germania şi Franţa. Pentru militanţii din Partid, Krupskaia era cea care se ocupa de corespondenţă şi, mai ales, devenise o membră zeloasă a redacţiei ziarului *Iskra*, organ al Partidului. Dintre teoreticieni, ea era cea care se ocupa de problemele de educaţie a maselor. De la revoluţie, fusese numită vice-comisar al poporului pentru educaţie şi muncise împreună cu şi sub ordinele lui Anatoli Lunacearski (1875-1933), vechi bolşevic întâlnit în emigraţie în Elveţia. În pofida bolii care o obosea, Nadejda dădea dovadă de o energie considerabilă. Ea s-a aflat mai cu seamă la originea campaniilor masive de alfabetizare şi de luptă contra analfabetismului. Străbătând Rusia în plin război, îşi asumase riscuri care îl îngrijorau pe Lenin, dar pentru Nadejda munca trecea înaintea soţului, cum se poate vedea din această scurtă epistolă adresată ei:

Dragă Nadiuşka,

M-am bucurat mult să primesc veşti de la tine. Am trimis deja o telegramă la Kazan şi, neprimind răspuns, am trimis alta la Nijni [Novgorod], iar astăzi mi-a sosit răspunsul tău... Te strâng foarte tare în braţe şi te rog să scrii şi să telegrafiezi mai des.

Al tău,
V. Ulianov

P.S. Ascultă sfatul medicului: mănâncă şi dormi mai mult şi vei fi pregătită să lucrezi la iarnă [5].

Sănătatea îi punea mereu probleme. Nadejda trebuia să urmeze frecvent un tratament. Aşa s-a întâmplat şi în ianuarie 1919, iar episodul a provocat multă spaimă. Krupskaia a fost trimisă la tratament la Sokolniki, în nordul Moscovei. În ziua de 19 ianuarie, Lenin a hotărât să meargă la căpătâiul soţiei sale, însoţit, ca de obicei, de sora lui, Maria. Plecaţi la lăsarea nopţii, într-o maşină cu şofer şi un om drept gardă, au fost opriţi pe drum de indivizi ce păreau a fi poliţişti. Aceştia şi-au îndreptat armele spre cei din maşină şi le-au cerut să coboare. Lenin s-a răstit la ei, le-a strigat cine era, dar degeaba. Bandiţii deghizaţi au plecat cu maşina. Astfel tâlhăriţi la drumul mare, şeful statului, sora lui, garda de corp şi şoferul n-au avut încotro şi au mers mai departe pe jos. Maria Ulianova şi-a amintit: „Am rămas în drum, revenindu-ne cu greu din cauza surprizei şi a repeziciunii cu care

se petrecuse toată povestea asta, dar apoi am izbucnit într-un râs zgomotos, căci tovarăşul Ciabanov [garda de corp] stătea cu bidonul de lapte în mână (îi duceam lapte Nadejdei Konstantinovna). Cu tot tragismul situaţiei noastre, nu uitase să ia acel bidon şi îl ţinea ca pe obiectul cel mai preţios”[6].

Chiar dacă Lenin şi Krupskaia au trăit decenii întregi în bună înţelegere, punând pe planul doi elanurile romantice şi pe planul întâi lupta politică, căsnicia lor a cunoscut şi perioade mohorâte. În ziua de 11 octombrie 1920, cuplul a asistat la sosirea unui sicriu. Fiica membrului Consiliului Revoluţionar Serghei Gusev a mărturisit: „Vedeam procesiunea funerară înaintând spre noi. L-am zărit pe Vladimir Ilici având-o alături pe Nadejda Konstantinovna, care îl susţinea de braţ. Pe umerii lui lăsaţi şi pe capul mult înclinat părea să apese o mâhnire de nespus”[7]. Aleksandra Kollontai a relatat: „La funeralii, Lenin era de nerecunoscut. Era zdrobit de tristeţe. Ni se părea că-şi putea pierde cunoştinţa în orice moment”[8]. În ziua aceea, Lenin îşi înmormântase fosta amantă, adevărata iubire a vieţii lui, Inessa Armand.

Nu ne-a rămas nicio informaţie despre prima întâlnire dintre Lenin şi Armand, ce pare să fi avut loc la Paris, în 1909. Probabil că tânăra femeie, în vârstă de 35 de ani, nu l-a lăsat indiferent pe cel care conducea atunci partidul bolşevic din străinătate. Buclele ei arămii încadrau o faţă cu trăsături fine şi pomeţi înalţi, iar talia îi era subţirică şi elegantă în pofida celor cinci sarcini[9]. Dar era mai cu seamă o militantă activă al cărei parcurs fusese jalonat de despărţiri şi de pasiuni. Născută la 8 mai 1874 la Paris dintr-un tată francez şi o mamă englezoaică, cea care se numea atunci Elisabeth Pécheux d’Herbenville provenea dintr-o familie de artişti. Fusese crescută la Moscova de mătuşa ei Sofia. Obţinuse o diplomă de institutoare, la fel ca Nadejda Krupskaia. În 1893, se căsătorise cu Alexandre Armand. Au avut trei copii. Dar căsnicia a început să scârţâie. S-a îndrăgostit de fratele soţului, mai tânăr cu 11 ani decât ea, şi a avut o relaţie şi un fiu cu el, Andrei. În ciuda acestei situaţii, soţul a recunoscut copilul[10]. După cum se vede, Inessa se detaşase foarte de timpuriu de „ordinea morală burgheză”, pe care a condamnat-o apoi neobosit ca militantă şi teoreticiană.

2. Inessa Armand împreună cu copiii ei

Se angajase foarte repede în mişcări revoluţionare, îndeosebi în legătură cu problema emancipării femeilor, fiind unul dintre lideri. De altfel, o regăsim alături de Clara Zetkin, Aleksandra Kollontai, Nadejda Krupskaia şi Rosa Luxemburg la diferitele conferinţe ale femeilor, de exemplu, la Berna în 1915. Participase la revoluţia din 1905, fusese arestată de câteva ori, reuşise să fugă şi plecase în exil. Inessa Armand avea acest „pedigri" când a întâlnit cuplul Lenin-Krupskaia. Triunghiul amoros plin de prietenie a durat apoi câţiva ani.

Inessa a nutrit pentru Lenin o pasiune erotică ce se îmbina cu consideraţii şi o susţinere politică. Era „o femeie nouă" care nu ţinea seama de convenţii şi-şi urma sentimentele amoroase, angajându-se în acelaşi timp în revoluţie. Iar această pasiune dublă era reciprocă, chiar dacă transpare prea puţin din scrisorile celor doi amanţi[11]. Ilici împărtăşea gânduri şi atitudini cu „prietenul său" (*moi drug, sic!*), una dintre puţinele persoane pe

care le tutuia. Şi dacă Inessa îl „îmbrăţişează tare de tot” (*krepko ţeluiu*), Lenin „îi strânge foarte, foarte tare mâna” (*krepko, krepko imu ruku*)[12], exagerare a formulei tradiţionale care era semnul unei mari apropieri. Ilici era zgârcit când trebuia să-şi exprime sentimentele, pe care le considera o frână în munca pentru revoluţie. Dar contemporanii nu s-au înşelat în privinţa naturii legăturilor dintre numărul unu din Partid şi frumoasa franţuzoaică. Nimeni nu a fost aşadar surprins să-l vadă pe „Bătrân” atât de deprimat în faţa sicriului fostei sale amante.

Krupskaia era martora acestei iubiri pasionate. Străduindu-se să-i fie întotdeauna pe plac soţului, i-a propus de câteva ori să divorţeze pentru ca el să-şi poată trăi iubirea la lumina zilei. Dar Lenin a refuzat... fără să renunţe totuşi la relaţia cu Inessa. Krupskaia era un stâlp al existenţei sale şi nu se gândea nici măcar o secundă să se lipsească de ea. Această situaţie conjugală nu le împiedica pe cele două femei să aibă relaţii foarte bune, chiar de prietenie. Iată ce spunea Krupskaia când îşi amintea de şederea în Elveţia: „Mergeam de multe ori la plimbare cu Ilici şi Inessa. Zinoviev şi Kamenev ne porecliseră «partidul plimbăreţilor». Inessa era o bună muziciană, îndemna pe toată lumea să meargă la concerte de Beethoven şi ea însăşi interpreta foarte bine muzica lui Beethoven. Lui Ilici îi plăcea îndeosebi *Sonata patetică*, îi cerea mereu s-o cânte – îi plăcea muzica... Mama[13] devenise foarte ataşată de Inessa, care trecea deseori s-o vadă ca să stea de vorbă, să şadă lângă ea şi să fumeze”[14].

Ce loc mai ocupa gelozia? După toate aparenţele, niciunul. Cel puţin sursele nu ne oferă niciun indiciu. Nadejda o aprecia pe această tânără, lucra cu ea pe problemele femeilor şi chiar se ocupa de copiii ei, care au fost până la sfârşit foarte apropiaţi de văduva lui Lenin. La rândul ei, Inessa era o femeie pasionată în toate, care respingea vechea morală şi încerca să-şi aplice principiile în viaţă. De aceea, n-a înţeles ruperea relaţiei cu amantul ei.

Într-adevăr, Lenin nu dorea atunci decât să se concentreze asupra viitoarei revoluţii şi a sănătăţii soţiei sale, care nu se ameliorase după o operaţie la tiroidă. Totuşi, în interiorul acestui triunghi de acum amical, a stăruit o prietenie trainică şi profundă. După Revoluţia din Octombrie, Armand a ocupat diferite posturi de răspundere, îndeosebi în domeniul promovării egalităţii între bărbaţi şi femei. Dar avea şi ea probleme de sănătate. În 1920, starea i s-a agravat. Boala era însoţită de o formă de depresie. Lenin a hotărât atunci, în ciuda războiului civil, s-o trimită în Caucaz, chiar dacă ea nu voia. I-a cerut lui Sergo Ordjonikidze, pe atunci conducătorul regiunii, să organizeze călătoria şi să aibă grijă de Inessa. Aceasta a plecat împreună cu fiul ei. Din nefericire, ca mulţi alţii, a căzut victimă acolo epidemiei de holeră care făcea ravagii în acea perioadă.

Din cauza tulburărilor, a fost nevoie de două săptămâni pentru aducerea trupului neînsufleţit la Moscova, unde, după funeralii, a fost incinerat şi urna a fost aşezată în zidul Kremlinului, necropolă a eroilor Revoluţiei. Femeie liberă, Inessa Armand se apropie mai mult de figura militantei Aleksandra Kollontai decât de cea a Nadejdei Krupskaia, care îi plăcea atât de mult soţului ei.

Iubirea-camaraderie a Aleksandrei Kollontai

Personaj plin de strălucire al mişcării bolşevice, Aleksandra Mihailovna Kollontai s-a născut la 19 (31) martie 1872 într-o familie de aristocraţi ruşi. A uitat rapid de originea sa socială şi s-a angajat în lupta revoluţionară. Teoreticiană prolixă, s-a consacrat îndeosebi regândirii rolului femeilor în societatea socialistă. Viziunea ei radicală nu a fost pe gustul tuturor teoreticienilor bolşevici, care i-au rezumat gândirea despre relaţiile sexuale la „teoria paharului cu apă": în societatea comunistă, satisfacerea unei dorinţe sexuale va fi la fel de simplă ca băutul unui pahar cu apă; ţi-e sete, îţi potoleşti setea. Lenin, care nu era deloc de acord cu această idee, a avut un comentariu foarte răutăcios, dacă facem legătura cu Kollontai: „Desigur, când ţi-e sete, vrei să bei. Dar un om normal, în condiţii normale, ar consimţi oare să se lungească în noroi şi să bea din băltoacele de pe stradă? O să bea dintr-un pahar a cărui margine a fost murdărită de alţii?"[15].

Însă gândirea lui Kollontai era mult mai elaborată. Bazându-se îndeosebi pe August Bebel, care reprezenta pe atunci modelul gândirii marxiste despre familie, ea a teoretizat cu precizie în numeroase scrieri o societate în care femeile sunt persoane cu aceleaşi drepturi ca bărbaţii. Ele nu au o situaţie comună, ci fac parte din clase diferite, indiferent dacă e vorba de căsătorie, maternitate sau nevoia de independenţă economică. Pentru Kollontai, emanciparea femeilor era astfel inseparabilă de cea a clasei muncitoare. Respingând „dubla morală" burgheză, ea propovăduia „iubirea-camaraderie", lipsită de gelozie, mai puternică decât emoţiile şi aşadar autodisciplinată[16].

Teoreticiana îşi aplica în viaţa de zi cu zi principiile, lăsându-se totuşi ghidată de pasiunea amoroasă şi admiţând uneori, în jurnalul ei, cât era de grea emanciparea faţă de vechea morală. În 1893, când a fost vorba să se căsătorească, a respins partida bună spre care era împinsă. Neputând să-şi închipuie căsnicia fără iubire, Aleksandra a hotărât să se mărite cu un văr sărac, Vladimir Kollontai[17]. Deoarece familia nu a fost de acord, soţii au fugit în

semn de protest. În 1894, Aleksandra a născut un fiu, Mihail. Dar, în 1898, angajamentul politic a trecut pe primul plan şi, nu fără regrete, şi-a părăsit soţul (şi amantul), a plecat şi şi-a lăsat fiul în seama lui.

Kollontai s-a dus în Elveţia, unde i-a întâlnit pe cei mai mari gânditori social-democraţi, Plehanov, Maslov şi Şliapnikov. Bărbaţii nu rămâneau indiferenţi când o vedeau pe această junǎ frumoasă, elegantă, îmbrăcată după ultima modă – lucru rar în cazul femeilor din mişcarea socialistă. Maslov a devenit amantul ei, apoi şi Şliapnikov, el însuşi mult mai tânăr decât ea şi, de altfel, căsătorit. Cei doi revoluţionari au întreţinut o relaţie pasionată sub privirea – desigur, dezaprobatoare – a soţiei înşelate. „Mica, scumpa şi iubita mea Zoia – îi scria ea unei prietene apropiate –, sunt aşa de fericită, nespus de fericită! Dacă ai şti ce bărbat admirabil am acum ca prieten! Abia acum mă simt cu adevărat femeie. [...] Este muncitor, şi ăsta e lucrul cel mai important. Un proletar cultivat. De când trăiesc cu un muncitor, nu cu un burghez [...], învăţ să cunosc şi să înţeleg mai bine viaţa şi nevoile, problemele muncitorilor.”[18]

Distanţa dintre ideologie şi sentimente nu era niciodată prea mare. Apoi, cum se întâmplase deseori, Aleksandra s-a plictisit. Şi-a părăsit amantul ca să se implice total în luptă, participând la conferinţe şi scriind eseuri teoretice în care apăra emanciparea femeilor în domeniile politic, economic şi sexual, strâns legate unele de altele.

Asemenea multor militante, Kollontai a trăit suferinţa despărţirii activităţii sale politice de viaţa sa privată. În 1908, Inessa Armand le descria această dilemă unor prieteni: „Nepotrivirea dintre interesele private sau familiale şi interesele societăţii reprezintă pentru intelectualii contemporani problema cea mai grea, deoarece foarte des se întâmplă să fie sacrificată una sau alta şi, ei da, cine dintre noi nu se găseşte în faţa acestei dileme dificile? Şi nerezolvarea ei e la fel de dificilă”[19].

Această contradicţie între principiile declarate şi propriile practici a fost resimţită de Aleksandra în povestea de iubire mai mult decât pasională, care va dura câţiva ani, pe care a trăit-o cu un tânăr din marina militară, mai mic cu 17 ani decât ea. Despre această relaţie tumultuoasă s-a vorbit mult şi în cadrul Partidului, şi în presă. Cu puţin înainte de revoluţie, l-a întâlnit pe Pavel Dîbenko (1889-1938), care a participat în mod activ la Revoluţia din Octombrie şi la războiul civil. Dîbenko era un tânăr frumos cu barbă deasă, aventurier şi destul de indisciplinat, trăsătură de caracter pe care Kollontai a încercat s-o corecteze, după cum notează în jurnalul ei în momentul în care trebuia să i se alăture în Crimeea în timpul războiului civil: „Tremur întruna pentru el. Ceea ce am trăit în timpul procesului a lăsat o rană care nu s-a închis încă... E ciudat că nu mi-a fost niciodată teamă pentru viaţa lui. Am o singură grijă: să devină un membru disciplinat al

Partidului”[20]. Trebuie spus că, după ce a fost arestat de Ohrana în perioada prerevoluţionară, a fost arestat şi în timpul bolşevicilor, pentru nesupunere, în ciuda isprăvilor sale războinice, printre care şi reprimarea revoltei marinarilor de la Kronstadt. Reputaţia sa, precum şi intervenţia amantei au contat mult în eliberarea lui. În schimb, atunci când epurarea armatei a făcut ravagii în 1937-1938, Kollontai nu a mai putut să-l ajute.

3. Aleksandra Kollontai şi Pavel Dîbenko

Corespondenţa lor nu lasă nicio îndoială în privinţa forţei sentimentelor pe care le aveau unul pentru celălalt. Într-o scrisoare din februarie 1918, Kollontai îi scria tânărului ei amant: „Micul, scumpul şi adoratul meu Pavel, îmi simţi gândurile care zboară spre tine? Mângâierile mele se încolăcesc în jurul tău şi ar vrea să ţi se strecoare în inimioară. [...] Cât de mult aş vrea să-mi petrec braţele pe după gâtul tău, să mă lipesc toată de tine, să-ţi mângâi capul iubit, să-ţi găsesc buzele cu buzele mele şi să aud cuvintele tandre şi mângâietoare care-mi fac inima să se înfioare şi să se topească de fericire. Scumpul meu! Iubirea mea! Porumbiţa ta ar vrea atât de mult să zboare ca să se ghemuiască în braţele tale adorate”[21].

Pavel era la fel de pasionat. În ajunul bătăliei de la Narva, în plin război civil, el i-a răspuns: „Şuracika mea scumpă şi iubită! Ce mult aş fi vrut să te văd în aceste momente, să-ţi văd ochii iubitori, să-mi lipesc fruntea de pieptul tău şi, măcar o clipă, să trăiesc doar prin tine. Dar, în aceste clipe, sunt lipsit de fericirea mea spirituală. Nu pot să-ţi spun acum niciun cuvânt. Nu pot să-ţi aud acum vocea. Oh, cât sunt acum de singur!”[22].

Relaţia a cunoscut însă şi momente de amărăciune. Părăsindu-şi postul de comisar al poporului sub pretextul de a-l revedea pe Pavel, Aleksandra s-a dus în Ucraina. Pe când căuta o batistă în tunica lui, a dat peste scrisorile pasionate ale altei femei.

„Raţiunea înţelege, dar inima este rănită, notează ea în jurnal. Oare Pavel n-o mai iubeşte pe femeia care sunt? Cel mai rău: de ce-i spune porumbiţă, nu e acesta numele meu? N-are dreptul să-l dea alteia cât timp ne iubim. Dar poate că e deja sfârşitul? Ţine-te tare, Kollontai! Îţi interzic, Kollontai, să cazi la picioarele lui! Nu eşti o soţie, ci o fiinţă omenească!”[23].

Şi mai departe, încercând să reflecteze asupra ei înseşi şi a adecvării dintre sentimentele şi teoriile sale: „Dar cel mai mult mă face să sufăr gelozia. Şi eu care credeam că, la mine, acest sentiment e atrofiat! Probabil pentru că eu plecam întotdeauna şi ceilalţi sufereau. Acum, Pavel mă părăseşte pe mine. Noaptea trecută, i-am scris o epistolă lungă, dar dimineaţă am rupt-o. Cum să mă gândesc la gelozie în aşa vremuri? Îmi vine să cred că am încă în mine moştenirea blestemată a femeii de altădată. A sosit timpul s-o chem la ordine pe Kollontai. Căci am venit în Crimeea numai din dragoste pentru Pavel. Nu vreau să fiu soţie! Aşa-ţi trebuie, Kollontai!”[24].

Pavel şi Aleksandra au continuat totuşi relaţia până când Kollontai a hotărât în sfârşit să-i pună capăt, în 1922. Relatarea acestei despărţiri apare în jurnalul ei. Cuplul se afla la Odessa. Aşa cum se întâmpla deseori, Pavel Dîbenko dormea prin străini. Bea mult, frecventa personaje nerecomandabile şi continua să-şi întâlnească amantele. Într-o seară, deşi Aleksandra îi ceruse să vină acasă ca să aibă o discuţie, a întârziat şi, când a sosit, în sfârşit, a început cearta: „«Nu-mi pasă unde ai fost. Totul s-a sfârşit între noi. Miercuri mă întorc la Moscova. Pentru totdeauna. Poţi să faci ce-ţi place, mi-e indiferent.» Pavel a făcut stânga-mprejur milităreşte şi s-a îndreptat repede spre casă. Un gând plin de neliniște mi-a trecut prin minte: de ce e aşa de grăbit? Dar eram ţintuită locului. De ce, de ce nu m-am repezit după el? Urcând treptele terasei, am auzit

4. Aleksandra Kollontai, 1925

o împuşcătură. [...] Pavel zăcea pe pardoseală şi un fir de sânge îi curgea din tunică. Trăia încă. Ordinul Drapelului Roşu deviase glonţul, care nu-i nimerise inima” [25].

Deşi a trăit câteva zile de îngrijorare la gândul că Pavel ar fi putut muri şi a apărat cauza fostului ei amant în faţa Partidului – nu-ţi iei viaţa când lupţi pentru revoluţie –, Kollontai nu a revenit asupra hotărârii. De acum înainte, va conta numai munca ei pentru noua societate.

Încă din perioada de exil în Elveţia, Kollontai se bucura de recunoaştere în lumea militanţilor social-democraţi, mai ales în privinţa emancipării femeilor. Participase la multe congrese unde luase cuvântul la acelaşi nivel cu Clara Zetkin şi Rosa Luxemburg. Una dintre aceste manifestări a fost Conferinţa Femeilor de la Berna, din 1915, unde s-a adunat întreaga elită feminină a mişcării, printre care Krupskaia şi Armand. Reputaţia sa a făcut-o să fie prima femeie din lume care a ocupat un loc într-un executiv imediat după revoluţie. A fost numită comisar al poporului pentru Asistenţa Publică. Dar a rămas în această funcţie doar câteva luni. Când a susţinut că dorea să-şi întâlnească amantul în Ucraina, Aleksandra a simţit deja că a pierdut din încrederea conducătorilor din jurul ei. Având în vedere situaţia războiului, aceştia au hotărât să respingă punerea în practică a unor planuri de îmbunătăţire a condiţiilor de viaţă ale

muncitorilor. Cu toate acestea, după ce şi-a părăsit postul, Kollontai a reuşit să fondeze *jenotdel*, secţia feminină a Partidului. S-a considerat atunci „femeia numărul unu" a puterii bolşevice.

A primit însă o serie de lovituri dure care puneau sub semnul întrebării acest sentiment şi locul ei la Kremlin[26]. Pe lângă faptul că teoriile îi erau luate în derâdere, a pierdut conducerea mai multor organizaţii. Întâi, a sosit Inessa Armand şi a fost numită în 1919 responsabilă pe lângă Comitetul Central cu problema femeilor, considerată de Kollontai domeniul ei. Altă lovitură dură: nu a fost numită în postul de secretar al Kominternului, deşi avea relaţii puternice în sânul partidelor străine şi vorbea curent patru limbi. Această instituţie se afla, de la revoluţie, în mâinile unui apropiat al lui Lenin, Zinoviev. Acesta avea relaţii mai mult decât încordate cu Kollontai, care vorbeşte astfel despre acest moment în jurnal: „10 martie 1919. Kremlin, ziua a patra a întrunirii celei de-a Treia Internaţionale Comuniste. Şedinţa era conspirativă, secretă... am neînţelegeri cu Zinoviev"[27]. A fost aleasă Angelika Balabanova. Kollontai a rămas şi fără *jenotdel*, a cărei conducere i-a fost încredinţată Aleksandrei Artiuhina. Mai mult, prezenţa sa în rândul opoziţiei muncitoreşti de la începutul anilor 1920 nu prea o ajuta să-şi asigure un loc la Kremlin. S-a gândit să renunţe la toate, dar a fost sfătuită să se prezinte la un post de ambasador. Kollontai i s-a adresat atunci lui Stalin, care i-a susţinut ideea şi a ajutat-o să obţină un post pe lângă Cicerin, comisar al poporului pentru Afaceri Externe. Plecând spre Norvegia, Aleksandra Kollontai a devenit prima femeie ambasador, dar şi un stâlp al politicii externe a URSS.

Kollontai trimisă în străinătate, Krupskaia şi Ulianova retrase, Armand şi Lilina moarte, Sedova antrenată de propriul soţ în căderea lui: în 1929, Kremlinul şi-a pierdut principalele lidere ale mişcării femeilor din partidul bolşevic. După ce şi-au înlăturat opozanţii, Stalin şi clica lui au luat puterea la Kremlin. Femeile pe care le întâlnim acolo în această perioadă au fost foarte diferite. Marilor figuri din anii dinaintea revoluţiei le-au succedat soţiile. Chiar dacă acestea au fost puternic angajate în emanciparea femeilor, nu sunt teoreticiene. Este timpul acum să ne continuăm călătoria prin Kremlin, abordând mai pe larg perioada stalinistă, una de tranziţie în istoria Uniunii Sovietice, dar şi a Rusiei.

Partea a doua

Timpul prieteniei

(1928-1937)

În ziua de 21 decembrie 1934, Stalin şi-a sărbătorit cu apropiaţii săi cea de-a 55-a aniversare în *dacea* lui de la Kunţevo. Grupul era în doliu. Cu trei săptămâni în urmă, la 1 decembrie, Serghei Kirov, unul dintre cei mai buni prieteni ai lui Stalin, fusese asasinat la Leningrad de un membru obscur al Partidului.

În pofida tristeţii, sărbătorirea a avut loc. Deşi lipseau Avel Enukidze şi Nikolai Buharin, aproape toate personajele care formau mica lume de la Kremlin erau prezente: tovarăşii de drum ai lui Stalin, uneori prieteni, familia sa şi curtenii. Veniseră cu soţiile. Vlasik, garda de corp a lui Stalin, a făcut fotografii. Zâmbitor şi destins, „Stăpânul”[1] se lăfăia în centrul cercului său, înconjurat direct de femeile de la Kremlin.

Din acest mic grup care petrecea, numai Beria mai era influent în ziua de 5 martie 1953, la decesul lui Stalin. Ceilalţi muriseră, fuseseră deportaţi (mai ales femeile) sau, în cazul celor mai norocoşi, îndepărtaţi de la putere. Într-un fel sau altul, toţi au fost îndepărtaţi, imediat după război, din anturajul lui Stalin, care îmbătrânea.

Dar, la acel sfârşit de an 1934, chiar dacă societatea sovietică era în plină fierbere, la Kremlin încă domnea calmul. Toţi erau relaxaţi. Soţiile organizau viaţa mondenă, copiii alergau pe culoarele fortăreţei, se vorbea despre sănătatea fiecăruia, se mergea la vânătoare. Nimeni nu bănuia că, peste câteva luni, timpul prieteniei avea să ia sfârşit.

5. *În spate, de la stânga la dreapta:* Stan Redens, Lazar Kaganovici, Veaceslav Molotov, Alioşa Svanidze, Vlas Ciubar, Dora Hazan-Andreeva, Andrei Andreev, Zinaida Ordjonikidze, Pavel Alliluev, Iosif Stalin, Polina Jemciujina-Molotov, Kliment Voroşilov. *În faţă, de la stânga la dreapta:* necunoscut, Nestor Lakoba, Saria Lakoba,

Sergo Ordjonikidze, Evghenia Allilueva, Bronislava Poskrebîşeva. *În prim-plan:*
Lavrenti Beria, Anastas Mikoian, Aleksandr Poskrebîşev.

3

Soţi şi soţii

Grupul stalinist care preluase definitiv puterea la sfârşitul anilor 1920 era socialmente destul de omogen. Bărbaţii care îl formau, majoritatea vechi bolşevici, nu erau teoreticieni şi aproape că nu aveau experienţa străinătăţii. La fel şi femeile, care se aflau la Kremlin numai graţie statutului de soţii. Nu erau, precum Aleksandra Kollontai sau Nadejda Krupskaia, teoreticiene şi posturile în care au fost numite nu erau foarte importante. Se implicau în activitatea militantă conform conceptelor în vigoare, fără să le formuleze chiar ele.

Cine erau acestea[1]? Unele erau revoluţionare de profesie: Maria Privoroţkaia-Kaganovici, Dora Hazan-Andreeva, Ekaterina Lorberg-Kalinina sau Ekaterina Gorbman-Voroşilova. În general, îşi cunoscuseră soţii în perioada clandestinităţii sau în locurile de deportare, unde fuseseră trimise din cauza activităţilor lor revoluţionare. Kremlinul adăpostea şi soţii mai tinere şi corespunzând altor criterii de socializare. Femei tinere precum Polina Jemciujina-Molotova au fost atrase de potenţialul de emancipare al Revoluţiei din Octombrie şi s-au angajat politic s-o slujească. Altele, precum Nadejda Allilueva, soţia lui Stalin, trăiau din copilărie în ambianţa revoluţiei, părinţii lor fiind militanţi activi ai partidului bolşevic. Aceste femei „staliniste” se angajau în activităţile de după revoluţie în cadrul aşa-numitei *jenotdel*, secţia de femei a Partidului[2] – permanent marcate de stereotipurile genului, precum grija faţă de copii, lupta pentru alfabetizare, lupta pentru igienă –, şi deseori, întrucât toate proveneau din medii defavorizate, îşi completau instruirea la Academia Muncitorească (*rabfak*)[3].

De la militantă la *baba*: femeile lui Stalin

Stalin avea o tendinţă puternică de a se comporta ca un „macho georgian”[4]. Lucru pe care putea să-l confirme şi Nadejda Krupskaia, văduva lui Lenin. Relaţiile lor, deja încordate din timpul vieţii „Bătrânului”, s-au degradat în mod vădit după moartea acestuia. Astfel, când Krupskaia emitea o opinie pe care el n-o aproba, Stalin se înfuria rău de tot, ajungând într-o zi chiar s-o ameninţe că îi va găsi lui Lenin o altă văduvă!

Dar Stalin era şi un donjuan şi unele femei i-au marcat viaţa. În 1904, s-a căsătorit cu Ekaterina (Kato) Svanidze, sora tovarăşului său de luptă Aleksandr (Alioşa) Svanidze. Soţii au avut un fiu, Iakov (Iaşa). Angajat în lupta clandestină, tânărul Djugaşvili lipsea mult de acasă. Starea financiară a cuplului era foarte precară, căci Iosif nu avea un loc de muncă fix şi Kato lucra cu ziua, întâi într-un atelier de croitorie, apoi la o spălătorie. Kato îşi creştea copilul aproape singură şi se ţinea departe de aspiraţiile revoluţionare ale soţului. În 1907, femeia a murit de tuberculoză. Stalin, care nu era acasă, a ajuns totuşi la înmormântare. Lăsându-l pe Iaşa în îngrijirea socrilor, văduvul a plecat imediat să se ocupe de activităţile sale revoluţionare[5].

În perioada de clandestinitate, văduv fiind, Stalin nu a trăit singur[6]. În 1910 când locuia la Baku, a întreţinut relaţii cu Stefana Petrovskaia, membră a Partidului, pe care a cunoscut-o în 1908, pe când era expulzat. În acel context întâlnea deseori femei la care avea un oarecare succes. Era fermecător, ştia să cânte şi să danseze, ceea ce putea să impresioneze fetele de la ţară din nordul extrem rus[7]. Prin 1911, a întâlnit-o pe Matrena Kuzakova, văduvă şi ea. După susţinerea pe care Stalin i-a acordat-o în anii 1930, s-ar părea că din această relaţie s-a născut un fiu. Femeie simplă şi lipsită de educaţie, Matrena nu avea nicio legătură cu activităţile revoluţionare, dar ştia să gătească bine. Numai că asta nu era de ajuns. Stalin nu a rămas mult timp lângă ea şi, în 1912, şi-a dorit o tânără pe nume Marusia, amanta lui Molotov, pe care i-a furat-o în acelaşi timp cu postul de la *Pravda*. Dar nici această relaţie n-a durat. Stalin s-a combinat repede cu Polina Onufriena, o ţărancă ce nu mai era foarte tânără şi nici foarte drăguţă. În fine, în timpul războiului, a avut o relaţie de lungă durată cu Lidia Pereprîghina, din care, se pare, i s-a născut un alt fiu, pe nume Aleksandr. A fost ultima sa aventură cunoscută[8] înainte de a se căsători din nou.

În 1918, Stalin s-a însurat cu Nadejda (Nadia) Sergheevna Allilueva. Acest mariaj a marcat o schimbare în felul în care îşi alegea femeile: pentru prima oară după mult timp avea o relaţie cu o activistă a Partidului. Nadejda era fiica vechiului bolşevic Serghei Alliluev şi a soţiei sale, Olga. Născută în 1901, pe când părinţii erau deja prieteni apropiaţi cu „Koba”, ea a trăit de mică într-o atmosferă suprasaturată de teorii marxiste şi a întâlnit în cursul întregii sale copilării numeroşi revoluţionari care se refugiau în casa tatălui ei, mai puţin supravegheată de Ohrana. Diferenţa de vârstă dintre cei doi soţi era mare: când a început idila lor, în 1917, ea avea 16 ani şi el 38. Viaţa cuplului a devenit repede dificilă. În ciuda tinereţii ei, Nadejda nu se dădea bătută în faţa soţului. Relaţia lor a fost plină de certuri şi de împăcări, de gelozie, dar şi de atenţii ale unuia faţă de celălalt. Corespondenţa lor nu este foarte voluminoasă, iar scrisorile sunt destul de formale. Dar putem descoperi în ele un Stalin preocupat de sănătatea soţiei şi care lasă uneori să răzbată expresia unui

sentiment, ca în această scrisoare din 26 iunie 1930, pe când Nadejda se trata în Germania:

Tatka,

Cum ai călătorit? Ce-ai văzut? Ai consultat medicii, ce-au spus? Scrie-mi... Congresul va începe pe data de 26... Treburile merg destul de bine. Îmi lipseşti mult Tatocika, sunt singur acasă, ca o bufniţă bătrână... Ei bine, la revedere... Întoarce-te repede. Te sărut[9].

Putea să-i vorbească şi despre propria sănătate, de exemplu în această scrisoare din 8 septembrie 1930: „Am început tratamentul pentru dinţi. Mi-au scos un dinte care deranja, mi-au aranjat dinţii dintr-o parte, dar, mai ales, lucrul înaintează cum nu se poate mai bine. Medicul crede că-şi va termina treaba la dinţii mei spre sfârşitul lunii septembrie". Însă Stalin trebuia să ţină piept şi geloziei soţiei sale. Astfel, la 6 octombrie, Nadejda îi trimitea o scrisoare din care, fapt uimitor, răzbate o mare amărăciune:

N-am mai primit nicio veste de la tine în ultima vreme. L-am întrebat pe Dvinski, la poştă, şi mi-a spus că nu mai sosise nimic de mult timp. Poate eşti captivat de vânătoarea de prepeliţe sau e doar lenea de a scrie. [...]

Am aflat veşti despre tine de la o tânără doamnă interesantă, care mi-a spus că erai bine sănătos, te văzuse la Kalinin la un prânz extraordinar de plăcut care a măgulit orice persoană interesată de persoana ta. Îmi pare bine.

Bun, acum să nu te superi pentru această scrisoare prostească, nu ştiu dacă era cazul să-ţi scriu la Soci despre lucrurile agasante care, din păcate, se petrec deseori la Moscova. Ai grijă de tine. Numai bine.

Te sărut,

Nadia

Două zile mai târziu, la 8 octombrie, Stalin a răspuns în câteva cuvinte la reproşurile soţiei:

Tatka,

Am primit scrisoarea ta.

În ultimul timp, se întâmplă ceva, începi să mă lauzi.

Ce înseamnă asta? E de bine sau de rău?

Din păcate, n-am să-ţi spun nicio noutate. Nu o duc rău, aştept ceva mai bun. Vremea se strică aici, fir-ar afurisită să fie. E timpul să mă întorc la Moscova.

Faci aluzie la nu ştiu ce vânătoare. Află că n-am fost şi nu mă pregătesc să mă duc nicăieri (absolut nicăieri!).

Te îmbrăţişez cu drag.

Al tău,

Iosif

Gelozie, reproşuri, tensiuni... Stalin pare să-i fi făcut faţă cu greu unei femei independente care avea propriile puncte de vedere[10]. În ziua de 7 noiembrie 1932, sătulă de bădărăniile soţului şi nemaisuportând migrenele cumplite care îi sfredeleau creierul, Nadia s-a sinucis, lăsându-l pe Stalin din nou văduv.

Dar văduvie nu însemna abstinenţă. Desigur, Stalin nu s-a mai recăsătorit[11]. Dar a avut amante. Zvonurile pretind că ar fi avut o legătură cu propria cumnată, Evghenia Allilueva. Aceasta nu a fost dovedită niciodată, dar, pentru că mărturiile merg toate în aceeaşi direcţie, pare plauzibilă. Astfel s-ar explica furia cumplită care l-a cuprins pe Stalin când s-a recăsătorit această femeie frumoasă şi plină de viaţă. Apoi a ieşit din umbră Valentina (Valecika) Istomina. Născută la 7 noiembrie 1917 în regiunea Orel, la 18 ani a plecat la Moscova şi a devenit muncitoare. A intrat în NKVD şi a fost remarcată de Vlasik, şeful gărzii lui Stalin. A fost trimisă să lucreze la *dacea* Stăpânului. În acea perioadă s-a căsătorit cu Ivan Istomin, un ofiţer din cadrul organelor de securitate. Din 1935, a lucrat pentru Stalin. După unele surse nu foarte credibile[12], ar fi fost soţia lui secretă, dar niciun document nu dovedeşte înregistrarea căsătoriei. În schimb, este prezentată ca „guvernantă" în memoriile Svetlanei Allilueva şi ale lui Hruşciov, iar poziţia ei atât de apropiată de Stalin arată clar că îi era amantă[13]. A rămas alături de el până când moartea i-a despărţit.

Desigur, Istomina era, ca toţi servitorii lui Stalin, agent al NKVD. Totuşi, nu era militantă, ci înainte de orice guvernantă, îngrijindu-se de mesele lui Stalin şi de ordinea din casă. Prin funcţiile îndeplinite, ocupa rolul tradiţional al femeii casnice. Iată cum vorbeşte despre ea Svetlana Allilueva: „Cred că Valecika, cu faţa ei rotundă şi nasul cârn, care i-a fost guvernantă în ultimii 18 ani, corespundea perfect cu idealul lui de femeie: era corpolentă, curată, ştia să servească foarte bine la masă şi nu lua niciodată parte la conversaţii"[14]. Pentru Stalin, această femeie simplă avea şi avantajul că era discretă şi vorbea puţin: pe scurt, o adevărată *baba* rusă. Cu ea – şi deci cu acest tip de femeie – a avut cea mai lungă relaţie amoroasă.

Lui Buharin îi plăceau intelectualele

În ceea ce priveşte viaţa amoroasă a lui Nikolai Ivanovici Buharin, şeful Internaţionalei Comuniste şi una dintre marile figuri ale aripii drepte a Partidului, ştim doar că acesta s-a căsătorit de trei ori. Prima dată, s-a însurat înainte de revoluţie, în 1910, cu verişoara lui, Nadejda Mihailovna Lukina[15]. Deoarece

suferise de o gripă severă în tinereţe, Lukina a fost atinsă de o degenerescenţă progresivă a coloanei vertebrale care a condamnat-o să-şi petreacă o bună parte din viaţă în pat. Crescută, precum soţul ei, într-o familie de intelectuali, era sora istoricului şi academicianului Nikolai Lukin (1885-1940). Deseori despărţiţi din cauza numeroaselor călătorii ale lui Buharin şi a neputinţei Lukinei de a-l însoţi din pricina handicapului, soţii au întreţinut o corespondenţă din care ne-au rămas câteva scrisori ale lui Buharin trimise după ce l-a arestat Ohrana la Moscova, în 1911, sau din locurile de emigrare, cum ar fi Viena. Plin de impetuozitatea tinereţii, el îşi exprimă în principal tristeţea de a fi departe de soţie, ca în această scrisoare din 2 ianuarie 1911:

Draga mea,

*Am primit azi scrisoarea ta, am citit-o şi am plâns; stau întins pe un pat din scânduri, pe palton, şi plâng... M-a lovit o melancolie (*toska*) groaznică şi încă n-a trecut. Scuză-mă că-ţi scriu aşa direct, dar ştii ce sincer sunt cu tine. Te cunosc acum şi te iubesc aşa cum eşti*[16].

La începutul anilor 1920, Lukina şi Buharin au divorţat, dar au rămas în relaţii excelente. Când starea de sănătate i s-a deteriorat, Lukina a locuit cu fostul soţ şi cu a treia soţie a acestuia: „La începutul bolii, Nadejda Mihailovna stătea mai mult întinsă şi în ultimul timp nu mai putea practic să se ridice. După căsătoria noastră, a trăit alături de noi şi, în momentele cele mai rele, a dăruit familiei noastre toată căldura inimii sale, purtându-se foarte afectuos cu fiul nostru”[17].

Tocmai din apartamentul lui Buharin a aflat de arestarea acestuia. „În cursul instruirii, înaintea arestării – povesteşte Anna Larina –, şi-a trimis carnetul de partid lui Stalin, însoţit de o scrisoare în care declara că, ţinând cont de acuzaţiile împotriva lui Buharin, prefera să nu mai fie în Partid. Nadejda Mihailovna a fost arestată la sfârşitul lui aprilie 1938. Aştepta acest moment şi mi-a spus într-o zi că, atunci când vor veni după ea, se va otrăvi. În momentul arestării, a înghiţit într-adevăr otravă, dar au dus-o imediat la un spital carceral şi au reuşit s-o salveze. Ce interes aveau? Adevărat cadavru viu, a rămas întinsă în fundul celulei şi a sfârşit prin a fi executată prin împuşcare”[18].

După cum se vede, această relaţie, după pasiunea de la început, a fost marcată de o profundă şi sinceră prietenie, care a împins-o pe Lukina la un act de solidaritate foarte energic: părăsirea Partidului. Faptul că Buharin, prima şi a treia lui soţie locuiau sub acelaşi acoperiş şi că asta nu părea să le deranjeze deloc pe cele două femei dovedeşte şi o alunecare spre o morală bolşevică ce dădea întâietate mai curând prieteniei decât pasiunii amoroase, marcată de gelozie.

A doua soţie a lui Buharin apare cel mai puţin în documentele de arhivă. Esfira Isaevna Gurvici s-a născut în 1895,

într-o familie de evrei din Lituania. În 1916, după terminarea gimnaziului, a intrat la Institutul de Arhitectură pentru Femei de la Petrograd, unde a descoperit ideile revoluţionare, fiind prezentă în cercurile bolşevice. A luat parte activ la revoluţia din februarie 1917. Căutată de poliţie, s-a refugiat la părinţi, la Ekaterinoslav (astăzi Dnipropetrovsk, în Ucraina). Trei luni mai târziu, în mai, a intrat în mod oficial în partidul bolşevic. În 1919, în faţa înaintării trupelor lui Denikin, a fugit la Moscova. Acolo, a intrat în comitetul de redacţie al ziarului *Pravda*, unde a lucrat cu Maria Ulianova, sora lui Lenin. A făcut cunoştinţă cu Buharin într-un weekend petrecut la Gorki. Au trăit ca soţ şi soţie din 1920 până în 1929. Din această relaţie s-a născut o fiică, Svetlana (1923-2003). După spusele fetei, mama sa l-a părăsit pe tatăl ei ca s-o protejeze atunci când a fost înlăturat din Biroul Politic[19]. În timpul căsătoriei, a fost şi auditoare la Institutul profesorilor roşii. Cu instruirea ei superioară şi activitatea de la *Pravda*, Esfira Gurvici reprezenta o adevărată militantă cultivată. Buharin îşi alesese din nou o soţie din mediul lui intelectual şi ideologic.

În 1934, el s-a căsătorit a treia oară. Soţia, Anna Mihailovna Larina (1914-1996), era fiica lui Iuri Larin (Mihail Lurie), vechi bolşevic şi prieten foarte bun cu Buharin, care a murit în 1932 în urma unei maladii de care suferea din tinereţe. În pofida acestui handicap, a fost un stâlp al mişcării revoluţionare şi s-a bucurat de o mare reputaţie în cadrul partidului bolşevic. Arestat şi deportat, a scăpat şi a fugit în exil în Europa, unde a scris multe lucrări. Renumele i-a adus onoarea de a fi înmormântat în Zidul Kremlinului. Buharin a făcut parte dintre apropiaţii lui şi, la fel ca Stalin în cazul Nadejdei Allilueva, a întâlnit-o pe cea care îi va deveni a treia soţie pe când aceasta era încă o copilă. Fetiţa s-a transformat într-o femeie frumoasă şi povestea de dragoste a început încă de pe când trăia tatăl ei. După moartea Nadejdei Allilueva, lui Stalin i s-a părut că apartamentul său de la Kremlin era prea încărcat de amintiri şi i-a propus lui Buharin să-l schimbe cu al lui, devenit cam mic pentru noua soţie şi membrii familiei sale. Anna a adus pe lume în 1936 un băieţel, Iuri, numit astfel după bunicul lui. Soţie de conducător bolşevic, Anna Larina a fost măturată de vârtejul epurărilor. În iunie 1938, la câteva luni după executarea lui Buharin, a fost arestată, încarcerată şi deportată la Astrahan. Mult mai tânără decât soţul ei, era o persoană educată, care crescuse într-o familie bolşevică şi beneficiase de o pregătire superioară. Buharin avea destul de multă încredere în ea ca să-i ceară să înveţe pe de rost „Scrisoarea către viitoarea generaţie de conducători”[20], testamentul lui politic. După cum se vede, în ciuda diferenţei de vârstă, îşi considera soţia egala sa, aşa cum făcuse şi cu primele două.

6. Anna Larina

Prin căsătoriile făcute, alegerea soţiilor şi relaţiile „egalitare” pe care le întreţinea cu ele, se poate spune că Buharin a depăşit stereotipurile genului şi a pus în practică definiţia bolşevică a egalităţii între bărbaţi şi femei. Dar a mers şi mai departe în această deconstrucţie, neezitând să-şi pună în joc imaginea, după cum arată următoarea anecdotă[21]. Într-un articol, Iuri Larin, foarte interesat din cauza handicapului său de problemele medicale, a scris că, într-o zi, medicina sovietică va fi atât de avansată încât va putea chiar să schimbe sexul. Şi, ca exemplu glumeţ, a afirmat că Nikolai Buharin va putea deveni Nina Buharina. Buharin nu s-a arătat deloc ofensat de această declaraţie. Mai mult, la Congresul al X-lea al Partidului, în 1921, ca răspuns la articolul lui Kollontai „Crucea maternităţii”, în care aceasta susţinea că femeile sunt mai mult de acord cu ea decât bărbaţii, Buharin a răspuns: „Dacă visul tovarăşului Larin s-ar realiza şi aş fi transformat în Nina Buharina, n-aş fi deloc entuziasmată de acest articol”. Faptul de a fi luat drept femeie nu i-a destabilizat construcţia de virilitate.

O pasiune la Kremlin: soţii Molotov

În puţinele fotografii care au ajuns până la noi, Polina Jemciujina, soţia lui Molotov, nu zâmbeşte, expresia chipului ei este dură şi serioasă. Ochii emană prea puţină căldură. Cu părul pieptănat întotdeauna pe spate şi strâns în coc, imaginea ei este destul de tipică pentru militanta bolşevică perfectă. După mărturiile celor apropiaţi, era o femeie de caracter care dorea să conducă totul în anturajul ei şi lucrurile nu s-au schimbat odată cu trecerea anilor[22]. „Avea ochi mari şi verzi şi o faţă ce părea ieşită din paginile Bibliei. Părul roşcat cu o strălucire aurie şi-l purta

legat în coc. Avea o voce profundă. Acasă, le comanda tuturor, chiar şi soţului. Fuma mult şi avea o garderobă elegantă."[23]

În locuinţa ei, totul era reglat ca un ceas elveţian. Domneau rigoarea şi ordinea. Liubov, a doua nepoată a soţilor Molotov, îşi aminteşte: „Acasă, ducea o adevărată luptă pentru curăţenie şi ordine. Bunicul trăia după un regim stabilit de ea. Mesele se serveau la ore fixe. În cutare zi era un anumit meniu. Dacă hotărâse aşa, nu mai era posibilă nicio schimbare. Miercurea, gătea întotdeauna tăiţei cu lapte. Şi tăiţei erau, nu se putea schimba nimic. În sensul acesta, bunicul suporta un regim aspru acasă. Dar ăsta este poate şi motivul pentru care a trăit atât de mult"[24].

În această descriere, Polina nu se îndepărtează de modelul tradiţional al separării sferelor, impunându-şi autoritatea în viaţa privată întregii familii, inclusiv soţului. Rigoarea şi disciplina erau aşadar trăsăturile sale evidente de caracter. Dar dădea dovadă de o anume ambivalenţă. Pe de o parte, militanta, care lucra în aparatul de stat şi îi conducea pe ai ei; pe de alta, prima doamnă de la Kremlin, care se ocupa de cosmetice, avea rochii frumoase şi lansa invitaţii cu mare pompă[25].

„Am avut mare noroc să fie soţia mea", povesteşte Molotov. „Era frumoasă, inteligentă şi, mai ales, o adevărată bolşevică, o sovietică adevărată."[26] Aceste cuvinte rostite în 1973 rezumă perfect natura relaţiilor dintre cei doi soţi. Pe de o parte, un soţ care îşi iubea soţia pentru calităţile sale intrinsece şi, pe de altă parte, componenta politică şi revoluţionară a relaţiilor lor. Nu există nicio îndoială că Molotov era îndrăgostit până peste cap de nevasta lui. „Curul de piatră", poreclă dată de Lenin, care i-a rămas, ştia să se arate pasionat cu Jemciujina.

Cele mai multe informaţii despre soţii Molotov ne sunt furnizate în principal de scrisorile lui, întotdeauna destul de scurte[27]. Pe lângă istorisirea puţin compromiţătoare şi nu prea detaliată a activităţilor sale din străinătate şi a treburilor politice, a unor lecturi proiectate şi a unor vizite făcute, Molotov îşi exprima şi sentimentele faţă de soţie. Scrisoarea sa din 13 august 1940 începe astfel:

Dulcea şi scumpa mea Polinka,

Am primit direct două *scrisori de la tine şi* două *de la Svetenka. M-au bucurat mult aceste scrisori şi, mulţumită lor, simt afecţiunea şi iubirea ta care îmi dăruiesc atâta linişte şi atâtea forţe noi*[28].

Deseori, Molotov aminteşte de sprijinul pe care i-l aduce Polina, ca în această scrisoare din 27 octombrie 1946, pe când se afla la New York: „Uneori, mi se pare foarte trist că nu te pot avea lângă mine. Intimitatea noastră este o mare fericire"[29].

Dar Viaceslav putea să dea dovadă de o pasiune ce lasă să se întrezărească o faţetă destul de uimitoare a personalităţii sale, când era cuprins de elanuri pe care le-am putea numi aproape

erotice având în vedere personajul public: „Mi-e tare dor de tine, aş vrea să te strâng tare în braţe şi să te admir. Am atâta nevoie de blândeţea ta, care mă încălzeşte atât de mult, încât aş vrea să mă simţi şi tu şi să întinzi braţele spre mine. Pe tine şi numai pe tine te iubesc, scumpa mea”[30] (august 1946). Sau: „Vreau să te strâng curând la pieptul meu şi să te sărut peste tot, şi să te mângâi, draga mea, dulcea mea Polinka”[31] (5 iulie 1947). Deseori, îşi termina scrisorile exprimându-şi dorinţa. De exemplu, la 15 august 1940, a scris: „Te aştept cu nerăbdare ca să te strâng tare, tare în braţe şi să te sărut toată, iubitoarea, dulcea, scumpa mea. Viat al tău, care te iubeşte din toată inima şi din tot sufletul”[32].

Nepoata soţilor Molotov, crescută de bunici, îşi aminteşte de iubirea dintre ei: „Se iubeau mult. O astfel de iubire întâlneşti o dată la un milion. Îşi ascundeau unul altuia rănile. Ea îi fixase un regim şi o superbă ambianţă domestică: nimeni nu ţipa la nimeni, nimeni nu ridica glasul. [...] Muribundă, îl striga. După mulţi ani, pe când el agoniza, stăteam lângă patul lui, a crezut că sunt ea şi a strigat: «Polia, Polia!»”[33].

În afara acestui gen de mărturii târzii, nu ştim mare lucru despre iubirea Polinei pentru soţul ei, nici ce gândea despre el. Documentele care reflectă viaţa ei personală nu sunt accesibile fie pentru că n-au ajuns în arhiva Molotov, fie pentru că au fost distruse sau ascunse în momentul anchetei care o vizase pe Polina pentru a nu-l pune în pericol pe Molotov, fie pentru că au fost confiscate de autorităţi. Singura scrisoare a Polinei către soţul ei care a ajuns până la noi este mai puţin marcată de elan erotic. În timp ce Molotov o sărută şi vrea s-o ţină în braţe, Jemciujina răspunde la 1 iulie 1941, câteva zile după atacul nazist asupra Uniunii Sovietice:

Dragul şi iubitul meu Viacenka,

*N-am avut timp să te vedem. E foarte greu, dar ce să-i faci, nu există altă soluţie. Îţi doresc multă putere şi curaj (*bodroseţi*) ca să puteţi, prin deciziile şi sfaturile voastre, să învingeţi duşmanul. Ai grijă de tine, ai grijă pe dragul nostru tovarăş Stalin.*

Mâna îmi tremură. Nu te gândi la noi. Gândeşte-te numai la patrie şi la viaţa ta.

Din tot sufletul nostru, oricând şi oriunde, suntem cu tine, iubitul meu, dragul meu.

Te sărut la nesfârşit şi de mii de ori.

Polina[34]

Situaţia nu era potrivită pentru mari efuziuni. Jemciujina exprima o anumită teamă. Dar, în acele momente, dorea să scoată în evidenţă însuşirea ei de bolşevică: datoria care trecea înaintea propriilor sentimente, patria, Stalin şi soţul în calitate de conducător. Menţionarea „tovarăşului Stalin” nu este lipsită de

importanţă. Chiar dacă poate fi considerată o referire obligatorie la Cârmaci, nu trebuie să uităm legăturile dintre Jemciujina şi Stalin.

La 9 septembrie 1931, Stalin îi scria soţiei sale:

Salut, Tatka!

Ai ajuns cu bine? Ce fac micuţii, Satanka [Svetlana]?

Zina [Ordjonikidze] a venit (fără soţia lui Kirov). A rămas la dacea *Zenzinovka, socoteşte că e mai bine decât la Puzanovka. Dar să ştii că e foarte plăcut.*

Aici, totul e ca întotdeauna: jucăm gorodki, popice, iar gorodki etc. Molotov a avut timp să treacă deja de două ori pe la noi, dar soţia lui, se pare, a fost plecată undeva.

Asta e tot deocamdată.

Te sărut,

Iosif

Scrisoare neobişnuită: Stalin vorbeşte nu numai despre hobby-urile lui, ci şi despre soţiile celor apropiaţi. Văduvul se bucura de toate atenţiile doamnelor de la Kremlin şi Polina îl venera ca pe un semizeu[35]. Fiind prietenă cu soţia lui Stalin, Nadejda, făcea parte dintre persoanele apropiate lui. La 7 noiembrie 1932, chiar i-a luat apărarea lui Stalin când Nadejda, pentru ultima dată, s-a certat cu soţul, ajungând chiar să-şi facă prietena egoistă deoarece nu-şi ajuta soţul să-şi împlinească marele destin. De asemenea, Polina i-a spus Svetlanei Allilueva, după moartea lui Stalin: „Tatăl tău era un geniu. A distrus «coloana a cincea » din ţara noastră”[36]. La aceste cuvinte, Molotov n-a zis nimic. Desigur, Polina îşi iubea soţul, dar avea o pasiune pentru Stalin. Stalin, donjuan într-un mediu unde domnea iubirea liberă: un timp, au circulat zvonuri că noua primă-doamnă de la Kremlin şi Stăpânul aveau o legătură[37]. Iubire sau veneraţie? În privinţa Polinei, graniţa e vagă. Reacţia ei disperată la moartea lui Stalin, dar şi faptul că niciodată până la moartea ei, survenită în 1970, nu a formulat nici măcar o singură critică la adresa Stăpânului îi dovedesc din plin ataşamentul faţă de el. N-a rostit vreo critică la adresa lui Stalin nici în timpul procesului, când era cât se poate de conştientă că o aştepta o condamnare inevitabilă.

4

Copiii de la Kremlin

Pe aleile din Kremlin, la *dacea* sau pe culoarele clădirilor frumoase rezervate elitei puteau fi întâlniţi nu numai liderii şi soţiile, ci şi copiii lor. Copii biologici sau adoptaţi, de la vârsta cea mai fragedă şi până la adolescenţă, aceştia formau o castă aparte, între prinţese şi băieţi turbulenţi care devin eroi de război. Să urmărim unele dintre aceste fete şi unii dintre aceşti băieţi şi să-i vedem pe liderii sovietici într-un rol pe care tindem să-l uităm, acela de părinţi. Cu ajutorul corespondenţei lor şi al memoriilor copiilor, să pătrundem în intimitatea familiilor de la Kremlin.

Prinţese-model:
fiica lui Stalin şi fiica lui Molotov

În 1929, soţilor Molotov li s-a născut singurul copil, o fată, care a primit acelaşi prenume ca fiica lui Stalin, născută cu trei ani înainte, în 1926. Şi nu a fost o întâmplare. Respectul profund, chiar veneraţia de care dădeau dovadă cei doi părinţi faţă de Stalin, precum şi dorinţa de a se apropia şi mai mult de Stăpân explică cu siguranţă această alegere.

Au fost aşadar două mici Svetlane pe culoarele Kremlinului, două mici prinţese. Vechii bolşevici din cercul de la Kremlin au avut mai cu seamă băieţi, Mikoian deţinând recordul cu cei cinci feciori ai săi. Fetele erau mai rare, dar nu inexistente. Cea mai mare dintre toate era nepoata lui Stalin, Kira Allilueva, fiica lui Pavel şi a Evgheniei, care s-a născut în 1920. În acelaşi an, a venit pe lume Tatiana Frunze, care, în urma decesului tatălui, a fost crescută împreună cu fratele ei, Timur, de soţii Voroşilov. În 1923, s-au născut Maia Kaganovici şi Eteri Ordjonikidze. Aceasta din urmă fiind adoptată, a ajuns mai târziu la Kremlin. Aleksandr Poskrebîşev – o excepţie în acest cerc – a avut trei fete: Galia, în 1932, Nataşa, în 1938, din a doua căsătorie, şi Elena, în 1942, din a treia căsătorie. Andreev a avut o fiică, Natalia. În fine, Budionnîi a avut şi el o fiică, Nina, născută în 1939. Din rândul noii generaţii de lideri, Ejov a adoptat o micuţă, Natalia, născută în 1936, iar Hruşciov a avut trei fete: Iulia, născută în 1916 din prima căsătorie, apoi Rada, în 1929, şi Elena, în 1937.

Dar cele două Svetlane se deosebeau de ceilalţi copii. Erau considerate, îndeosebi de părinţi, micile „prinţese de la Kremlin”. Au existat şi critici în privinţa asta. După ce a arătat ce mult o

aprecia pe Polina Jemciujina în cadrul relaţiilor lor de muncă, Anastas Mikoian a scris în memoriile sale: „Despre Polina Jemciujina am auzit, este adevărat, câteva remarci critice din partea soţiei mele, Aşhen. Dar ele se refereau numai la felul în care îşi educa fiica, Svetlana, şi la purtările ei zilnice. [...] Şi-a educat şi ea fiica în mod seniorial. În cursul unor discuţii, Aşhen şi-a amintit că şi Sergo Ordjonikidze era indignat: «Pentru ce fel de societate o educă?!!». [...] Polina Semionova pretindea că se temea de influenţa nefastă a băieţilor noştri asupra «prinţesei»”[1].

Aşadar, la Kremlin existau conflicte legate de copii. În această aluzie, rară, e adevărat, apar concepţii diferite despre educaţie, diferenţele vădind relaţia dintre generaţii. Aşhen Tumanian, ca soţie fidelă a unui vechi bolşevic armean, se baza pe noţiuni pedagogice care includeau rigoarea şi disciplina ca să-şi crească cei cinci băieţi, sprijinită în acest demers de prietenul vechi bolşevic georgian. Educaţia din casa soţilor Molotov era cu totul alta. Svetlana Molotova profita de privilegiile Kremlinului îndeosebi în privinţa podoabelor. Oleg Vasiliev, care a studiat ca şi ea la Institutul de Relaţii Internaţionale, i-a povestit soţiei sale: „Îşi schimba toaleta în fiecare zi. Era adusă la institut cu maşina. Când, trecând pe scările institutului, simţeam de la prima până la ultima treaptă un miros puternic de parfum franţuzesc, puteam să spun fără nicio îndoială că pe-acolo tocmai trecuse Svetlana Molotova”[2].

Dar Svetlana nu trebuia doar să se arate o domnişoară din elită, ci şi să studieze serios. De asta aveau grijă Molotov şi soţia lui. Această atenţie este vizibilă într-o corespondenţă dintre anii 1941 şi 1946, în vremea războiului şi a urmărilor lui, care corespunde cu perioada de studii a Svetlanei. În 1946, Molotov i-a trimis o scrisoare fiicei sale în care o felicita, plin de mândrie şi într-un stil foarte birocratic:

Pentru Svetlana

Te felicit, Svetlanocika, că ai terminat şcoala în mod remarcabil şi ai primit medalia de aur. Îţi urez numai succese pe viitor şi dezvoltarea capacităţilor tale intelectuale pentru nevoile ţării. Mă bucur odată cu tine şi cu mama ta, care a făcut mult pentru această realizare.

Te îmbrăţişez cu drag.

Tata[3]

Molotov insista chiar asupra rolului soţiei sale în această reuşită, trimiţându-i personal o scrisoare: „Te felicit, Polinka, pentru modul strălucit în care a terminat şcoala Svetlana şi pentru medalia de aur pe care a primit-o. Este o recompensă potrivită şi pentru munca şi grija ta”[4]. Ca toate celelalte femei de la Kremlin, Polina Jemciujina fusese însărcinată cu educaţia copiilor. Taţii priveau asta în mod distant, dar niciodată indiferent. Aşadar, la

Kremlin, repartizarea sarcinilor parentale a rămas foarte clasică. Polina îşi luase rolul foarte în serios şi i-a cerut fiicei sale, când s-a depărtat de ea, amănunte despre activităţile pe care le desfăşura. Iată ce-i scria într-o scrisoare din 19 august 1941:

Draga, dulcea şi scumpa mea Mamusienka,

Cum o duci? Mi-e tare dor de tine. Nu m-am dus astăzi să înot; ieri mi-a venit ciclul şi nu mă simt prea bine. Am citit cea de-a treia carte, Dombey şi fiul*. Ţi-aş fi povestit subiectul în această scrisoare, dar cartea e aşa de superb scrisă, draga mea mamuşka scumpă, încât e mai bine s-o citeşti tu însăţi când vei veni. Ne pregătim pentru studii, umplem caiete şi cărţi. Punem în scenă piese de teatru care au „mare succes"!*

Mamuşka, vino repede, mi-e tare dor de tine.

Te îmbrăţişez cu drag. A ta,
Svetik

P.S. Salutări de la toţi pentru toţi[5]*.*

Svetlana îşi informa tatăl despre activităţile ei şi uneori le descria cu lux de amănunte, dar tot ce avea legătură cu corpul nu-i împărtăşea decât mamei. Svetlana a fost la şcoală în timpul războiului şi a locuit împreună cu mama în perioada evacuării, până în 1941. Ea îi povestea tatălui tot ce făcea, chiar şi în acele momente foarte grele ale conflictului. De exemplu, într-o scrisoare din 31 august acelaşi an, după ce îşi enumera într-o listă lungă lecturile, scria: „Îmi petrec ziua aşa: dimineaţa mă scol, fac gimnastică, mâncăm, iau micul dejun, citesc, lucrez la aritmetică, ne jucăm sau ne plimbăm, iau masa de prânz, mă odihnesc, bem un ceai, facem plimbări, ne scăldăm, luăm masa de seară, ne jucăm şi ne ducem la culcare"[6].

Aceste cuvinte ale unei fetiţe de 12 ani sunt simple, dar nu înseamnă că era ţinută departe de evenimentele războiului. Astfel, în aceeaşi scrisoare, Svetlana continua: „Când am auzit că a fost bombardată Moscova, am fost foarte îngrijorată pentru tine. Îţi cer să te menajezi".

Polina Jemciujina îi explică războiul fiicei sale care, ca multe alte sovietice, asculta radioul. Era momentul să-i insufle copilei bazele patriotismului. Svetlana şi le-a însuşit repede, după cum o dovedeşte această scrisoare din 9 august 1941:

Tăicuţule drag şi dulce,

Eu o duc bine. Tu? M-am bucurat mult când am auzit la radio că avioanele noastre au aruncat bombe asupra Berlinului. Sunt sigură că-i vom nimici curând pe fascişti şi ne vom putea întoarce la Moscova şi am să te văd din nou, tăicuţule drag şi dulce, care-mi lipseşti mult, mult[7]*.*

Totuşi, interesul patriotic este puternic legat de interesul ei personal, de fetiţă. De altfel, continua cu lucrurile mărunte de fiecare zi: „Ieri şi azi, soarele străluceşte, vremea e superbă şi chiar caldă. Astăzi, am scris o dictare legată de verbe, n-am făcut nici măcar o greşeală şi am primit «remarcabil». Continui să citesc *Dumbey şi fiul* de Charles Dickens. Cartea e foarte interesantă, dar crudă, chiar am plâns o dată. Mi-e tare dor de tine. Îngrijeşte-te şi să fii bun şi sănătos". În centrul atenţiei rămâne aşadar pregătirea ei şcolară.

Dar aceste scrisori nu sunt numai texte care ne permit să reconstituim viaţa plină a unei fetiţe sovietice din înalta societate. Răspunzând aşteptărilor lui Molotov, Svetlana ni-l prezintă indirect pe tatăl ei. Acesta este deja foarte prezent fizic în viaţa fiicei sale. Tristeţea exprimată de Svetlana în fiecare scrisoare, cu insistenţă, arată o prezenţă a lui Molotov aproape continuă în perioada dinaintea războiului. De asemenea, chiar dacă Polina se ocupă de fiica lor în viaţa de zi cu zi, asta nu înseamnă că Molotov nu participă şi el la educaţia ei, fiind ţinut la curent, îndeosebi prin „rapoartele" trimise de fiica lui.

Preocuparea concretă faţă de copii cădea în grija mamelor, taţii mulţumindu-se să urmărească îndeaproape evoluţia progeniturilor lor. În comparaţie cu societatea de dinainte, schimbarea consta mai mult în conţinutul educaţiei decât în atribuirea de roluri femeilor şi bărbaţilor. Educaţia Svetlanei Molotova ne înfăţişează cazul aparte al fiicelor de la Kremlin şi ambiguitatea în care se aflau: pe de o parte, o educaţie strictă şi încărcată; pe de altă parte, o conştiinţă acută că aparţineau unei elite, că erau „prinţese".

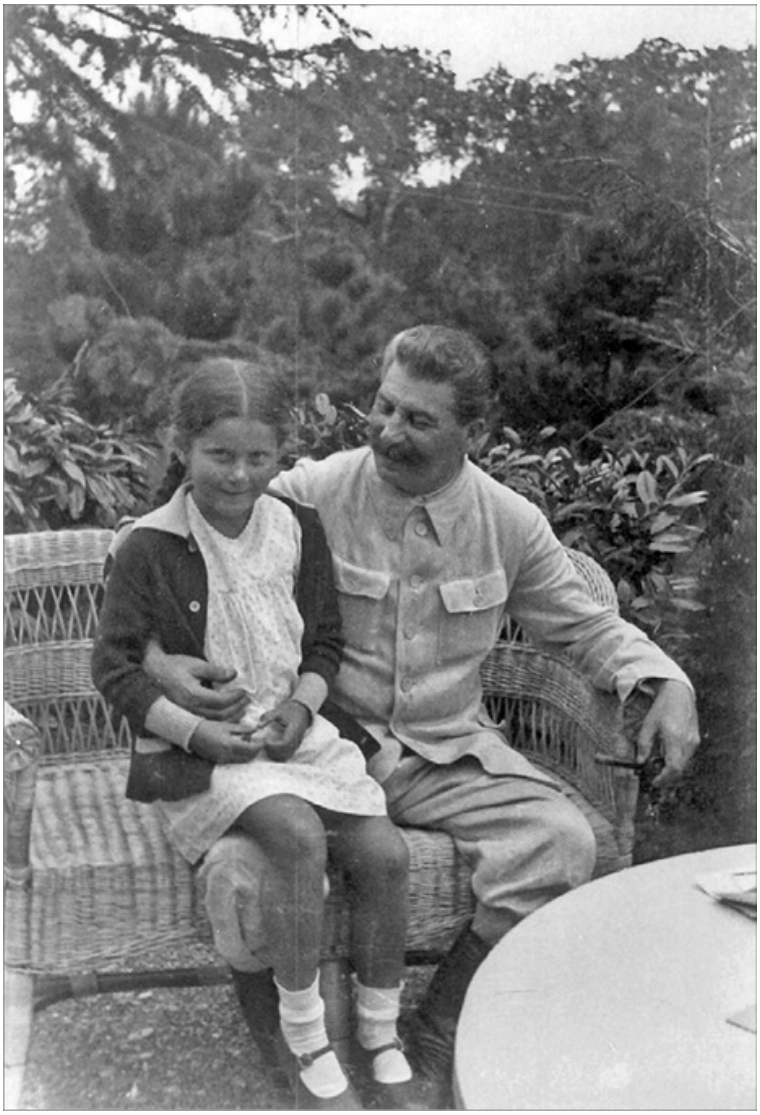

7. Stalin şi fiica sa Svetlana

Altă prinţesă: Svetlana Allilueva, fiica lui Stalin. Ea ţine de o altă categorie, în virtutea locului deosebit pe care îl ocupa în inima tatălui şi a celui pe care acesta îl ocupa în cercul de la Kremlin. Din 1967, când a apărut *Douăzeci de scrisori către un prieten*, memoriile Svetlanei Allilueva, aceasta ne-a ajutat să întrezărim relaţiile sale paradoxale cu eminentul ei tată[8]. Se poate spune că Stalin era un tată exagerat de grijuliu. În această fotografie din albumul personal al Stăpânului îl vedem râzând. Kira Allilueva, nepoata lui Stalin, care a fost mai târziu deportată împreună cu mama ei, îşi aminteşte: „În general, Stalin se comporta cu copiii din familia lui într-un mod deosebit de tandru şi blând. Cred că în privinţa asta avea ceva oriental. Georgienilor le plac mult copiii”[9]. Ar trebui să precizăm *cu fetele*, căci Stalin nu se comporta la fel şi cu fiii săi, chiar dimpotrivă.

Numeroase mărturii atestă relaţia privilegiată pe care o avea Stalin cu fiica lui pe când era mică. Întâi, fotografiile[10]. Multe dintre ele îl înfăţişează pe Stalin relaxat şi blajin, ţinând-o în braţe pe fiica lui mică. Ele exprimă totodată blândeţea şi grija lui faţă de

ea. Când Anna Allilueva i-a reproşat politicos că o lăsa pe Svetlana să facă mofturi, i-a răspuns: „Era tare mică când şi-a pierdut mama”. O scuză pentru comportamentul lui[11]. Svetlana şi-a amintit de această blândeţe: „Vara, stăteam pe terasa de la parter şi pe balconul de la etajul întâi [la Zubalovo]. Acolo, guvernanta mă trimitea mereu: «Du-te şi du-i coacăze tăticului tău». Sau: «Du-te să-i duci violete tăticului tău!». Mă duceam şi, indiferent ce îi aduceam, primeam întotdeauna în schimb de la tata o îmbrăţişare afectuoasă care mirosea a tutun...”[12].

Kira Allilueva a dezvăluit ce griji îşi făcea Stalin pentru Svetlana: „Cred că era un tată bun, prevenitor. În 1933, Svetlana, care avea şapte ani, a făcut scarlatină şi Stalin pur şi simplu n-a scăpat-o din ochi câteva zile la rând”[13]. Episodul este cu siguranţă exagerat, dar arată ataşamentul tatălui faţă de fiică, pe care cei din anturaj îl vedeau cu propriii ochi. Alte mărturii – scrisorile lui Stalin sunt impregnate de această blândeţe:

Bună ziua, vrăbiuţa mea!

Să nu te superi că n-am răspuns imediat. Am fost prea ocupat. Sunt viu, sănătos, mă simt bine.

O îmbrăţişez tare de tot pe vrăbiuţa mea[14].

Sau în această scrisoare din 8 octombrie 1935:

Mica mea şefă,

Am primit scrisoarea şi cartea poştală de la tine. Îmi pare bine că nu-ţi uiţi tăticul. Îţi trimit câteva mere roşii. În câteva zile, îţi voi trimite mandarine. Mănâncă, distrează-te... Nu-i trimit nimic lui Vasea, pentru că n-a fost harnic la învăţătură. Aici, vremea e frumoasă. Sunt doar puţin trist că nu sunt cu tine.

La revedere, mica mea şefă. Te îmbrăţişez tare de tot[15].

În aceste scrisori, apare un Stalin afectuos cu fiica lui, imagine pe care o oferea foarte rar. Dar această afecţiune avea limite şi, mai ales, condiţii: spre deosebire de fratele ei, Vasea, Svetlana era o fată sârguincioasă care îşi merita răsplata. Dovada tandreţei: stabiliseră între ei un joc. „Era un joc inventat de tata. Mă botezase «şefă», iar el şi camarazii lui care veneau la noi aproape în fiecare zi erau «secretari» sau «micii mei secretari». Nu ştiu dacă jocul îi amuza pe ceilalţi, dar l-a distrat pe tata până la război.”[16] Jocul consta în ordine date de Svetlana, la care Stalin răspundea „aşa voi face”, „mă supun”, „am înţeles”, „voi executa”. Aceste ordine erau foarte variate[17]. Svetlana îi cerea să meargă la teatru sau la cinematograf cu ea, să nu vină acasă foarte târziu, să se îmbrace bine. Acest joc putea să fie obositor pentru fetiţă: „Şi, fiindcă tata cerea mereu noi «ordine» şi mă săturasem,

într-o zi am scris: «Îţi ordon să-mi dai voie să nu-ţi trimit ordin decât o dată la şase zile»”[18].

Stalin nu-şi exprima niciodată sentimentele faţă de altcineva decât Svetlana; niciodată nu i-a spus atât de direct unei persoane că-i simţea lipsa. Numai cu fiica sa îşi permitea unele emoţii, precum tristeţea sau dorul, rămânând totodată la nivelul copilului. Dar apare la fel de clar o trăsătură caracteristică a lui Stalin – nu suporta nicio împotrivire în faţa voinţei sale şi, aici, a voinţei sale de părinte: „Lâncezeam în colţul meu şi visam să plec cât mai repede la Zubalovo, unde puteam să invit o prietenă. Tata îşi dădea seama că mă plictiseam lângă el şi se simţea ofensat. Într-o zi, s-a supărat şi, după ce am stat certaţi un timp, când l-am întrebat, cu naivitate, «Acum pot să plec?», mi-a răspuns pe un ton tăios: «Pleacă!». Nu mi-a mai vorbit şi nici nu mi-a mai telefonat. S-a împăcat cu mine numai după ce, la sfatul înţelept al doicii, i-am cerut iertare. «A plecat, m-a lăsat singur, om bătrân! Se plictiseşte cu mine!», a bombănit el jignit, dar m-a sărutat şi m-a iertat pe loc, căci, fără mine, se plictisea şi mai mult”[19].

Această iubire sufocantă, care se manifesta printr-un control tot mai strict al Svetlanei pe măsură ce creştea şi devenea femeie, a avut drept consecinţă îndepărtarea şi despărţirea tatălui de fiică. Această fisură a coincis cu începutul războiului. A urmat evacuarea şi Svetlana a ajuns independentă. La 16 ani a aflat adevărul despre moartea mamei sale, apoi, prin mijlocirea fratelui ei, Vasea, a început o poveste de dragoste cu un artist, pe-atunci corespondent de război, Aleksei Kapler, în vârstă de 40 de ani. Asta n-a părut să-i placă lui Stalin, care nu dorea să-şi vadă fiica frecventându-l pe acel donjuan care era de două ori mai în vârstă decât ea[20]. Mai ales că avea în vedere pentru ea mai degrabă o poveste de iubire cu un copil de la Kremlin, precum Sergo Beria sau Iuri Jdanov, în cadrul unui proces dinastic[21]. Kapler a fost arestat în 1943 şi deportat la Vorkuta.

Din acel moment, relaţiile între tată şi fiică au devenit mai sporadice şi marcate deseori de certuri. Este adevărat că Stalin şi-a văzut fiica îndepărtându-se de el, dar nu la fel au stat lucrurile cu ceilalţi părinţi. Unor fiice le-ar fi plăcut poate să rămână apropiate de ai lor, dar n-au putut, în special din cauza deportărilor. Una dintre fiicele de la Kremlin care a avut de suferit a fost Svetlana Molotova, care şi-a văzut mama acuzată şi condamnată.

Băieţi turbulenţi, părinţi vigilenţi: familia Voroşilov şi Stalin

În urma unui avort dificil din timpul clandestinităţii, Ekaterina Voroşilova nu a mai putut să aducă pe lume copii. Soţii au decis aşadar să adopte[22]. Primul lor copil s-a numit Piotr. Ekaterina l-a întâlnit la Ţariţîn în 1918, pe când se ocupa de orfanii războiului civil. Avea patru ani şi „i-a căzut cu tronc”[23]. După spusele celor din familia sa, când i-a arătat băiatul lui Budionnîi, prieten de familie, acesta a exclamat: „Ce păr buclat are!”. Soţii s-au ataşat foarte mult de copil; toate scrisorile se terminau cu „sărută-l pe Petia”. În general, când soţii erau nevoiţi să se despartă, Piotr rămânea cu mama. Oscilând între severitate şi o blândeţe cu totul excepţională pentru cercul de la Kremlin, Kliment Voroşilov se gândea totuşi la el. „Să înveţe mai bine, voi veni şi vom merge împreună să facem alpinism. Nu-i scriu, pentru că nici el nu-mi scrie. Dezmiardă-l şi pentru mine şi sărută-l, iar pe tine te îmbrăţişez şi te sărut, din păcate numai în gând.”[24]

Uneori, se întâmpla să stea cu tatăl lui când acesta era în concediu şi soţia trebuia să lucreze. Dar nu a dat amănunte despre ce făceau împreună[25]. De exemplu, în ziua de 1 iunie 1928, pe când se aflau la *dacea*, Kliment i-a scris Ekaterinei: „Ieri, am vorbit mult, întâi cu Stalin, apoi cu Ordjonikidze, despre subiecte generale. Ordjonikidze pleacă azi la Jeleznovodsk. Zina îl va aduce acolo şi după aceea va merge la Soci. *Dacea* ne-a fost deja amenajată, intenţionez să mă duc acolo diseară sau mâine dimineaţă [...]. Petuh o să-ţi scrie şi el. E consecvent şi zgârcit la vorbă, deşi i-am cerut să-ţi scrie pe larg”[26].

În 1925, familia Voroşilov se măreşte. Mihail Frunze, comisar al poporul pentru afaceri militare şi navale, prieten cu Kliment, a murit la 40 de ani în urma unei operaţii chirurgicale ratate[27]. A lăsat în urma lui o văduvă şi doi copii mici: Tatiana, de cinci ani, şi Timur, de doi ani. Soţii Voroşilov i-au luat în îngrijire. Nu era o adopţie completă, deoarece copiii îşi păstrau numele de familie. Ekaterina şi Kliment se ocupau astfel de trei copii, ceea ce nu-i displăcea lui Kliment, care exclama deseori la masă: „Priveşte, Katia, avem copii din diferite popoare: ruşi, evrei, moldoveni, ucraineni! Nu e o casă, e URSS!”[28].

Acest gen de adopţie nu era unic la Kremlin. Stalin însuşi avea un fiu adoptiv, Artiom, născut în 1921, fiul lui Fiodor Sergheev, vechi bolşevic şi prieten cu marele Cârmaci (*Vojd*) din 1906. Dar era vorba mai degrabă de o tutelă sau de o susţinere materială. Copiii nu erau recunoscuţi deoarece, deseori, mamele lor trăiau încă. Încredinţându-i, acestea le permiteau să primească cea mai bună educaţie şi să rămână în sferele înalte ale societăţii sovietice. Nu era vorba de abandon, căci rămâneau în contact cu copiii lor[29].

În viaţa de zi cu zi, aceştia făceau parte pe deplin din grupul „copiilor de la Kremlin”. Tutela putea fi împărţită, ca în cazul Taniei şi al lui Timur Frunze. Avel Enukidze era şi el tutorele lor,

regretând uneori că nu se implica mai mult: „Mi-ar fi plăcut mult să-i aduc ceva Taniei, dar nu ştiu ce. Mi-e ruşine că sunt singurul dintre noi trei care nu face nimic pentru ei ca tutore”[30]. Voroşilov nu s-a supărat pentru această lipsă de solicitudine, dar a arătat, în răspuns, că el şi Ekaterina îi aveau efectiv în grijă pe „micuţii Frunze”:

> *Mă întrebi ce fac micuţii noştri Frunze.*
>
> *Nu fac rău, cresc, devin adulţi. Tania s-a înălţat aproape cât mine, Timur creşte şi el şi se pare că va fi destul de înalt. E bine că-ţi aminteşti singur că trebuie să cumperi ceva pentru copii din străinătate, e bine. Trebuie neapărat să le cumperi ceva. La 2 august, Tania va sărbători împlinirea vârstei de 13 ani. Anul trecut, i-am cumpărat o bicicletă din străinătate. Acum, trebuie să-i cumpăr un aparat de fotografiat bun (dar nu complicat şi nu Leika). Ăsta e primul lucru. Al doilea: are nevoie de şosete şi ciorapi nr. 8 (nu te mira de nr. 8, are picioare la fel de mari ca Ekaterina Davidovna); pe lângă asta, dacă poţi, cumpără cărţi germane interesante (Heine, Schiller, de exemplu, sau ceva de felul acesta).*
>
> *Lui Timur cumpără-i o bicicletă, te rog. Anul trecut i-am făcut eu una „amestecând” părţi din micile noastre biciclete şi a fost foarte mâhnit că Tania avea una nouă şi a lui arăta jalnic*[31].

Lui Voroşilov îi plăcea să se ocupe de copii, meşterindu-le o bicicletă, dar şi ornând bradul de Anul Nou la *dacea* de când acesta era din nou permis[32]:

> *Facem brad pentru nepoţi în fiecare an la* dacea*. E mai plăcut să-l facem acolo decât în apartamentul din oraş.*
>
> *Sunt mulţi copii în jurul bradului şi chiar şi adulţi care îi însoţesc. Invităm atât de multă lume încât, deseori, facem doi brazi în vacanţă. Printre invitaţi nu sunt numai copii din familie sau ai cunoştinţelor, ci şi copii de funcţionari sau de la orfelinat, pe care îi aducem cu autobuzul sau automobilul. [...]*
>
> *Kliment Efremovici participă deseori la aceste întâlniri în jurul bradului. Îi place mult să-i asculte pe copii. Îi îndeamnă să se întreacă unii cu alţii*[33].

Pe scurt, era, conform normelor cercului de la Kremlin, un tată atent. Dintre toate familiile de la Kremlin, cea a soţilor Voroşilov pare să fie singura care organiza atâtea activităţi pentru copii.

Petia îşi amintea că mama lui se ocupa mult de el când era mic, îi cosea hainele, şi asta până la Rostov, unde soţii Voroşilov au angajat o guvernantă, Lidia Ivanovna. Dar Ekaterina nu era casnică. Lucra şi, când a sosit la Kremlin, a putut conta pe amenajările necesare pentru a se ocupa de copii.

Felul în care soţii Voroşilov concepeau educaţia este vizibil îndeosebi în relaţiile cu nepoţii. Jurnalul Ekaterinei arată o bunică grijulie, dar şi severă. Deseori, copia scrisorile pe care i le trimitea nepotului său Klimuşka (1935-1974), în care îi explica cum să fie „un bun bolşevic”. În 1949, adolescent fiind, a provocat

incendierea *dacei* bunicilor. Ekaterina i-a amintit atunci, într-o scrisoare impresionantă, că era fiul cel mare al familiei şi, în consecinţă, răspundea de faptele sale: „Eşti cel mai mare dintre cei cinci copii. Ai 13 ani şi ceilalţi 10. Trei dintre ei, Kola, Jenia şi Serghei, erau invitaţii tăi şi ai lui Volodia. Prin urmare, în situaţia de faţă, trebuie să fii mult mai răspunzător de faptele tale”[34]. Desigur, pierderea *dacei* l-a necăjit pe bunic, dar a afectat în primul rând statul, deoarece îi aparţinea, şi Kliment Efremovici păstra acolo multe bunuri pe care le primise în cadrul funcţiei sale. Ea îi mai spune nepotului că tineri din gardă care luptaseră cu fasciştii şi-au pus viaţa în pericol ca să stingă focul. În fine, îi reproşa că a minţit, comportament intolerabil pentru un pionier: „Înţelegerea voastră nu înseamnă eroism, ci laşitate. Vouă, copiilor, v-a lipsit curajul de a-i povesti bunicului tot ce s-a întâmplat. Trebuia neapărat să-i explicaţi cauza incendiului, altfel ar fi fost învinovăţiţi oameni nevinovaţi. Sunteţi totuşi pionieri cu toţii”[35].

Incendiul *dacei* i-a oferit Ekaterinei ocazia să-şi exprime concepţia despre educaţie, care era, deloc surprinzător, marcată de patriotism şi orientată spre stat. O altă femeie de la Kremlin, Aşhen Tumanian, concubină a lui Anastas Mikoian şi mamă a cinci băieţi – Stepan (născut în 1922), Vladimir (1924-1942), Aleksei (1925-1986), Vano (născut în 1927) şi Sergo (1929-2010) –, împărtăşea şi ea acest punct de vedere. De altfel, critica deseori modul de viaţă al soţiei lui Molotov şi felul în care îşi educa fiica. Dar Aşhen era casnică şi se ocupa personal de copii. Soţul a omagiat-o în memoriile sale[36]: „Cu Aşhen, avem cinci copii pe care ne-am străduit să-i educăm cu severitate, ca să fie modeşti şi cinstiţi. Pentru că aveam foarte mult de lucru, numai ea s-a ocupat (şi foarte bine!) de fapt de toată educaţia copiilor. Războiul l-a prins pe primul nostru fiu, Stepan, elev-ofiţer la şcoala militară de aviaţie, ceilalţi fiind la şcoala medie. Înainte de a fi împlinit vârsta recrutării, trei au intrat voluntari în armată. Astfel, patru dintre fiii mei au făcut armata la aviaţie. În afara entuziasmului tinereţii, cel mai mult au fost influenţaţi de fratele meu, care era aviator”.

Cum se comportau aceşti părinţi cu băieţii lor? În anii 1930, Timur Frunze făcea parte dintr-un trio foarte turbulent, alături de Stepan Mikoian şi Vasili Stalin. Educaţia lor era dificilă. În ziua de 15 iunie 1938, profesorul Makeev i-a scris lui Stalin: „S-a hotărât ca Stalin Vasea, Mikoian Stepan şi Frunze Timur să fie supuşi... unui regim şcolar general, să fie menajaţi şi iubiţi, dar fără «răzgâiere». La început, totul a mers bine, dar excepţiile de la regimul special au fost repede suprimate”[37]. Acelaşi profesor i se adresa Ekaterinei Davidova când avea probleme cu Timur, confirmând astfel că ea se ocupa de educaţia copiilor: „Când sunt informat despre comportamentul urât al lui Frunze Timur, solicit o convorbire telefonică cu tovarăşa Voroşilova, care are influenţă asupra lui Timur”[38].

Relaţiile lui Stalin cu cei doi băieţi ai săi erau conflictuale. După o copilărie destul de protejată alături de mătuşi şi de bunica din partea mamei, primul fiu al lui Stalin, Iaşa, a părăsit Georgia natală în 1921 şi a venit la Moscova să-şi continue studiile. Nu tatăl l-a îndemnat să vină în capitală, ci unchiul lui, Alioşa Svanidze. Viaţa la Moscova nu era uşoară pentru acest tânăr care vorbea practic doar georgiana. A devenit taciturn. Relaţiile cu tatăl său erau foarte distante, fiecare fiind un străin pentru celălalt. În schimb, Iaşa a găsit o aliată în mama sa vitregă, doar cu puţin mai mare decât el, Nadejda Allilueva, care îl apăra întotdeauna de violenţa lui Stalin[39].

Tatăl îl dispreţuia pe acest fiu care nu strălucea prin inteligenţă şi pe care îl considera prea moleşit de mediul în care fusese educat, unde femeile îl răsfăţaseră prea mult. Exemplul cel mai semnificativ al acestui dispreţ este reacţia lui Stalin faţă de tentativa de sinucidere a lui Iakov, în 1929. Aflat în conflict cu tatăl, care nu era de acord cu căsătoria lui, acesta şi-a tras un glonţ în inimă şi a ratat, făcându-şi doar o rană superficială. Când i s-a adus la cunoştinţă drama, Stalin a răspuns într-o scrisoare: „S-a comportat ca un huligan şi un şantajist. Nu am şi nu mai pot avea nimic comun cu el. Să trăiască unde vrea, cu cine vrea!”[40].

Departe deseori de copiii lui, Stalin nu a fost totuşi total absent din viaţa lor. O scrisoare din 12 septembrie 1933 către Efimov, intendentul Kremlinului şi al *dacei*, dovedeşte cât de mult intervenea în organizarea familiei:

Tovarăşe Efimov!

Guvernanta şi Svetlana s-au întors la Moscova.

Svetlana trebuie trimisă rapid *la şcoală, altfel se va sălbătici de tot. Vă cer dumitale şi lui Pauker [şoferul lui Stalin] s-o duceţi la şcoală. Sfătuiţi-vă amândoi cu guvernanta (*niania*) şi cu Karolina Vasilievna şi hotărâţi în privinţa şcolii. [...]*

În timpul concediului Karolinei Vasilievna, guvernanta rămâne acasă la Moscova. Ai mare grijă ca Vasea să nu facă pe golanul. Nu-i face toate poftele şi fii sever cu el. Dacă Vasea n-o ascultă pe guvernantă sau îi vorbeşte urât, să-l constrângi.

Aştept răspunsul dumitale.

Salut!

I. Stalin[41]

Va ajunge chiar să organizeze concediile profesoarei, după cum se vede în aceeaşi scrisoare: „La sosirea guvernantei, Karolina Vasilievna trebuie să plece în concediu. Spune-i că trebuie să-şi ia concediu, altfel îşi va face rău singură. Dacă vrea să-şi petreacă vacanţa la Soci, pregăteşte-i călătoria. Dacă, dintr-un motiv oarecare, nu vrea, instaleaz-o la Zubalovo şi dă-i tot ce e

nevoie. E o persoană bună şi merită toată atenţia noastră. Dacă vrea să-şi ia sora cu ea la Zubalovo, n-am nimic împotrivă”[42].

Lui Stalin i se întâmpla, chiar atunci când soţia sa încă era în viaţă, să se ocupe el însuşi de copii şi să-şi spună părerea despre profesori, ca în această scrisoare din 2 iulie 1930:

Tatka!

Am primit toate cele trei scrisori. N-am putut să răspund imediat, pentru că eram ocupat. Acum sunt în sfârşit liber. Şedinţa s-a terminat la [ora] 10-12. Te voi aştepta când te întorci dacă nu vei avea întârziere. Dacă, pentru sănătatea ta, trebuie să mai stai, rămâi acolo mai mult timp.

Mă duc uneori în oraş.

Copiii sunt bine.

Nu-mi prea place institutoarea. Aleargă tot timpul în jurul dacei *şi îi forţează pe Vaska şi pe Tomik să alerge de dimineaţa până seara.*

Mă îndoiesc că face vreo lecţie cu Vaska.

Nu întâmplător, Vaska nu face niciun progres cu ea la germană. E o femeie foarte ciudată.

Mă simt puţin obosit şi slăbesc aşa cum trebuie. Cred că în aceste câteva zile o să mă odihnesc şi o să intru în normal.

Bine, pe curând.

Te sărut.

Al tău,
Iosif

După ce a rămas văduv, de detalii s-au ocupat persoanele aflate în serviciul lui. Era vorba de personalul foarte apropiat de Stalin: în principal, garda sa de corp personală, şeful securităţii Kremlinului, Vlasik (1896-1967)[43], precum şi şoferul său, Pauker (1893-1937)[44], şi, în mai mică măsură, intendentul Efimov. Stalin rămânea totuşi atent la ceea ce se întâmpla.

Cu Vasili, relaţiile erau în mod clar dificile. Ca şi în cazul lui Iakov, Stalin nu avea o părere grozavă nici despre cel de-al doilea fiu al său. Această judecată este foarte clar exprimată în ziua de 8 iunie 1938 într-o scrisoare către Martyline, profesoara lui Vasea. Stalin se arătase chiar foarte dur în momentul în care fiul lui ameninţase cu sinuciderea:

Vasili e un tânăr răsfăţat, cu capacităţi mediocre, un mic demon (tip de scit!), nu întotdeauna demn de încredere, îi place să-i şantajeze pe „şefii” slabi, deseori impertinent, cu o voinţă slabă sau, mai degrabă, dezorganizată.

„Pretenarii” mai mici sau mai mari îl răsfaţă, bazându-se pe faptul că e „fiul lui Stalin”[45].

Tatăl susţine severitatea profesorului şi se justifică pentru puţinul timp pe care îl poate consacra fiului:

Sfatul meu: acţionează cu severitate[46] *faţă de Vasili şi nu te teme de falsele ameninţări de şantaj ale unui capricios, de tip „sinucigaş”. Vei avea pentru asta toată susţinerea mea.*

*Din păcate, n-am posibilitatea să mă ocup (*voszţia*) eu însumi de Vasili. Dar promit să-l iau din când în când de guler.*

Foarte departe de blândeţea lui Voroşilov...

Chiar dacă s-au jucat şi au făcut tot felul de prostii împreună, aceşti tineri de la Kremlin au trecut şi prin experienţa Marelui Război pentru Apărarea Patriei. Unii copii de la Kremlin nu s-au mai întors vii. Vasili, în mare parte mulţumită numelui său, a scăpat nevătămat din această experienţă, dar Iakov, căpitan în Divizia 14 Blindate, a fost ucis pe front de la primele lupte în 1941[47]. Cei mai tineri s-au angajat în prestigioasa aviaţie, armă a eroismului militar[48]. Printre ei, Vladimir Mikoian, Vasili Stalin, Timur Frunze şi Leonid Hruşciov. Numai Vasili a supravieţuit.

În ziua de 6 iulie 1945, într-un pasaj din jurnalul său în care patriotismul se îmbină cu emoţia, Ekaterina Voroşilova se referă la moartea lui Timur:

Timur era fericit când, în sfârşit, mulţumită rugăminţilor sale insistente şi intervenţiei lui K.E.[49], a fost luat în grupul aerian al lui N., care pleca în curând pe front. [...] Visul i s-a frânt. Repede, mult prea repede, şi-a jertfit tânăra viaţă ca să salveze societatea socialistă. Timur, patriot sovietic înflăcărat, a murit eroic într-o luptă inegală împotriva avioanelor de vânătoare germane în ziua de 19 februarie 1942, în regiunea fostei Rusii kievene.

Toţi am suferit mult din cauza acestei morţi şi îndeosebi K.E. Nu-l mai putea reţine pe Timur în nobila lui solicitare patriotică. [...] Dar, în acelaşi timp, va recunoaşte cu durere mai târziu că nu l-a putut salva pe Timur, a cărui viaţă îi fusese încredinţată de răposatul Mihail Vasilievici Frunze[50].

Aşhen Mikoian nu-şi va reveni niciodată cu adevărat după dispariţia fiului ei Volodia, aşa cum a povestit într-un interviu Sergo, cel mai mic dintre fraţi:

Mama zicea că, în vremurile grele pentru patrie, trebuia să fie acolo, pe front, alături de camarazii lui. Volodia a fost ucis în prima lui luptă, reuşind să doboare două avioane germane. Avea aproape 18 ani. I-au spus mamei că dispăruse şi, ani de zile, ea a aşteptat veşti de la el. A sperat chiar şi după război că va apărea printre prizonierii eliberaţi. Mai târziu, Alioşa [fiul său] i-a povestit ce se întâmplase[51].

După cum se vede, diferenţa dintre băieţi şi fete este foarte mare în cercul de la Kremlin. Întâi, prin educaţie. De o parte, tinere „prinţese” foarte studioase care nu le pun probleme părinţilor şi se bucură de o atenţie deosebită din partea taţilor. De cealaltă parte, băieţi turbulenţi şi uneori leneşi la învăţătură, expuşi severităţii părinţilor. Apoi, războiul, care a marcat un

moment de întrerupere pentru aceşti tineri pe care Kremlinul îi protejase şi a contribuit şi mai mult la adâncirea diferenţei de sex dintre copii. Fetele şi-au însoţit mamele în momentul evacuării Moscovei. Ele s-au îndepărtat aşadar de Kremlin, contribuind astfel la întărirea grupului masculin. Multe tinere sovietice au luat parte la război[52], dar nu şi domnişoarele de la Kremlin. Băieţii se vor duce la luptă. Copii ai elitei, ei s-au înrolat în cadrul unor arme prestigioase, precum aviaţia, dar au ajuns pe front, unde unii au fost ucişi. Războiul a oferit ocazia revenirii la un rit de trecere la vârsta adultă: băieţii de la Kremlin au devenit bărbaţi până la sacrificiul suprem.

5

Kremlinul sanatoriu

În cercul de la Kremlin se legau relaţii de muncă, dar şi amicale. Acestea ies la iveală prin starea de sănătate şi îndeletnicirile din timpul liber. Prietenia şi corpul, departe de imaginile de propagandă retuşate, exprimă virilitatea bolşevică construită de lideri. Acest corp poate fi întrezărit în corespondenţa şi în fotografiile private. Nimeni nu-i ascundea defectele de cei apropiaţi. Se va vorbi despre el până în 1937, în perioada prieteniei şi a frivolităţii. Şi ceea ce se vede este că cei mai mulţi dintre liderii de la Kremlin erau bolnavi. În aşa măsură încât fortăreaţa căpăta uneori aspect de sanatoriu.

Când boala devine semn de virilitate

Vechii bolşevici de la Kremlin se cunoşteau de mult timp şi unii deveniseră prieteni. Nu ne dezvăluim intimitatea în faţa camaradului, ci a prietenului. Iar sănătatea e un subiect intim. Astfel, Stalin, Ordjonikidze, Enukidze şi Voroşilov au amintit frecvent problemele lor de sănătate în scrisorile pe care şi le adresau. Cei mai mulţi nu erau în prea mare formă, dar nu era de mirare. Această generaţie a trăit în clandestinitate, s-a confruntat cu sărăcia, cu lipsurile. Mulţi dintre ei fuseseră deportaţi în Siberia, unde suferiseră de foame şi de frig. Cei aflaţi în exil în străinătate au dus o viaţă marcată de lipsuri. Activităţile prerevoluţionare s-au întins pe vreo 20 de ani şi au fost urmate de instaurarea statului sovietic – o perioadă lungă în care odihna era aproape inexistentă. După stabilizarea puterii bolşevice, liderii, care aveau între 35 şi 55 de ani, s-au trezit cu un trup obosit, uzat. Atunci au început să vorbească despre acest subiect. Discuţiile despre sănătate şi boală au durat vreo 15 ani, apoi Stalin le-a pus capăt. Prieteniile au luat sfârşit, intimităţile, la fel.

8. Stalin cultivându-şi grădina

În grupul celor cu o stare de sănătate proastă, Stalin ocupa un loc de frunte. Era un fel de erou bolnav. Mic de statură (1,63 m), avea braţul stâng mai scurt decât cel drept în urma unei fracturi din copilărie ce fusese prost tratată. De altfel, toată viaţa a încercat să ascundă acest handicap îndoind des braţul, oferind astfel în fotografii imaginea unui bărbat mereu puţin rigid. Avea faţa ciupită de vărsat. Din exilurile în Siberia se întorsese cu probleme intestinale, pulmonare, cardiace şi dentare. Pe scurt, avea un dosar medical încărcat[1]. La sfatul medicilor, a profitat de şederile lungi la malul Mării Negre pentru cure termale, printre altele.

Problema sănătăţii, a lui Stalin îndeosebi, a căpătat o dimensiune politică ce a avut consecinţe asupra gestionării cercetării medicale în Uniunea Sovietică. Stalin a fost întotdeauna foarte interesat de mijloacele de a prelungi viaţa omului. Două exemple sunt foarte sugestive. Primul se referă la relaţia sa cu Aleksandr Bogdanov (1863-1928). Cunoscut îndeosebi ca opozant al lui Lenin în sânul partidului bolşevic, Bogdanov a fost şi medicul care, din 1923, a susţinut ideea că transfuzia sangvină poate să ducă la nemurire[2]. Exclus din Partid, şi-a continuat experienţele datorită lui Stalin. Bogdanov şi-a testat teoriile pe el însuşi şi a murit din această cauză în 1928. Al doilea exemplu este cel al lui Aleksandr Bogomoleţ (1881-1946), preşedintele Academiei de Ştiinţe din Ucraina şi directorul Institutului de Fiziologie[3]. În 1937, la ordinul lui Stalin, a fost trimis în Caucaz să-i studieze pe centenari: Stalin credea în ideea foarte răspândită conform căreia caucazienii trăiau mai mult, lucru pe care datele îl contrazic. Bogomoleţ şi-a instalat aşadar laboratorul şi a realizat – după cum i-a spus lui Stalin – un ser care putea să prelungească viaţa omului până la 140 de ani. El însuşi a murit însă la 63... Să mai spunem că medicii sovietici de anvergură cunoşteau cu toţii această fantezie a lui Stalin. Când a fost prinsă în vârtejul „complotului halatelor albe”, în 1952, Lina Stern i-a trimis o scrisoare în care îi spunea că mai putea fi de folos ştiinţei

îndeosebi prin cercetările sale privind prelungirea vieţii omului[4]. A scăpat de condamnarea la moarte.

Stalin se plângea foarte rar şi-şi împărtăşea micile griji îndeosebi lui Voroşilov. De exemplu, la 24 septembrie 1931:

Salut, Klim,

Am primit scrisoarea ta. [...] M-am ţinut tare şi n-am vrut să-mi iau concediu, dar, pe urmă, m-am răzgândit (sunt foarte obosit). După toate datele pe care le deţin, starea sănătăţii mi se îmbunătăţeşte.

Gata, pe curând. Salut.

Al tău,
I. Stalin[5]

El descrie tratamentele pe care le urma şi efectele lor benefice. De exemplu, într-o scrisoare din 13 septembrie 1927 către Sergo Ordjonikidze: „Salut, Sergo! Să ştii că la Nalcik mi s-a «reparat» pneumonia, dar a avut timp «să se repare», pentru că plec la vreme. Am ajuns la Soci cu o pleurezie (uscată). Acum mă simt bine. Am făcut zece băi în plus. Nicio complicaţie cu reumatismul”[6].

Când Stalin era mai puţin vorbăreţ, Voroşilov îşi asuma uneori sarcina de a le transmite celorlalţi veşti despre sănătatea Stăpânului. De exemplu, în ziua de 7 septembrie 1933, îi scria lui Enukidze: „Koba se simte minunat, dar îl chinuie de patru zile dinţii care îl dor etc.”[7]. Stalin îl lăsa să-i spună, pentru că Enukidze se număra printre prieteni.

Numai prietenia îi permitea cuiva să se exprime despre bolile lui. Kaganovici, care era doar un colaborator politic, l-a întrebat într-o zi pe Stalin cum stătea cu sănătatea, iar acesta i-a răspuns: „Nu mă întreba despre sănătatea mea. Dacă vrei să fiu sănătos, fii foarte vigilent şi nu te lăsa dus de nas de eroii birocratismului”[8].

În acest grup de prieteni îi găsim şi pe Sergo Ordjonikidze şi Avel Enukidze. Când vorbeau despre sănătatea lor, îşi permiteau să coboare la un nivel al limbajului cu totul informal, frizând uneori trivialitatea. Fiecare se informa despre sănătatea celorlalţi. Iată ce scria Stalin la 10 martie 1925:

Tovarăşului Enukidze

Salut, Avel! Am primit scrisoarea ta. Urmez sfatul medicilor, pentru că sănătatea e o treabă serioasă. Congresul RSFSR s-a amânat pentru 10 mai. Poţi să rămâi liber în străinătate până la sfârşitul sau până în a doua jumătate a lunii aprilie. Să te îngrijeşti ca lumea.

Sergo [Ordjonikidze] iese curând din spital. Al doilea rinichi pare sănătos. Asta e.

Treburile nu merg prea rău la noi.

Îţi strâng mâna.

I. Stalin[9]

Sau această scrisoare din 29 iulie 1933, trimisă de Voroşilov lui Enukidze, ei fiind cei care îşi scriau cel mai mult pe această temă. Voroşilov îşi exprima cu emfază puţina preţuire pe care o avea faţă de medicii sovietici:

Dragă Avel Safronovici,

Mulţumesc mult pentru scrisoarea ta! Printre altele, această scrisoare este dovada vie că te simţi cu adevărat bine, că te-ai însănătoşit şi că poate să nu-ţi mai pese de vracii ăştia. Ce diavoli sunt vracii ăştia, biciui-i-ar dracu'! [...] E bine că ai scăpat din ghearele îndârjite ale acestor rechini, altfel te-ar fi umplut de cicatrice [...].

Astea sunt toate lucrurile pe care ţi le cer. Şi ultimul lucru, cel mai important: să te întorci la Moscova sănătos, vioi şi, ca întotdeauna, plin de viaţă.

Te îmbrăţişez cu drag.

Al tău,
Voroşilov[10]

Sergo Ordjonikidze avea grave probleme cardiace. Nu era un secret pentru nimeni. Din acest motiv, sinuciderea lui în februarie 1937 a putut fi mascată cu uşurinţă în criză cardiacă[11]. Sergo trebuia să se trateze deseori. Persoana cea mai îngrijorată de soarta lui era, bineînţeles, Voroşilov: „Salut, dragă Sergo, ştiu deja că o să mă vizitezi pe 15, dar profit de ocazie ca să-ţi scriu aceste rânduri. Oare nu vii prea repede la Moscova? Mi-e teamă ca munca ta actuală să nu pună stăpânire pe tine de îndată ce soseşti şi că nu o să poţi să te odihneşti aşa cum ar trebui"[12].

Sergo i se destăinuia frecvent lui Voroşilov. De altfel, lui i-a scris la 19 aprilie 1933, când starea de sănătate îi afectase capacitatea de muncă: „Chiar dacă deseori «mă dau viteaz», sunt destul de serios bolnav şi n-o s-o mai duc mult. [...] E adevărat. Nu sunt un mare fricos, dar trebuie să privim lucrurile în faţă. Bacilii Koch pe care îi am într-un singur plămân se răspândesc peste tot"[13]. Rareori se întâmplă să citim aceste cuvinte scrise de un bolşevic. A da dovadă de curaj, a fi un bărbat adevărat însemna nu numai să suporţi boala, ci şi să accepţi sfârşitul.

Avel Enukidze, tovarăş al lui Stalin de multă vreme, dacă nu chiar de la început, avea şi el probleme cardiace. Îşi destăinuia îngrijorările lui Kalinin şi lui Voroşilov. El i-a scris acestuia din urmă, la 10 aprilie 1933, puţin deprimat şi implorator, că nu voia să se trateze în străinătate:

Sănătatea mea se îmbunătăţeşte foarte mult şi cred că pot începe să lucrez. E greu de obţinut concluzii de la medici. Au hotărât să mă trimită în străinătate. Ştiam. Asta mă cufundă într-o mare tristeţe: am devenit o zdreanţă veche ce trebuie trimisă în fiecare an în străinătate la cârpit. Îţi jur, pentru mine e foarte greu, îndeosebi faţă de tovarăşii mei apropiaţi, care lucrează atât de mult şi peste

puterile lor. Te rog stăruitor (şi pe Soso, şi pe Sergo) să nu vă grăbiţi să mă trimiteţi în străinătate. Sunt sigur că pot fi tratat aici.

Voi veni curând la Moscova şi voi vorbi cu voi toţi.

Oricum, va fi foarte greu pentru mine să nu văd parada de 1 Mai.

Îţi trimit salutări prieteneşti.

Salută-i pe Ek[aterina] Dav[idovna] şi pe Petia[14].

Enukidze comunica şi cu Stalin, care simţea o îngrijorare neobişnuită în privinţa lui. În ziua de 25 iunie 1933 îi dădea sfaturi:

Salut, Avel,

Am primit scrisoarea de la tine, dar nu ţi-am răspuns, pentru că nu-mi spune nimic precis despre sănătatea ta. [...]

Nu e chiar aşa de grav: trebuie să dai jos grăsimea şi vei fi sănătos. Încearcă să respecţi dieta, fă mai multă mişcare şi-ţi vei redobândi sănătatea. Ţi-am prelungit concediul cu o lună şi, acum, totul depinde numai de tine[15].

Câteva luni mai târziu, la 13 septembrie 1933, îşi exprima explicit îngrijorarea, ceea ce nu a făcut niciodată pentru ceilalţi:

Salut, Avel!

Cum mai stai cu sănătatea? Nu eşti bolnav? Pahamov m-a informat că ai avut recent un atac serios, dar fără consecinţe. Asta înseamnă că munceşti totuşi mai mult decât trebuie. Nu e bine. De ce naiba rămâi la Moscova? Vino la Soci, fă câteva băi de mare şi lasă-ţi inima să se odihnească. Spune-i din partea mea lui Kalinin că ar comite o crimă dacă nu te-ar expedia degrabă în concediu, chiar pentru câteva săptămâni. Ai putea sta la mine la dacea*, unde, după plecarea Svetlanei la Moscova, voi rămâne singur, posomorât.*

Venirea ta e necesară şi pentru că au apărut câteva probleme importante privind staţiunea Soci (şi nu numai Soci), ameliorări care sunt imposibile fără participarea ta. [...]

Îţi strâng mâna.

Al tău,
Koba[16]

Nu e sigur că Avel s-ar fi putut odihni după accidentul cardiac alături de Stalin: ne aflăm la mai puţin de doi ani de la incriminarea lui în Cazul de la Kremlin care l-a dus la condamnare... Între sfârşitul anilor 1920 şi începutul anilor 1930, Enukidze se ducea deseori în Germania să se trateze. În cursul acestor călătorii, le-a scris îndeosebi lui Kalinin şi lui Voroşilov, descriindu-le îngrijirile pe care le primea: „M-am stabilit în Germania într-un loc unde merg mereu să mă tratez”, îi scria el lui Voroşilov la 20 iunie 1933. „Sunt aici deja de o săptămână şi, în acest răstimp, se vede bine că m-am tratat. Aici n-am avut niciun spasm şi mă simt mult mai bine. Arăt a om sănătos şi uneori mi-e

ruşine că lenevesc. Mi s-a impus o dietă destul de severă, merg în total trei-patru ore pe zi, dar n-am voie decât pe teren plat şi trebuie să evit urcuşurile şi coborâşurile. Aici e destul de greu să faci asta şi trebuie să merg în zigzag."[17]

Aceste scrisori sunt pentru ei ocazia să-şi exprime prietenia profundă, în pofida relaţiei din trecut a viitoarei soţii a lui Voroşilov cu Avel: Ekaterina, însărcinată, fusese nevoită să avorteze şi după aceea nu mai putuse să aibă copii.

În general, boala nu este un semn de virilitate, dar aceşti bărbaţi au făcut din acest defect o calitate, etalându-şi suferinţele ca pe nişte cicatrice de război. Cum au reuşit această performanţă? Legând între ele boala şi eroismul. Problemele lor de sănătate erau accidente ale vieţii, fuseseră provocate de deportare, de clima foarte aspră, de o muncă titanică. Erau bolnavi pentru că fuseseră adevăraţi revoluţionari de profesie. Aşa că nu le era deloc ruşine să vorbească despre asta. Ceea ce ar fi trebuit să le slăbească autoritatea a reuşit s-o consolideze. A suporta bolile şi a le accepta cu mult curaj devin semne ale virilităţii bolşevice staliniste.

Ce se petrecea atunci cu ceilalţi, cei care, mult mai puţini, ce-i drept, nu au avut „norocul" să stea prost cu sănătatea? Ne-o va arăta cazul lui Voroşilov: erau nevoiţi, ca să arate că sunt virili, să supraliciteze starea bună de sănătate, să afişeze un corp cu „zero defecte".

Cochet, sportiv, sănătos: contraexemplul Voroşilov

Kliment Voroşilov avea grijă de corpul lui şi o şi arăta. Dintre toţi membrii grupului, el era cel mai atent la înfăţişarea sa fizică, indiferent că era vorba de aspectul exterior sau de sănătatea lui. În 1937, marele său prieten Isaak Brodski l-a pictat schiind. L-a înfăţişat în mişcare, ca un om activ. Kliment punea în aplicare cum nu se putea mai bine comandamentele culturii bolşevice care definea „bolşevicul bun". A fi cultivat nu însemna numai a citi mult, a merge la teatru şi a studia, ci, printre altele, şi a fi politicos, a avea grijă de corpul şi sănătatea ta, cunoscând principiile de igienă şi făcând gimnastică[18]. Şi, în această privinţă, Voroşilov întrecea toate aşteptările. În jurnalul ei, Ekaterina Davidovna reflectă cu mândrie aceste lucruri:

> *De mulţi ani, Kliment Efremovici face în fiecare zi gimnastică. După părerea mea, chiar destul de dificilă pentru că, în afara recepţiilor obişnuite, are exerciţiile lui de gimnastică deosebite. În timpul liber, făcea şi face sistematic sport. Sporturile lui preferate sunt călăritul, plimbările de câţiva kilometri,*

schiul. Uneori, şi mai des odată cu vârsta, joacă biliard. Dar nu-i plac şi nu suportă jocurile în care trebuie să stea jos. De exemplu, domino şi cărţi.

În ultimii ani, Kliment Efremovici preferă mersul pe jos. În fiecare zi, înainte şi după muncă, indiferent de anotimp şi pe orice vreme – chiar dacă plouă, ninge sau e frig –, merge pe jos 12-15 km. Calculează totul cu meticulozitate. Nu demult, a sărbătorit o reuşită aparte. A parcurs 20 000 km în cinci ani şi jumătate.

Mersul pe jos a devenit pentru el o adevărată necesitate, ca mâncatul, băutul, dormitul[19].

Desigur, cu acest portret prea perfect, Ekaterina construieşte imaginea unui bărbat implicat cu totul în mişcare şi în acţiuni remarcabile. Dar ne arată şi cât de obsedat era soţul ei de ideea păstrării sănătăţii prin sport. Această obsesie i-a pricinuit uneori neplăceri legate de cochetăria sa. În ziua de 21 mai 1927, la şase dimineaţa, a scris, cu umor: „Nu mă simt prea rău. Muncesc cel puţin 12-19 ore, dar nu simt oboseala. Doar că ceva nu e în regulă cu nasul meu: se înroşeşte din ce în ce mai mult şi mâncărimile nu dispar. Adevărul e că soarele mi-a ars toată faţa şi astfel am un ten uniform pe căpăţână, altfel ar fi arătat rău. La Odessa, va trebui să mă vadă medicul”[20].

Când a avut vreo îngrijorare, Voroşilov n-a ezitat să li se destăinuie colaboratorilor. Totuşi, nu se prezenta ca un om bolnav, ci ca unul vindecat. Astfel, în ziua de 10 decembrie 1932, i-a scris lui Ian Gamarnik: „Sănătate bună, dragă Ian Borisovici! M-am odihnit deja şi acum mi-e bine; la drept vorbind, am insomnii şi câteva «regimuri» mi-au stricat stomacul, dar, cu toate astea, mă simt foarte bine”[21].

Evident, Kliment se ocupa şi de sănătatea apropiaţilor săi. De exemplu, în timpul războiului civil, şi-a somat soţia, cu nuanţa de umor care îl caracteriza, să consulte medicul: „Dacă se întâmplă ca în vară să fim în Caucaz, îmi iau o lună concediu şi o să merg (cu tine) să mă caţăr pe munte. Acum sunt un pic suferind, dar, în general, mă simt bine. Cum te simţi, ce-ţi fac urechile? Ai fost la medic? Dacă n-ai trecut încă pe la el, îţi ordon, ca soţ în faţa legii, să te duci imediat la un specialist şi să te tratezi”[22]. În aproape toate scrisorile, întreba cum se simţea Ekaterina şi-şi făcea griji pentru ea, astfel încât, în 1959, când soţia lui s-a îmbolnăvit, ea şi-a alertat apropiaţii: „Am o tumoare, să nu care cumva să-i spuneţi lui Kliment”[23].

Uneori, Voroşilov îşi făcea griji şi pentru colaboratori. În timpul unei şedinţe a Comisariatului Poporului pentru Apărare, i-a trimis un bileţel lui Tuhacevski: „Ce ai la nas? E roşu”. Răspuns: „Se umflă şi mă doare rău. Trebuie să vină medicul. Cer permisiunea să ies vreo zece minute”[24].

9. Soţii Stalin şi soţii Voroşilov la Soci

Corpul se lasă văzut şi în hainele purtate. Există o fotografie destul de cunoscută dintr-un album al Stăpânului, unde apar soţii Voroşilov şi soţii Stalin în timpul unuia dintre concediile petrecute la Soci. În această fotografie, Ekaterina Davidovna poartă un batic pe cap şi o rochie nu prea atrăgătoare. Nici în oraş nu se îmbrăca după moda femeilor din elită, preferând taiorul şi purtând acelaşi coc dintotdeauna. Nu era văzută machiată şi nu şi-a însuşit cochetăria feminină în vogă în anii 1930. Şi-a păstrat înfăţişarea de militantă. Totuşi, era atentă la fizic. Avea o problemă cu greutatea care o complexa, după cum se poate vedea dintr-o scrisoare a lui Kliment din 21 octombrie 1920, care încerca să-şi liniştească soţia: „Îmi pare foarte bine că eşti sănătoasă. Faptul că te-ai îngrăşat *puţin* nu trebuie să te întristeze”[25]. Surplusul de greutate al Ekaterinei nu-l deranja deloc pe Voroşilov, care îi scria la 16 martie 1920: „Să fii sănătoasă, fericită şi grasă, grasă. Te îmbrăţişez cu drag”[26].

Kliment arăta însă întotdeauna foarte îngrijit. Îi plăcea să se îmbrace în alb: „Bunicul tău – scrie ea în jurnal la 5 octombrie 1953 – se plimbă în veşnicii lui pantaloni albi, cu bustul gol sau în chiloţii de pânză cu bordură albastră”[27]. Întotdeauna bine pieptănat, cu mustaţa bine tuşinată, el dădea dovadă de o cochetărie care se exprima nu numai prin grija faţă de propriul corp. Deşi în intimitate, chiar şi pe malul mării, purta „veşnicii lui pantaloni albi” perfect călcaţi, în public îmbrăca uniforma militară potrivită rangului său de comisar al poporului pentru Apărare. Prestigiul uniformei, semn exterior de virilitate, a revenit în forţă în anii 1930. Cetăţeanul-soldat era atunci idealul viril al societăţii staliniste. Şi comisariatul lui Voroşilov ocupa un loc strategic în propaganda stalinistă, deoarece discursul oficial pregătea opinia publică pentru un nou război. Kliment a profitat de revenirea la

uniformă, dar cochetăria lui, ţinta multor glume în cercul de la Kremlin, dă o nuanţă ciudată acestei virilităţi militare.

Vânători care ştiau să vâneze

„Kliment Efremovici! Plec să vânez la Kozelsk. Dacă găsesc urşi, îţi voi trimite o telegramă şi vei putea ajunge în ziua de 14. Dacă hotărăşti să vânezi lupi, vino, cred că, pe vreme frumoasă, ar fi posibil”[28]. Tomski i-a strecurat acest bilet lui Voroşilov la o şedinţă a Biroului Politic, prin 1929. Liderilor de la Kremlin le plăcea vânătoarea. Era distracţia lor preferată. O distracţie între bărbaţi, se înţelege. Femeile nu luau parte. De altfel, nici măcar nu se punea problema, nicio femeie de la Kremlin nu încercase vreodată să li se alăture. Vânătoarea le permitea bărbaţilor să-şi evalueze şi să-şi fortifice virilitatea. După cum se vede într-o fotografie făcută prin 1934, practica vânătorii nu era ritualizată prin purtarea unor haine specifice. Stalin, Budionnîi şi Kirov erau îmbrăcaţi ca şi cum ar fi ieşit din casă. Stalin şi Kirov purtau veşnicele lor şepci, tunici şi cizme. Budionnîi, ca întotdeauna, era în uniformă militară. Vânătoarea stalinistă nu imita ritualul aristocratic de altădată. Ţinea mai mult de braconajul pe care îl practicaseră aceşti oameni în clandestinitate decât de pompa unui grup de lideri.

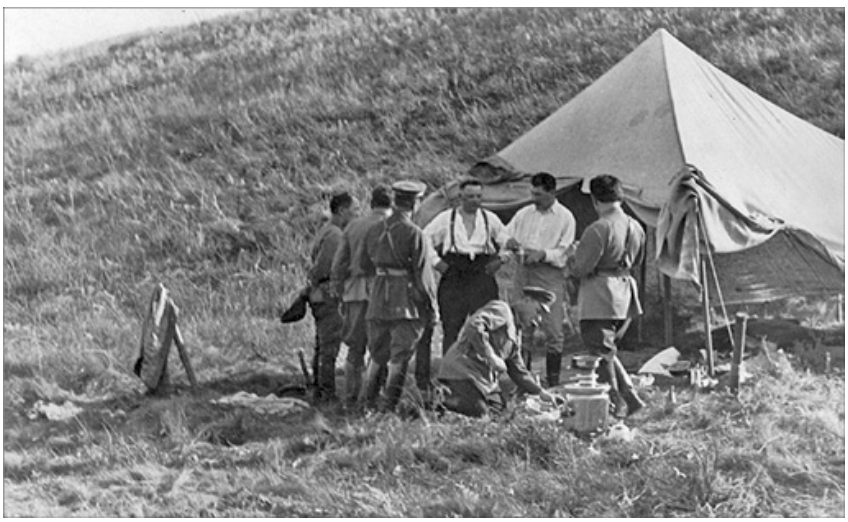

10. Odihnă după vânătoare

Persoana cea mai asiduă era Voroşilov. El, care întruchipa militarul în ochii publicului, deşi nu luptase cu adevărat niciodată, putea să profite de vânătoare ca să se arate în cea mai bună lumină: un bărbat curajos. Dar, ca adesea în cazul lui, exista o distanţă între imaginea pe care voia s-o ofere şi rezultatul obţinut. „În pofida burţii mele (ptiu, ptiu), m-am dus trei zile la curmătură

pentru vânătoare", îi scria el lui Enukidze la 7 septembrie 1933. „Vânătoarea a fost, cum se şi cuvine, ratată, dar călătoria în sine, excelentă. Starea generală a lui Koba este foarte bună. Credeam că te pregăteşti să vii vreo cinci zile, te-am aşteptat şi te aşteptăm încă: ar fi bine să ne întâlnim aici!"[29]

11. Semion Budionnîi arătându-şi prada

Chiar bolnav, Voroşilov nu rata nicio vânătoare. Mărturisirea lui stârneşte zâmbetul: liderii omorau puţine animale. Fapt e că nu amintesc în scrisorile lor de nicio ispravă vânătorească – exceptând acea scrisoare a lui Voroşilov şi încă una, a lui Buharin către Kirov: „Ne-am pierdut pur şi simplu în flecăreli şi, cu toate că eram lac de năduşeală ca nişte şobolani de apă, am văzut ceva şi am vânat două prepeliţe. Dar, mai ales, am luat aer şi ne-am odihnit nemaipomenit de bine[30]".

Ce performanţă! Singurele două referiri scrise semnalează eşecuri. Uneori, se mai descoperă câte o fotografie ca aceasta, în care Budionnîi se făleşte cu un fazan. Dar nimic mai mult. Pentru aceşti oameni, important nu era ce reuşeau să vâneze, ci timpul petrecut împreună.

> *Mişa! Unde vrei să te duci? Sunt măcar urşi sau lupi? Mie mi-e greu să omor urşi, ursul e un animal foarte simpatic, mult mai bun decât mulţi dintre semenii noştri. V*[31].

Acest bileţel adresat lui Tomski la o şedinţă a Biroului Politic pe la sfârşitul anilor 1920 este excepţional. El dezvăluie faţa ascunsă a lui Voroşilov, lipsa lui de curaj. Pentru ruşi, care au făcut din el simbolul ţării lor, ursul este regele animalelor[32]. Dacă omorai unul, arătai că erai un vânător foarte priceput şi curajos. Dar trebuie să ne oprim puţin asupra scuzei pe care o invocă, dând dovadă de un anume umor. Aceeaşi autoironie răzbate şi dintr-o scrisoare pe care a trimis-o la începutul anilor 1930 soţiei sale: „Mâine mă duc la Kabarda, unde, transformându-mă într-un

cerchez rău sau în Hagi Murad, le voi juca un renghi urât mistreţilor sălbatici, lupilor etc. şi nu mai puţin cumpliţilor locuitori ai junglei şi trecătorilor din Caucaz”[33].

Şi lui Budionnîi îi plăcea vânătoarea. Într-o scrisoare din 28 august 1933 către Stalin, în care aborda mai ales probleme fără importanţă, a întrebat deodată: „Am uitat să te întreb cât timp vei sta la Soci şi dacă ai de gând să te duci la Nalcik la vânătoare. Concediul mi se termină pe 15 septembrie şi i-am cerut lui Kliment Efremovici să-mi acorde o prelungire până pe 25 septembrie. Astfel, voi putea merge vreo opt zile la vânătoare la Nalcik. Putem face aşa, aş putea să mă duc la Moscova pe 15 septembrie şi, când dumneata şi Kliment Efremovici plecaţi spre Nalcik, nu ezitaţi să-mi spuneţi şi vin”[34].

Sau iată ce-i scria Kirov, la 14 februarie 1926, soţiei sale, Maria Markus: „Verific armele să fie totul în ordine. E ciudat că s-a mers la vânătoare cu arma mea, e foarte rău. [...] Sună-l neapărat pe tovarăşul Ciuparev. Salută-l. Spune-i că aici îl aşteaptă *urşi*”[35].

Pentru aceşti vechi bolşevici care nu aveau cu adevărat experienţa frontului şi care nu se aflaseră sub focul baricadelor în timpul revoluţiei[36], vânătoarea devenise un adevărat ritual în anii 1930. Ea le permitea să se prezinte drept bărbaţi virili. Dar exemplele de mai sus arată că acest act performativ conta doar pentru imagine, nu şi pentru rezultat. Bărbaţii de la Kremlin, prin lipsa lor de competenţă în privinţa vânătorii, nu-şi puteau dovedi calităţile fizice şi morale, cum ar fi curajul.

Însă această distracţie avea şi o influenţă asupra constituirii grupului. Întâi, permitea stabilirea de legături de proximitate între vechii bolşevici, dincolo de liniile politice care se evidenţiau în conducerea statului. Toţi pleacă la vânătoare, dar nu neapărat toţi laolaltă. Buharin merge uneori împreună cu Kirov, dar niciodată cu Stalin sau Voroşilov. Acesta din urmă vâna împreună cu Tomski. Apoi, această distracţie intervine în relaţiile dintre vechii bolşevici şi noua generaţie de conducători. Din 1932, Beria, adjunctul lui Lakoba (1893-1936)[37], şef politic din Transcaucazia, a profitat de partidele de vânătoare ca să li se arate celorlalţi şi să ocupe un loc aparte în noua ierarhie: participarea la vânătoare devine o strategie politică. Desfăşurându-şi activitatea în Caucaz, adică în locurile de vilegiatură ale celor mai înalţi lideri şi unde aceştia vânau, Beria a profitat de ocazie ca să se apropie de putere. Nikita Hruşciov a folosit şi el această tactică. În fine, vânătoarea îi permitea lui Stalin însuşi să strălucească în faţa celor mai tineri. Hruşciov îşi amintea, exagerând puţin, aşa cum îi era obiceiul:

> *Iată alt eşantion din genul de poveşti pe care Stalin obişnuia să ni le servească:*
>
> *„Într-o iarnă, plec la vânătoare. Îmi iau puşca şi, punându-mi schiurile, traversez fluviul Ienisei şi merg aproape 13 km. Văd potârnichi cocoţate într-un copac. [...] Mă apropii şi trag. Aveam 12 cartuşe şi erau 24 de potârnichi. Omor*

12. Celelalte rămân locului, tot în pom. Atunci, hotărăsc să mă duc după alte cartuşe. Mă duc acasă, iau muniţii şi mă întorc... [...]

Aşadar, sosesc şi împuşc şi ultimele 12 potârnichi"[38].

Aproape 26 de kilometri, potârnichi care stau cuminţi pe cracă în vreme ce el se duce să aducă alte cartuşe... Evident, membrii noii generaţii nu credeau o iotă şi poate că aveau mai mult tendinţa de a-l dispreţui pe Stalin în acele momente, cum spune Hruşciov după acest pasaj. Până la urmă, virilitatea, mai tradiţională, pusă în scenă de Stalin invita la vânătoare făcând compatibilă această practică imperială cu practicile bolşevice.

Prietenii virile

În jurul lui Stalin s-a construit o reţea de prietenie: Enukidze, Ordjonikidze, Buharin, Voroşilov, Svanidze, Kirov i se adresau numindu-l Soso sau Koba, practică puţin cunoscută publicului. Ceea ce-i reunea pe aceşti bărbaţi era în primul rând Georgia. Enukidze şi Svanidze erau primii tovarăşi de luptă ai lui Stalin. Acesta l-a întâlnit apoi pe Sorgo, care i-a mijlocit întâlnirea cu prietenul său Kirov. Un alt spaţiu al sociabilităţii amicale a fost Ţariţîn în timpul războiului civil: acolo a avut loc întâlnirea cu Voroşilov şi, într-o măsură mai mică, cu Budionnîi. Buharin l-a întâlnit pe Stalin la Viena şi este singurul care s-a împrietenit cu el în străinătate. Împotriva a ceea ce am putea crede la prima vedere, Molotov nu a făcut parte din acest grup de prieteni. Din corespondenţă se poate constata că nu au existat niciodată momente de intimitate şi de împărtăşire a problemelor private. Kaganovici nu făcea nici el parte din cercul de prieteni şi rolul lui se rezuma la acela al unui colaborator apropiat în activitatea zilnică. În privinţa lui, lucrurile sunt foarte clare: a refuzat întotdeauna să-l tutuiască pe Stalin, folosind sistematic formalul „Iosif Visarionovici"[39].

Alte prietenii s-au născut în afara grupului prietenilor lui Stalin. Cum ar fi, îndeosebi, cazul lui Kalinin şi Enukidze[40]. Desigur, era ceva obişnuit ca liderii să-i vorbească despre sănătatea şi concediile lor lui Enukidze, deoarece el se ocupa de organizarea vacanţelor şi a tratamentelor la sanatoriu. Aşa a făcut Kalinin. Totuşi, între cei doi s-a legat o relaţie aparte. Chiar dacă se adresau unul altuia folosind prenumele şi patronimul – un mod formal de adresare – şi oscilau între adresarea respectuoasă şi tutuit în aceeaşi scrisoare, prietenia şi apropierea dintre ei se simt mai ales în conţinutul scrisorilor: prin temele pe care le abordează, îndeosebi lucrurile mărunte ale vieţii zilnice, şi prin comentariile pe care le schimbă despre evenimentele de la Kremlin.

Aceste prietenii sunt virile. Întâi, se legau între bărbaţi. Femeile apăreau în momente cuvenite, la petrecerile mondene, de exemplu, sau în scrisori, la saluturile de la sfârşit. Astfel, ele erau ţinute în afara acestor relaţii amicale. Efectul era sudarea unui colectiv care se definea printr-un „între bărbaţi". Apoi, aceste interacţiuni amicale au fost pentru ei o ocazie să se arate virili la distracţiile la care luau parte numai bărbaţii. Momentul vânătorii, distracţie foarte discutată în scrisori, este un exemplu în acest sens. Alt exemplu: când Kalinin şi Enukidze vorbesc despre aventurile lor sexuale, ei actualizează o normă importantă a virilităţii, aceea a seducerii femeilor. În fine, aceste relaţii nu sunt lipsite de raporturi de putere care se exprimau între „cei asemenea". Când Stalin lua în râs cochetăria lui Voroşilov sau când îi îmbăta, comenta prezentările de sine virile ale prietenilor săi şi îi controla.

Partea a treia

Moartea bate la uşă

(1937-1941)

A urmat violentul an 1937. Timpul prieteniei n-a mai fost curând decât o amintire îndepărtată. S-a sfârşit cu scrisorile în care semnatarii se interesau de soţii şi copii, în care îşi povesteau distracţiile, în care vorbeau despre propria sănătate cu Stalin şi chiar între prieteni. S-a terminat cu recepţiile frumoase şi viaţa mondenă. Pentru membrii cercului de la Kremlin, izbucnirea brutalităţii a fost un şoc. În mai puţin de 20 de zile, totul s-a schimbat. Stalin a lovit necruţător şi în primul rând în prieteni. În ziua de 11 februarie, a fost arestat Enukidze; a fost împuşcat în octombrie. În ziua de 18, Sergo s-a sinucis. În ziua de 27, Buharin a fost şi el arestat. Ei au deschis balul dispariţiilor. Inimaginabilul devenise posibil.

Din punct de vedere politic, era sfârşitul „conducerii colective”. Odată cu apariţia noii generaţii de conducători, Ejov îndeosebi, Stalin nu-şi mai dădea osteneala să-şi consulte sistematic camarazii înainte de luarea unei decizii şi le dădea să semneze ulterior ordinele, punându-i pe vechii lideri în faţa faptului împlinit. Conştienţi de punctele de vedere divergente din cadrul cercului, liderii încă prezenţi au înţeles că era periculos să se intereseze prea mult de o persoană care putea să devină de azi pe mâine „duşmanul poporului”. Pentru unii, precum Nikolai Buharin, venise timpul să se încleştеze într-o luptă finală, iar pentru alţii, precum Nikolai Ejov, să înţeleagă – prea târziu – că loialitatea faţă de Stalin nu era o garanţie a supravieţuirii.

6
Sfârşitul prieteniilor

„Copilul iubit al Partidului”. Aşa îl descria Lenin pe acest tânăr revoluţionar înfocat, inteligent şi cultivat. Dar această dovadă de tandreţe era o amintire îndepărtată în 1937, când Nikolai Buharin a fost nevoit să facă faţă acuzaţiilor care l-au adus la stâlpul de execuţie. Înainte să moară, a încercat totul în faţa lui Stalin, sperând până în ultima clipă să evite o soartă funestă. El nu era Troţki. Şi-a făcut autocritica, a păstrat o poziţie în structurile partidului-stat, era prietenul lui Stalin, deşi totul îi despărţea. Şi totuşi...

După ce a fost alungat din Biroul Politic, Buharin a ocupat, desigur, posturi mai puţin importante, dar era tot la Kremlin. Stalin continua să-i exploateze competenţele. Cu preţul unei lungi autocritici, a reuşit să nu fie exclus din Partid. În 1935, a primit sarcina să recupereze de la Paris arhiva lui Karl Marx. La întoarcere, a continuat să ocupe diferite posturi, fără să ştie ce soartă îl aştepta. Locuia tot la Kremlin împreună cu familia, care a asistat din „fotolii de orchestră” la căderea lui, suportând consecinţele tragice. În vara anului 1936, Buharin se afla în Pamir, unde se dusese să facă alpinism. Şoferul îl aştepta cu ziarul şi o veste proastă. Se încheiase primul proces de la Moscova. Zinoviev şi Kamenev fuseseră găsiţi vinovaţi şi executaţi imediat după anunţarea verdictului. În cursul depoziţiilor pe care le făcuseră în faţa lui Andrei Vîşinski, procurorul general, acuzaseră public „blocul dreptist”, adică pe Buharin, Rîkov şi Tomski. Temerile lui Buharin se confirmau. Înainte de plecarea în vacanţă, fusese interogat, împreună cu ceilalţi doi, de Vîşinski şi Ejov despre o eventuală participare la mişcări împotriva Partidului. Aceste acuzaţii deveniseră aşadar publice. S-a întors cât a putut de repede la Moscova. Contrar oricărei aşteptări, presiunea părea să scadă. S-a renunţat la urmărirea judiciară împotriva lui Buharin. *Pravda* a anunţat că procurorul general Vîşinski a încheiat ancheta „fără să poată oferi o bază juridică care să permită continuarea unei urmăriri legale”[1]. Buharin se putea mişca liber, dar îngrijorarea sa persista. A rămas în redacţia ziarului *Izvestia* până în ianuarie 1937. Al doilea proces de la Moscova a fost un nou semnal. Acuzaţii l-au învinuit încă o dată pe Buharin în mărturisirile lor făcute sub tortură. Stalin a cerut atunci să se facă cunoscute rapoartele despre aceste declaraţii şi a dat startul discuţiilor pentru întrunirea plenarei Comitetului Central.

Aceasta a fost convocată de Stalin şi trebuia să aibă loc între 23 februarie şi 5 martie 1937. „Dreptiştii” se aflau în centrul atenţiei, cazul lor ocupând primul loc pe ordinea de zi[2]. Presiunea foarte mare l-a făcut pe Tomski să se sinucidă. Buharin a primit

convocarea cu o săptămână înainte de deschiderea lucrărilor. Imaginându-şi cu disperare că putea fi exclus din Partid, a hotărât să înceapă o grevă a foamei ca să protesteze. În ultimele zile, starea lui de spirit s-a deteriorat, Buharin neglijându-se total. Anna Larina, încercând poate să ofere o imagine patetică a soţului ei ca să provoace empatie, a spus că apartamentul lor fusese lăsat de izbelişte: cei doi papagali muriseră în colivia lor, iedera invadase biroul soţului. Uneori îl găsea întins pe jos în praf, ca să se obişnuiască cu închisoarea, după propria exprimare[3]. Deşi foarte slăbit în urma acestei greve a foamei, a reuşit totuşi să trimită Biroului Politic, la 20 februarie, o scrisoare care începea aşa: „Dragi tovarăşi, vă trimit această scrisoare înainte să luaţi o hotărâre în cazul meu. Afirm din nou că nu sunt deloc vinovat de acuzaţiile care mi se aduc şi care reprezintă o calomnie plină de ură şi laşitate. Am suferit multe luni o cumplită tortură psihică, sunt declarat complice la crimele troţkiştilor, masele se ridică împotriva mea, au fost luate decizii oribile, numele meu a devenit dezonorant, această josnică calomnie a troţkiştilor şi dreptiştilor m-a ucis deja politic, se poate face cu mine ce se doreşte. Dar le declar tuturor că, deşi am trecut prin regimul acestor chinuri nemaiauzite, cele mai cumplite, continui să lupt împotriva acestor calomnii de sabotaj şi nicio forţă din lume nu mă va constrânge să refuz să protestez cât se poate de viguros contra acestor defăimări”[4].

Urma un răspuns lung la toate acuzaţiile care îi fuseseră aduse. Adresându-se Biroului Politic, a decis să se apere în văzul tuturor. În acest fel, şi-a arătat cu tărie voinţa de a lupta împotriva acuzaţiilor abuzive îndreptate contra lui: era pregătit de înfruntare.

Plenara din februarie-martie 1937 a fost un moment important al confruntărilor. Acestea nu îi implicau doar pe inamicii publici, ci şi intimitatea cercului cu reţeaua sa de relaţii prieteneşti. Actorii au fost Buharin, Stalin, evident, dar şi Voroşilov, Molotov, Ejov şi Ordjonikidze – absent şi totuşi prezent.

Munteanul şi intelectualul

Stalin şi Buharin: doi oameni pe care totul îi despărţea, mai puţin pasiunea revoluţionară. Dar deja şi vârsta. Când Stalin, adolescent (născut în 1878), a intrat în mişcarea revoluţionară, Buharin era copil încă, el venind pe lume în 1888, la Moscova. Proveniența geografică este alt element care îi diferenţiază. Unul provenea dintr-un orăşel din Georgia, Gori, aflat la marginea imperiului, şi ajungea la Tbilisi cu ajutorul unei burse de studii, în timp ce al doilea se născuse în centrul imperiului, la Moscova.

Socialmente, se aflau la ani-lumină unul de celălalt. Buharin provenea dintr-o familie din clasa de mijloc a micilor funcţionari, cu părinţi profesori care îi insuflaseră valorile inteligheţiei. Tatăl era un om luminat, care se ocupase de educaţia fiului. Buharin se număra printre cei mai educaţi bolşevici. Urmase cursurile prestigioasei Facultăţi de Drept a Universităţii din Moscova, de unde fusese exmatriculat din cauza activităţilor sale revoluţionare.

Buharin a avut o copilărie privilegiată, spre deosebire de micul Iosif, viitorul Stalin, numit pe atunci cu diminutivul Soso[5]. Fiu al lui Vissarion Ivanovici Djugaşvili, un cizmar violent şi înclinat spre băutură, deseori absent, Stalin a fost educat de mama lui, Ekaterina (Ketevan) Gueladze (1858-1937), provenită dintr-o familie de ţărani. Aceasta muncea cu ziua la familiile marilor proprietari. Copil turbulent, Soso se distra cu puştanii din cartier. Mama se zbătea să-şi crească unicul fiu. Soso a primit o educaţie de bază şi a putut să câştige o bursă pentru seminar. Viitorul Stalin a obţinut note bune la seminar şi-şi petrecea timpul citind. Contrar legendei, nu a fost exmatriculat din cauza unor activităţi revoluţionare. După anul cinci, a părăsit seminarul din proprie iniţiativă.

Aceşti doi bărbaţi atât de diferiţi aveau ceva comun: deveniseră revoluţionari de profesie, bolşevici, cu tot ce implica asta în termeni de arestări, deportări, exiluri şi anchete ale Ohranei, poliţia secretă a ţarului. Buharin[6] a fost activ din 1905. Avea 17 ani şi participa la valul revoluţionar organizând manifestaţii cu studenţii de la Universitatea din Moscova. A intrat în Partid în 1906, direct în facţiunea bolşevică. Arestat prima dată în 1909, apoi în 1910, a fost deportat la Onega, o mică localitate din regiunea Arhanghelsk. După cum se întâmpla deseori, a reuşit să fugă la 30 august 1911. Buharin – şi prin asta se deosebea de parcursul revoluţionar al lui Stalin – nu a rămas pe teritoriul imperiului şi şi-a început viaţa de revoluţionar vagabond în exil. S-a dus întâi la Cracovia, în 1912, unde l-a întâlnit pe Lenin. Între cei doi bărbaţi s-a înfiripat o relaţie cordială, dar şi plină de conflicte ideologice. Apoi, a ajuns la Viena, unde a urmat cursuri de economie politică şi sociologie. În acest oraş l-a întâlnit Buharin, la sfârşitul lui ianuarie 1913, pe tovarăşul caucazian Iosif „Koba” Stalin.

Activând atunci sub pseudonimul Koba (numele unui erou din literatura romantică georgiană), Stalin împlinise 34 de ani şi avea deja în urma lui o lungă carieră revoluţionară. Cunoştea clandestinitatea, jocul de-a şoarecele şi pisica jucat cu Ohrana. Prima lui arestare a avut loc în 1902. Aflat de partea bolşevicilor lui Lenin în 1903, a fost unul dintre liderii revoluţiei din 1905 în Georgia, unde a scris manifeste, articole şi a organizat înarmarea muncitorilor. În 1906, a fost delegat la Conferinţa de la Tampere, în Finlanda, unde l-a întâlnit prima oară pe Lenin. Din 1907, a condus filiala Partidului de la Baku. În acea perioadă, a comis şi

atacuri armate pentru finanţarea Partidului, printre care, la 26 iunie 1907, „exproprierea de la Tbilisi”, jaf de mare anvergură asupra unui furgon al poştei. În anii ce au urmat, viaţa lui Koba a fost marcată de rătăcirea între locurile de deportare ruseşti şi oraşele imperiului care îi erau interzise şi unde trebuia să se ascundă.

Aşadar, tânărul intelectual şi aventurierul experimentat s-au întâlnit la Viena în 1913. Lenin i-a reunit. El i-a încredinţat lui Stalin sarcina să scrie o lucrare teoretică despre problema naţionalităţilor din punct de vedere marxist, lui Buharin revenindu-i misiunea de a traduce citatele, îndeosebi texte de limbă germană.

În pofida a tot ce îi despărţea, între intelectual şi „muntean”[7] s-a legat, de-a lungul timpului, o trainică prietenie care nu era un simplu instrument de putere politică. Cea mai bună mărturie o avem de la Anna Larina Buharina, deportată în gulag şi care nu poate fi acuzată de îngăduinţă faţă de Stalin. Iată ce spune în memoriile ei: „În acelaşi timp, îndrăznesc să formulez ipoteza, oricât de paradoxală ar putea să pară, că Stalin, într-un colţişor din inima lui plină de cruzime, ţinea la Buharin, dacă acest monstru ar fi cumva în stare de un astfel de sentiment. [...] Koba ar fi putut la fel de bine să ţină la Nikolai şi să-l omoare, căci iubirea se lupta în el cu ura, ură născută din invidia pe care o avea faţă de această personalitate ieşită din comun. [...] Mi-ar veni să spun că, în afara consideraţiilor politice, în atitudinea lui Stalin faţă de Buharin se simţea o intimitate care nu se justifica deloc prin consideraţii politice. [...] N.I. nu avusese niciodată admiraţie faţă de personalitatea lui Stalin. Dar, nu se prea ştie cum, într-un trecut încă recent în 1936, fusese apropiat de Stalin şi prieten al familiei sale. Asta stăruia în mod inconştient în mintea lui Buharin chiar atunci când păşea pe calea pierzaniei; asta întreţinea la el speranţa unei salvări, chiar dacă, de atunci, dezacordurile politice provocaseră conflicte personale puternice”[8].

După spusele ei, Buharin nu avusese niciun sentiment de prietenie faţă de Stalin, ceea ce rămâne de văzut. De la întâlnirea lor din 1913 şi mai ales după moartea lui Lenin, când se întâlneau adesea, acest sentiment pare să se fi dezvoltat. Buharin se ducea foarte des la Zubalovo, *dacea* lui Stalin, unde se apropiase de Nadejda Sergheevna Allilueva, cea de-a doua soţie a prietenului său. Copiii ţineau mult la el. Îi ajuta să descopere natura, domesticise o vulpe şi se distra împreună cu ei: „Vara, Nikolai Ivanovici Buharin stătea deseori la noi, la Zubalovo. Toată lumea îl adora. [...] Îmi amintesc vag de N.I. Buharin în sandale, bluză ca a lui Tolstoi, pantaloni de vară din pânză. Se juca împreună cu copiii, glumea cu guvernanta, îi învăţa să meargă pe bicicletă şi trăgeau cu sarbacana. Toţi erau foarte veseli când era prezent”[9].

În anii 1920, înainte ca la orizont să se profileze conflictele, corespondenţa dintre cei doi bărbaţi ne arată o relaţie calmă şi

plăcută, fiecare povestind, pe lângă treburile curente, lucrurile mărunte ale vieţii de zi cu zi. De exemplu, în această scrisoare din aprilie 1925, Buharin, cu tenta de umor obişnuită, îi istoriseşte lui Stalin cum îşi petrecea timpul:

Dragă Koba,

[...] Astăzi, vremea s-a stricat aici rău de tot, e polei. Deşi zilele dinainte au fost extraordinare. Mi-am petrecut tot timpul *(în afara unei zile ploioase), zile întregi, călare, o dată în automobil. Veneam acasă doar ca să dorm. M-am dus să vânez fazani, am împuşcat un „cocoş" splendid. Am fost şi azi, în ciuda vremii execrabile. Sunt mereu în mişcare, mă simt în plină formă. Înfăţişarea mi s-a schimbat complet în câteva zile (!) numai. Dorm până la 12 ore pe zi (!) cu ferestrele deschise indiferent de vremea de-afară; în fiecare dimineaţă fac un duş. Etc., etc. Pe scurt, duc o existenţă vegetativă şi sunt foarte mulţumit de situaţie.*

Să fii sănătos.

Te îmbrăţişez.

Al tău,
Nikolai

Tocmai m-am întors de la vânătoare; am împuşcat doi iepuri. Deşi se spune că, dacă alergi după doi în acelaşi timp, nu prinzi niciunul!?!![10]

Să vorbeşti despre lipsa de poftă de muncă, de multe distracţii şi de nopţi lungi de somn este o dovadă de mare apropiere. Stalin nu rămâne nici el mai prejos, chiar dacă era, ca de obicei, mai puţin exuberant şi se referea mai mult la treburile statului. În această scrisoare din 25 iulie 1927, pe când se afla în concediu la Soci, se bucura că îşi revedea prietenul, după ce îl felicitase pentru munca lui:

Dragă prietene,

[...] Primele pagini ale Pravdei *sunt pur şi simplu splendide. Ar fi bine să continuăm tot aşa. Se spune că te pregăteşti să vii la Soci. E adevărat? Vino neapărat. Te voi aştepta.*

Salutări Nadejdei Mihailovna [Lukina].

Salutări din partea Nadiei.

25 iulie 1927

Al tău,
Stalin[11]

Dar această prietenie între cei doi bărbaţi avea şi o bază politică: este vorba de o alianţă pentru înlăturarea, începând din 1925, a foştilor camarazi cu funcţii de conducere Troţki, Kamenev şi Zinoviev. După ce au fost aliaţi contra opozanţilor de stânga, iată că Buharin a devenit el însuşi un opozant în ceasul „marii cotituri".

Anii 1929 şi 1930 au marcat o ruptură în relaţiile dintre cei doi. Exclus din Biroul Politic, Buharin a fost nevoit să-şi facă

autocritica. Scrisorile dintre ei vădesc această ruptură. Chiar dacă la începutul scrisorilor găsim tot apelativele „Kolea" şi „Koba", tonul este mai puţin cordial şi subiectele abordate se referă acum numai la treburile statului. Cu toate acestea, cei doi bărbaţi continuă să petreacă împreună momente de intimitate. Buharin, exclus din funcţiile politice, locuia în continuare la Kremlin. Maestru în jocul de-a şoarecele şi pisica, cunoscut pentru caracterul său coleric, Stalin îşi descumpănea totuşi prietenii, care nu ştiau pe ce picior să danseze. În unele cazuri, putea să se destăinuie. Îşi exprima gândurile profunde, sentimentele în faţa lui Buharin: „În 1934, l-am întâlnit pe Stalin în loja rezervată membrilor guvernului. Zărindu-l pe Buharin, Stalin s-a repezit la el. În spatele lojii se afla o încăpere unde stăteau membrii guvernului în timpul pauzei. Discuţia dintre Stalin şi Buharin a fost atât de lungă, încât au pierdut un act întreg din spectacol. La puţin timp după acea discuţie, N.I. a fost numit redactor-şef la *Izvestia*. Acasă, N.I. mi-a povestit că Koba amintise de Nadia, că se plânsese: o regreta pe Nadia, îi lipsea tare mult"[12].

Anna Larina face aici legătura între acest moment de intimitate în care Stalin vorbeşte cu mare emoţie despre soţia lui defunctă – lucru rarisim la Stăpân – şi numirea soţului ei în postul de redactor-şef. Asta ar putea eventual să însemne o reintrare în graţii care se exprima şi prin atribuirea unui post mai important, şi prin exprimarea unei intimităţi pierdute şi regăsite.

Dar, în alte cazuri, Stalin putea să se lase cuprins de o furie nebună împotriva lui Buharin, mai ales dacă era vorba despre imaginea lui publică: „Într-o zi, [Stalin] i-a telefonat lui Buharin ca să-l potopească cu injurii: în valul de laude care îl tămâiau pe Stalin, autorul unui articol scrisese că mama lui îl numea Soso. «Ce mai e şi povestea asta cu Soso?», l-a întrebat Stalin furios. Oare fusese scos din sărite de simpla menţionare a mamei sale, de care se dezinteresa total (după cum se spunea), sau considera că şi mama trebuia să-l numească Tătucul popoarelor şi Corifeul ştiinţelor?"[13].

Între onoruri şi dizgraţie, balanţa era instabilă în mâinile lui Stalin. Astfel, în primăvara anului 1935, la un banchet în onoarea avansaţilor în grad de la academiile militare, Stalin a ţinut un toast ambiguu pentru Buharin: „Să bem, tovarăşi, în sănătatea lui Nikolai Ivanovici. Toţi îl iubesc aici, toţi îl cunosc. Dar să-l ferească sfântul pe cel care s-ar aventura să zgândărească trecutul!"[14].

Acelaşi lucru la sărbătorirea Revoluţiei în 1936. În calitate de redactor al ziarului *Izvestia*, Buharin a primit o invitaţie pentru a asista la paradă. S-a aşezat cu soţia în tribune: „Locurile noastre la tribună erau foarte aproape de Mausoleu şi Stalin l-a zărit pe Buharin. Deodată, am văzut o santinelă îndreptându-se spre N.I. Eram convinsă că venea să ne ceară să părăsim acele locuri sau, mai rău, să-l aresteze pe N.I. Dar santinela, după ce ne-a salutat, a

zis: «Tovarăşe Buharin, tovarăşul Stalin vă cere să nu rămâneţi aici şi vă roagă să veniţi pe Mausoleu». Aşa a ajuns N.I. la tribuna Mausoleului. N-a reuşit să vorbească cu Stalin, care stătea departe de el şi a părăsit primul tribuna”[15].

În timp ce numele îi era deja târât în noroi şi Buharin trăia momente de mare stres, Stalin se folosea astfel de prietenia sa cu Buharin, iar acesta accepta jocul. Dar până unde?

Când Buharin a ajuns la plenara Comitetului Central din februarie-martie 1937, foarte slăbit de greva foamei, s-a prăbuşit şi Stalin s-a şi luat de el:

> *Cum a intrat, i s-au şi înmuiat picioarele; a ameţit, a căzut şi a rămas aşezat pe podea, pe culoarul ce ducea la prezidiu. Stalin s-a apropiat de el şi i-a spus:*
>
> *— Contra cui ai făcut greva foamei, Nikolai? Contra Comitetului Central al Partidului? Uite cum arăţi, eşti complet epuizat. Trebuie să ceri iertare plenarei pentru că ai făcut această grevă.*
>
> *— La ce bun, a întrebat Buharin, dacă aveţi de gând să mă excludeţi? [...]*
>
> *— Nimeni n-are de gând să te excludă, a răspuns Stalin. [...] Hai, Nikolai, cere iertare plenului, ai acţionat greşit*[16].

Stalin a dat semne de speranţă până în ultima clipă, făcând totul ca să evite o confruntare ce ar fi putut să scoată la iveală un Buharin combativ. Acesta s-a scuzat astfel în plenară, public, urmând sfaturile lui Stalin, când a luat cuvântul la începutul şedinţei din seara zilei de 24 februarie:

> *BUHARIN: Eu, tovarăşi, am să vă fac o foarte scurtă declaraţie de acest fel. Prezint plenarei Comitetului Central scuze pentru fapta nechibzuită şi dăunătoare politic de a anunţa greva foamei.*
>
> *STALIN: E puţin, e puţin!*
>
> *BUHARIN: Pot să-mi susţin cuvintele. Cer plenarei Comitetului Central să-mi accepte scuzele, deoarece aceasta a avut în realitate drept consecinţă faptul că am pus plenara Comitetului Central în faţa unui fel de ultimatum şi acest ultimatum l-am fixat eu în vederea acestei manevre neobişnuite.*
>
> *KAGANOVICI: O manevră antisovietică.*
>
> *BUHARIN: Prin această manevră, am comis o mare greşeală politică ce poate fi numai în parte atenuată de faptul că mă aflam într-o situaţie excepţional de dureroasă. Cer Comitetului Central să mă scuze şi prezint cele mai umile scuze pentru această manevră politică, foarte adevărat, complet inadmisibilă.*
>
> *STALIN: Să scuze şi să ierte.*
>
> *BUHARIN: Da, da, şi să ierte.*
>
> *STALIN: Asta e, asta e*[17]*!*

Buharin s-a comportat aşa cum trebuia, conform normelor autocriticii care mai putea funcţiona la începutul deceniului, scoţând în evidenţă aspectul dăunător al comportamentului şi acţiunilor sale din cauza caracterului lor individualist. Dar Stalin a insistat, cerându-i să meargă şi mai departe cu scuzele. Buharin a căzut în capcana întinsă a prieteniei lui Stalin, care nu a vorbit

împotriva lui Buharin, dar a intervenit când acesta a luat cuvântul. În ajun, Buharin arătase totuşi că era în stare să se apere. Discuţia avea ca subiect tinerii din aşa-zisa „Şcoală a lui Buharin”:

> *BUHARIN: Nu te pot face să-ţi schimbi părerea dacă crezi că el a spus adevărul, că din invidie am dat directive teroriste, dar consider că e o minciună monstruoasă pe care n-o pot accepta în mod serios.*
>
> *STALIN: Ai flecărit cu el şi pe urmă ai uitat.*
>
> *BUHARIN: Pe cuvântul meu că n-am vorbit.*
>
> *STALIN: Trăncăneşti mult.*
>
> *BUHARIN: Sunt de acord că trăncănesc mult, dar că aş trăncăni despre teroare, astea sunt vorbe absolut de neînţeles*[18].

Stalin l-a înţepat aici pe Buharin, asociindu-l prin flecăreala lui universului feminin, cel al aşa-numitei *baba*, şi Buharin i-a întors argumentul. Legătura personală dintre Stalin şi Buharin intervine cu claritate şi în ultima sa luare de cuvânt, în dimineaţa zilei de 26 februarie: „Mi s-a spus că folosesc un fel de manevră vicleană, că scriu Biroului Politic, apoi personal lui Stalin ca să-i influenţez bunătatea. (Stalin: Nu mă plâng.) Spun asta pentru că s-a abordat această problemă şi apoi au existat multe reproşuri sau semireproşuri cu privire la faptul că nu-i scriu lui Stalin exact ca în scrisorile adresate Biroului Politic. Dar, tovarăşi, nu cred că era un reproş îndreptăţit şi că aş putea fi bănuit de josnicie. Este cât se poate de adevărat că, atunci când o persoană scrie unui organ oficial al Partidului, scrie într-un fel, dar, când îi scrie tovarăşului Stalin ca autoritate superioară în ţară şi în Partid, exprimă atunci o întreagă serie de ezitări, pune o întreagă serie de probleme, scrie ceea ce nu va scrie într-un document oficial. Există atunci câteva diferenţe, câteva nuanţe. Cred că astfel de lucruri se făceau şi în timpul lui Lenin. Când fiecare dintre noi îi scria lui Ilici, punea un tip de probleme cu care nu venea în Biroul Politic, îi scria despre îndoielile şi ezitările lui etc. Şi nimeni nu considera asta o viclenie rafinată. Şi acum e acelaşi lucru”[19].

Buharin apăra astfel dreptul la confidenţe şi la exprimare neoficială, ca pe vremea lui Lenin, iar Stalin nu a spus că greşea. Totuşi, asta nu l-a salvat.

Mareşalul şi strategul

Într-un moment de mare îndoială, în august 1936, Buharin i-a trimis o scrisoare personală lui Voroşilov, în care i-a cerut ajutorul[20]. Relaţiile dintre cei doi bărbaţi erau dintre cele mai cordiale, chiar dacă legătura dintre ei era făcută îndeosebi de Stalin. Voroşilov i-a oferit lui Buharin un pistol cu inscripţia

„Conducătorului revoluţiei proletare din partea lui Klim Voroşilov”; Buharin, se spunea, îi scria uneori rapoartele[21]. Între cei doi exista o oarecare tandreţe. Buharin l-a ridiculizat cu blândeţe într-o caricatură faimoasă. Voroşilov nu s-a simţit ofensat şi a păstrat desenul[22]. În 1936, Kliment era ultimul prieten apropiat al lui Stalin din cercul de la Kremlin. Buharin a jucat această carte. În scrisoarea sa, s-a coborât la nivelul lui Voroşilov, care nu era cunoscut pentru profunzime intelectuală. La început, nu-l tutuieşte, integrându-şi interlocutorul în grup şi folosind un vocabular de polemist bolşevic care îi plăcea lui Kliment: „Aş vrea să vă pun o întrebare simplă: credeţi cu adevărat toate astea? În mod real? [...] Puneţi în mod cinstit problema. [...] Dar, dacă nu credeţi ce a spus Kamenev, acest asasin cinic, acest tip josnic, această canalie, atunci de ce acceptaţi rezoluţii de tipul celor pe care le votează organizaţiile de partid [...] care spun că «ştiam» nu ştiu ce?”.

Mai departe, începe să-l tutuiască: „Ai zis că «dreptiştii» *îi ajutau* pe troţkisto-zinovievişti (în discursul tău despre S. Kamenev). *Astăzi*, această afirmaţie a devenit un *slogan politic*. Poate că pentru tine nu e chiar atât de simplu, dar masele nu înţeleg toate aceste subtilităţi. Spune-mi, *tu crezi* cu adevărat toate aceste monstruozităţi?”. Buharin încearcă aici cu abilitate să-l flateze pe Voroşilov folosind limbajul confidenţelor şi al complicităţii intelectuale. Amintind legăturile lor strânse, îl asociază cu posibila lipsă de vigilenţă în faţa duşmanului poporului pe care l-ar reprezenta el, Buharin: „Dar «pentru orice eventualitate», aş vrea să-ţi repet ţie (care ai fost întotdeauna foarte drăguţ cu mine): *conştiinţa trebuie să-ţi fie pe deplin împăcată*: nu te-am compromis niciodată: cu adevărat, nu sunt vinovat de nimic şi, mai devreme sau mai târziu, se va recunoaşte asta, în pofida tuturor eforturilor făcute ca să mi se murdărească numele”.

Pe de altă parte, Buharin nu ezită să dea garanţii verbale ale adeziunii sale la lupta violentă împotriva lui Troţki: „Sunt foarte fericit că au fost împuşcaţi aceşti câini. Acest proces înseamnă condamnarea la moarte politică a lui Troţki; va fi curând foarte evident pentru toţi”. Şi încheie pe o notă de emoţie: „Scuză-mă pentru această scrisoare confuză. Gândurile mi-au luat-o la galop ca nişte cai bezmetici şi n-am hăţuri solide ca să le strunesc. Te îmbrăţişez, căci conştiinţa mi-e curată”. Această scrisoare este semnificativă pentru împletirea politicii cu prietenia.

Buharin atingea de asemenea coarda curajului şi a laşităţii: „Dacă vă gândiţi «nu e sincer», dar mă lăsaţi în libertate, atunci sunteţi laşi şi nu meritaţi să fiţi respectaţi”. Şi se prezintă pe sine ca pe un om curajos: „Dacă sunt încă în viaţă când va izbucni războiul – aş vrea să merg la luptă (nu e fanfaronadă); îţi voi cere un ultim serviciu – găseşte-mi un loc în armată, chiar ca simplu soldat (şi atâta pagubă dacă sunt ucis de un glonţ zinovievist)”.

Argumentul putea să-şi atingă ţinta în cazul lui Voroşilov, dar ar fi putut şi să-l enerveze pe acest soldat preocupat de un cod al virilităţii, care putea să considere acuzaţia de laşitate o palmă. În fine, Buharin aminteşte de prietenii comuni dispăruţi – Kirov şi marea lui bunăvoinţă faţă de el chiar când era în dizgraţie („M-am îmbolnăvit la Leningrad; ei bine, Kirov a venit să mă viziteze şi a stat cu mine o zi întreagă, s-a ocupat de mine, mi-a împrumutat vagonul lui special ca să mă întorc la Moscova") sau Tomski, care îşi pusese capăt zilelor în 1936 şi pe care îl compătimeşte: „Bietul Tomski! Probabil s-a «zăpăcit», nu ştiu. E posibil. Trăia singur. Dacă m-aş fi dus să-l văd, ar fi fost mai puţin deprimat şi poate că nu s-ar fi «zăpăcit». Ce complicată e soarta omului!". Rememorarea constantă a relaţiilor amicale, a amintirilor de fraternitate umană trebuia să-i servească lui Buharin ca antidot la o politică ce îl viza în mod tragic.

Dar Voroşilov nu a înţeles acest limbaj lipsit de fermitatea necesară pentru a suporta anul 1937. Cele câteva rânduri de răspuns sunt usturătoare: „Tovarăşului Buharin. Îţi trimit înapoi scrisoarea în care ţi-ai permis atacuri josnice contra conducerii Partidului. Dacă, prin scrisoarea ta, voiai să mă convingi că eşti nevinovat, n-ai reuşit deocamdată să mă convingi decât de un singur lucru – să stau cât mai departe de tine, indiferent de rezultatele cercetării care te priveşte. Dacă nu retragi în scris calificativele oribile pe care le-ai proferat împotriva conducerii Partidului, voi considera, în plus, că eşti un ticălos"[23].

Totuşi, Buharin îi răspunde: „Am primit scrisoarea ta *îngrozitoare*. Scrisoarea mea se termina cu «Te îmbrăţişez». A ta se termină cu «ticălos». Ce-aş mai putea să scriu după asta?"[24]. Răspunsul lui Voroşilov ar putea să confirme ideea larg împărtăşită de istorici că acesta era un personaj lipsit de imaginaţie şi de sentimente, cu totul devotat liniei Partidului; totuşi, putem fi miraţi de virulenţa cuvintelor sale. Răspunsul lui arată, aproape cu brutalitate, că păstrarea relaţiilor cu Buharin putea fi periculoasă.

În scrisoarea lui, la fel ca mai târziu în plenara din februarie-martie 1937, s-a arătat vulgar, ceea ce nu-i stătea în obicei. Să fie o modalitate de a-şi asigura un loc pe care l-ar fi putut pierde? Sau de a-şi juca în mod exagerat loialitatea pentru cazul în care lucrurile ar fi luat o întorsătură proastă pentru el? La plenară, Voroşilov s-a remarcat, alături de Stalin, prin criticile severe la adresa lui Buharin: „Buharin: V-am spus, v-am scris de ce, în plină disperare, [...] am scris cercului restrâns, deoarece nu mai puteam să trăiesc cu astfel de acuzaţii care apăsau asupra mea. N-am putut să trag cu revolverul, pentru că atunci s-ar fi zis că m-am sinucis ca să aduc un prejudiciu Partidului; dar, dacă mor de boală, ce-aţi pierde? (Râsete. Voci din sală: Şantaj! Voroşilov: Laşitate! Mai taci din gură. Laş. Gândeşti ceea ce spui.) Dar înţelegeţi, mi-e greu să trăiesc (Stalin: Şi pentru noi e uşor?

Voroşilov: Gândeşti doar atât: «N-am tras, dar mor».). Vă e uşor să vorbiţi despre mine. Ce-aţi pierde? Într-adevăr, dacă sunt un trădător, un fiu de căţea etc., ce-aţi regreta?”[25].

Şi Voroşilov a supralicitat a doua zi: „Că Buharin se dezvinovăţeşte o ştiţi foarte bine. A trimis un mesaj lung Comitetului Central, în care demontează una câte una declaraţiile persoanelor de care este legat prin muncă şi în trecut şi, după cum s-a adeverit, acum şi la ora actuală, până în ultimul moment, compară mici greşeli făcute în timp, în expresii luate separat, încercând să dezmintă tot ceea ce au spus acestea, zicând simplu şi fără o bază – sunt curat, sunt cinstit, nu sunt vinovat de nimic în ciuda a tot ce se spune despre mine –, asta e doar o calomnie. Nu, el o spune direct: e o campanie organizată. Organizată de cine? [...] Este metoda lui Buharin. Această metodă e cunoscută de toţi de mult timp. Buharin e un om foarte original. Poate să facă multe lucruri. Ştiţi că e răutăcios ca o pisică nebunatică şi chiar aici începe să şteargă urmele, începe să ne încurce, începe cu şiretlicuri ca să scape dintr-o treabă urâtă, şi asta i-a reuşit deseori graţie bunătăţii Comitetului Central. A reuşit să scape din treburi cât se poate de neplăcute cu un relativ succes. Buharin încearcă să facă la fel şi de data asta”[26].

Portretul negativ, deşi sensibil, pe care i-l face Voroşilov fostului său prieten arată că intimitatea serveşte şi pentru a denunţa, iar trădarea poate fi garanţie de supravieţuire.

„Curul de piatră” şi „copilul iubit al Partidului”

Tot la 1 decembrie 1936, Buharin i-a trimis o scrisoare foarte lungă lui Molotov, revenind în amănunt asupra situaţiei în care se afla, a acuzaţiilor care i se aduceau, a ceea ce înfăptuise pentru Partid, a bunei conduite de la autocritica pe care şi-o făcuse la începutul anilor 1930[27]. Relaţia dintre Buharin şi Molotov nu poate fi numită amicală. Era distantă şi ocaziile de întâlnire erau destul de rare. De altfel, se adresau unul altuia cu prenume şi patronim, chiar dacă se tutuiau. Când reproduce vorbele lui Buharin despre întâlnirea cu Kamenev în 1928, Anna Larina aminteşte cuvintele soţului ei despre Molotov: „N.I. a vorbit şi despre Molotov în termeni la fel de puţin măgulitori: Stalin se înconjura de nulităţi, ce îi erau supuse în toate, de tipul acelui prostănac de Molotov, «primul din clasa obtuzilor şi pupincurist», care mai găsea ocazia să-i dea şi lecţii de marxism (N.I. s-a exprimat atât de tăios la adresa lui Molotov, încât nu-i pot

reproduce cuvintele, căci era coleric din fire şi nu se jena să spună ce gândea”[28].

Adresată direct lui Molotov, pe atunci un om foarte ocupat, aflat în fruntea treburilor guvernului, scrisoarea este aşadar mai puţin personală decât cea trimisă lui Voroşilov:

Dragă Veaceslav Mihailovici,

Nu pot să nu-ţi scriu rândurile de mai jos, deşi ştiu că eşti foarte ocupat şi că cererea mea personală înseamnă ceva mărunt în comparaţie cu Marea Operă. Şi totuşi, te rog insistent să citeşti această scrisoare de la început până la sfârşit. [...]

Te rog să mă înţelegi bine: ştiu perfect că datoria voastră de conducători este să demascaţi, să prindeţi şi să exterminaţi toate lepădăturile. Şi fiecare are datoria să participe la această sarcină.

Dar nu pot să înţeleg cum, în atmosfera de totală neîncredere în care trăim, există atâţia oameni care „trec de cealaltă parte” în 24 de ore. Ştiu din experienţă: cei care m-au „turnat” sunt aceiaşi care îmi dăduseră „carnetul de muncitor de şoc nr. 1” şi care, în altă împrejurare, m-au scuipat... În urmă cu o oră, osanale! O oră mai târziu: „Răstigniţi-l!”.

Mai departe, Buharin se apăra amintind activităţile sale şi munca pe care o făcuse de la începutul anilor 1930: munca împreună cu Sergo Ordjonikidze la Comisariatul pentru Industria Grea, postul de la Academia de Ştiinţe, activitatea din redacţia ziarului *Pravda*. Buharin îşi termina scrisoarea cu o plângere destul de caracteristică la el: „Zac la pat de o săptămână, sunt distrus fizic şi psihic. Nu că aş fi răcit, mă sting pentru că nu pot nici să dorm, nici să mănânc. Îţi scriu toate astea nu ca să-ţi fie milă de mine, ci ca să-ţi explic de ce n-am venit la adunarea celulei de partid de la Academie etc. Nu pot nici să iau cuvântul în public, nici să încerc să demonstrez în public că nu sunt un ticălos”.

Într-un post-scriptum, Buharin a recurs la o ultimă încercare pentru a-l convinge pe Molotov să facă o excepţie în ceea ce-l privea faţă de practicile obişnuite cu prilejul acuzaţiilor. „Este oare posibilă risipirea acestui coşmar? Nu puteţi să-mi spuneţi ce calomnii mi s-au turnat în cap, ce suspiciuni aveţi, ca să pot cel puţin – mai calm decât într-o adunare a celulei – să răspund la toate şi să sfâşii această pânză de păianjen otrăvită care mă sufocă?”.

Prin aceste cuvinte, Buharin vrea să-şi facă recunoscute personalitatea şi statutul de excepţie în Partid, cerând anularea ritualului de răspunsuri la acuzaţiile în public. Adresându-i-se lui Molotov, nu îi scrie unei cunoştinţe, ci celui de-al doilea om din guvern. Prins în capcană, foloseşte toate mijloacele. Încearcă astfel să modifice cursul hăituielii politice decretate împotriva lui dincolo de cercul celor care îi fuseseră apropiaţi. Dar nici această tactică n-a mers.

Bătrânul bolşevic şi lupul tânăr

Relaţia dintre Buharin şi Ejov a fost cea care putea să existe între un vechi bolşevic şi un cadru din noua generaţie. Ea se rezuma la raporturi de muncă. Deoarece Buharin nu ocupa un loc important în ierarhia cercului, Ejov, aflat în plină ascensiune, nu căuta să se apropie de el în mod special. Totuşi, Buharin îl stima mult, după cum îşi aminteşte Anna Larina care, întrucât în arhive nu există o corespondenţă între cei doi bărbaţi, rămâne principala sursă de informaţii: „Cu Ejov avea o relaţie foarte bună. Înţelesese că Ejov era produsul aparatului Comitetului Central, că dorea să obţină favorurile lui Stalin, dar ştia şi că o astfel de atitudine nu era deloc originală. Îl considera un om cinstit şi sincer devotat Partidului – «devotat Partidului», calitate care era atunci trăsătura esenţială a bolşevicului. Buharin părea să creadă, chiar dacă asta pare paradoxal astăzi, că, deşi nu foarte cultivat, Ejov avea o fire bună şi o conştiinţă curată”[29].

Iată poate o imagine naivă pentru a spori efectul de trădare, dar Buharin era un om care avea o viziune idealizată despre ceea ce putea fi un militant din noua generaţie: un om tânăr şi simplu care ajungea în posturi cu responsabilităţi datorită devotamentului său faţă de Partid. În acele momente, a refuzat să vadă în el un eventual carierist. Privind lucrurile în acest mod idealist, îl considera chiar pe Ejov un om foarte cinstit: „Buharin era sincer mulţumit de numirea lui Ejov în locul lui Iagoda. «Nu se va deda la falsificări», credea cu naivitate N.I. înaintea plenarei din decembrie 1936”. Buharin îşi punea aşadar mari speranţe în acest om care avea să fie totuşi călăul lui.

Decepţia a fost cu atât mai mare când Buharin a ajuns să fie ţinta unor acuzaţii directe din partea lui Ejov. Încă o dată, Anna Larina povesteşte: „Se aşeza deseori lângă mine şi deschidea discuţia despre Ejov: «Ce s-a întâmplat cu el, Anna Mihailovna? S-ar zice că deja nu mai e o fiinţă omenească, că s-a transformat în fiară sălbatică! I-am scris deja de două ori să-mi susţin nevinovăţia, dar n-am primit niciun răspuns. Şi totuşi, altădată, reacţiona la toate cererile mele, chiar şi la cele mai neînsemnate. Găsea întotdeauna cum să mă ajute. Acum, nu mai e acelaşi Ejov!»”.

În ziua de 23 februarie 1937, Ejov a jucat la deschiderea plenarei rolul de mare acuzator. El a dezvăluit existenţa unei organizaţii de „dreptişti”, avându-i în frunte pe Buharin, Rîkov şi Tomski, care cunoştea activitatea teroristă a blocului troţkisto-zinovevist afiliat capitalismului şi fascismului şi îi dădea ajutor.

În acel moment, Buharin n-a putut decât să tacă în faţa unui val de acuzaţii îndeajuns de vagi ca să fie inatacabile. Dar, în dimineaţa zilei de 26 februarie, când se ostenea din ce în ce mai mult să se apere, i-a răspuns lui Ejov. Intimitatea sa cu Lenin a

constituit subiectul atacului condus de Ejov, precum şi al apărării sale:

EJOV: Mai departe, Buharin a construit totul pe minciuni. [...] Neîndoielnic. În plus, ca să se apere, îl ia pe Lenin ca martor pentru ca, pe de o parte, să ne fie milă şi, pe de altă parte, ca să spună că Lenin a murit în braţele lui. A scris o declaraţie adresată Comitetului Central, cum că Ilici a murit în braţele lui. Prostii! Minţi! Minciună totală! De ce e nevoie de asta? Uite, citesc în ziar, e scris de Zinoviev... (Molotov: Ce ziar, din ce zi?) E ziarul cunoscut Pravda*, nr. 23, miercuri 30 ianuarie 1924. Zinoviev scrie: „... şi toţi medicii au confirmat. Şi au strigat atunci: «Ilici a murit!». După o oră, ne-am dus la Gorki, lângă Ilici mort: Buharin, Tomski, Stalin, Rîkov...".*

BUHARIN: Iată persoanele care erau prezente în momentul morţii lui Ilici: Maria Aleksandrovna [Ulianova], Nadejda Konstantinovna [Krupskaia], doctorul Zorka şi eu. Nu-i adevărat, Nadejda Konstantinovna?

EJOV: Vă citesc documentul.

BUHARIN: L-am luat în braţe pe Lenin mort şi i-am sărutat picioarele.

POSTÎŞEV: Poate că l-ai ţinut în braţe mort.

BUHARIN: Dar locuiam la Gorki!

Într-adevăr, Buharin făcea apel la amintirea lui Lenin ca să-şi justifice legitimitatea. Ejov a întors argumentul împotriva lui, făcându-l pe Buharin mincinos, chiar dacă folosea cuvintele unei persoane acuzate de trădare şi împuşcate cu câteva luni în urmă. Nadejda Krupskaia, care ar fi putut să confirme spusele lui Buharin, nu a răspuns la întrebarea vechiului ei prieten. Trebuie spus însă că poziţia ei era cât se poate de şubredă. Era conştientă că animozitatea pe care o avea Stalin faţă de prietenul ei putea să fie foarte periculoasă pentru ea.

Din confruntările dintre Ejov şi Buharin în timpul plenarei reiese diferenţa de generaţie. Buharin spera să-i poată impresiona favorabil pe tinerii promovaţi din Comitetul Central subliniind statutul lui de vechi bolşevic, prieten personal al lui Lenin. Dar asta nu i-a impresionat pe tineri şi mai ales pe Ejov, care ştia că-şi datora cariera lui Stalin. Ca să amintească perioada lui Lenin, a folosit ziarele, nu memoria cercului de vechi bolşevici. Chestia cu „copilul iubit al Partidului" era o poveste din alte vremuri.

Granitul şi salcia plângătoare

Deşi s-a sinucis cu câteva zile înainte de deschiderea plenarei, lăsându-l pe Buharin fără posibilul său sprijin, Sergo Ordjonikidze a fost un absent prezent, ca o fantomă. Înflăcăratul georgian era un prieten apropiat al lui Buharin, ca şi al lui Iuri Larin, socrul acestuia. Anna Larina evocă un episod care

dovedeşte prietenia şi firea dintr-o bucată ale lui Sergo. Pe când se afla în vacanţă şi cunoştea primele emoţii ale iubirii cu Buharin, Anna a plecat să-l întâlnească, lăsându-şi tatăl invalid singur acasă:

> *A doua zi, la Muhalatka, am luat o săpuneală bună de la Sergo Ordjonikidze pentru că-mi lăsasem singur tatăl invalid. [...] Prin fereastra dormitorului nostru care dădea spre terasa comună, îl zărise din întâmplare pe Larin care, vrând să se culce, se chinuia să-şi scoată cămaşa. Venise imediat să-l ajute şi aflase atunci că eram la Gurzuf la N.I. Îndată ce m-a zărit, Sergo a lăsat să-i izbucnească temperamentul meridional:*
>
> *— Chiar n-ai pic de conştiinţă! a răcnit el. Nu ţi-e ruşine să-ţi laşi tatăl bolnav! Buharin a lipsit de la congres, dar ştie să se distreze cu fetele[30]!*

Ordjonikidze i-a luat întotdeauna apărarea lui Buharin. În 1925, la Congresul al XIV-lea al Partidului, acesta din urmă a fost ţinta unor atacuri din partea opoziţiei de stânga. Ordjonikidze a luat cuvântul în plen ca să laude meritele „copilului iubit al Partidului". În 1929, când Buharin se afla pe banca acuzaţilor – era pusă în pericol poziţia lui în Biroul Politic –, Ordjonikidze l-a ajutat, dar cu o condiţie, să-şi recunoască greşelile în faţa Comisiei de Control. De-a lungul întregii perioade, „N.I. şi Sergo au fost legaţi printr-o simpatie profundă şi prin respect reciproc". Dar, începând din decembrie 1936, văzând înverşunarea lui Stalin împotriva prietenului său Buharin, Ordjonikidze l-a lăsat şi el din braţe[31]. În februarie 1937, Buharin i-a scris o scrisoare, dar nu i-a trimis-o. Sergo se afla într-o situaţie dificilă. Încă sub efectul şocului provocat de arestarea fratelui său iubit Papulia, a asistat neputincios la epurarea masivă a Comisariatului Poporului pentru Industria Grea, comisariatul lui. Dizgraţia lui Buharin era un motiv în plus de supărare, ca şi arestarea vechiului său prieten Avel Enukidze. La acel început de an 1937, a rămas în umbră. Anna Larina îşi aminteşte: „La câţiva metri de locuinţă, din casa scărilor vecină, cea care se află cel mai aproape de porţile Treimii, l-am văzut ieşind pe Sergo Ordjonikidze, care s-a îndreptat spre maşina lui. Observându-mă, s-a oprit. Dar ce puteam să-i spun în acel moment? Am stat tăcuţi câteva clipe. Sergo m-a privit cu ochi plini de tristeţe (îmi amintesc şi astăzi privirea lui). Apoi mi-a strâns mâna şi mi-a spus doar atât: «Trebuie să rezistăm». A urcat în maşină şi a demarat imediat[32]".

Anunţarea decesului lui Ordjonikidze i-a provocat un şoc cumplit lui Buharin, care în acel moment nu cunoştea cauza adevărată a morţii sale şi credea versiunea oficială a crizei cardiace. Era copleşit:

> *Moartea lui Ordjonikidze a fost o lovitură foarte grea pentru N.I. A rămas întins în pat fără să se ridice, cu un aer total absent. În realitate, se concentra intens, deoarece compunea un poem în memoria lui Ordjonikidze, în care îşi*

exprima emoţia şi durerea de a fi pierdut un tovarăş atât de drag. Slăbit de greva foamei, scria întins în pat. [...]

Îmi amintesc doar ultimele două versuri:

Se înălţa ca o stâncă de granit în mijlocul unei mări de foc,
Şi, precum fulgerul şi tunetul, s-a prăbuşit în spuma
valurilor[33].

Aceste versuri aduc un omagiu temperamentului lui Sergo Ordjonikidze. Pentru Buharin, şocul nu era doar acela de a fi pierdut un prieten. Pierduse şi singurul sprijin posibil în lupta sa cu Stalin. Totuşi, în timpul plenarei, a folosit argumentul prieteniei sale cu Sergo, amintindu-l în faţa adunării. În replică la spusele lui Mikoian, Buharin a vrut să infirme ceea ce i se reproşa ca fiind „speculaţii" despre Lenin şi Sergo: „Chiar am fost de faţă la decesul lui Ilici, când şi-a dat ultima suflare, şi l-am iubit neţărmurit. Ce «speculaţie» e aici? Poate credeţi că moartea lui Ordjonikidze nu înseamnă nimic pentru mine? Doar că am trecut pe lângă ea şi asta a fost tot? Vă rog să nu credeţi dacă aşa vreţi. Dar vă spun că îl iubeam profund şi cu înflăcărare pe Sergo. [...] Moartea lui a stârnit în mine un sentiment apăsător, îl iubeam din tot sufletul (tov. Mikoian ştie foarte bine) şi nu am deloc intenţia să mă folosesc de numele lui".

S-a plasat astfel sub protecţia defunctului Ordjonikidze, figură elogiată şi inatacabilă de atunci înainte. L-a evocat în faţa întregii adunări şi l-a luat ca martor pe Mikoian pentru prietenia dintre el şi Sergo înainte de moartea acestuia. Dar implicarea solicitată cercului nu-i este de niciun ajutor pentru apărare.

Pe 26 februarie, la sfârşitul ultimei şedinţe a zilei, Nikolai Buharin a fost arestat. Nu a participat la sfârşitul plenarei. În pofida tuturor tacticilor pe care le-a pus în aplicare, n-a reuşit să scape de încarcerare. Nu era singurul. Anul 1937 a marcat sfârşitul tragic al prieteniilor din cercul de la Kremlin: Enukidze, Svanidze, Buharin, arestaţi; Ordjonikidze, sinucis; prietenii lui Stalin, în afară de Voroşilov, dispar în furtuna terorii. „Copilul iubit al Partidului" a stat un an în închisoare. În martie 1938, s-a deschis al treilea proces de la Moscova. La 15 martie, Buharin a fost găsit vinovat pentru toate capetele de acuzare. Condamnat la moarte, a fost executat în aceeaşi zi.

7
Două chipuri ale virilităţii bolşevice

„Tu şi cu mine suntem cât Himalaya, toţi ceilalţi sunt nişte pitici.”[1] Aşa îi vorbea Stalin prietenului său Buharin în 1925, în timpul luptelor interne pentru succesiunea lui Lenin. Mai târziu, când Buharin, aflat în dizgraţie, i-a amintit acest lucru, Stalin s-a înfuriat la culme: „Minţi, minţi, minţi!”[2]. Stalin şi Buharin: doi puternici înconjuraţi de oameni lipsiţi de iniţiativă, doi prieteni pe care, totuşi, totul îi despărţea. Cei doi giganţi ai cercului întruchipau forme de virilitate care coexistau încă în anii 1930. Acestea din urmă fiind deseori implicite la diferiţii actori, să încercăm să le înţelegem prin anumite practici aparte care le semnalează: pilozitatea facială, exprimarea emoţiilor şi mobilizarea unor eroi literari în prezentările de sine virile. În înfruntarea dintre Stalin şi Buharin, în cercul de la Kremlin se pot observa diferite feluri de comportament bărbătesc.

Mustăţi, bărbi etc.

„În Biroul Politic, toţi eram mustăcioşi, zice Kaganovici. Stalin, Molotov, Voroşilov, eu, Ordjonikidze, Kalinin [*sic!*], Andreev, Mikoian... Iar eu aveam şi barbă...

— Kirov nu avea mustăţi.

— Adevărat, numai Kirov nu avea mustăţi. Şi, mai apoi, au urmat trei generaţii fără mustăţi: Hruşciov, Beria, Voznesenski...”[3].

Stalin era înconjurat de mustăcioşi, de bărboşi şi de imberbi. Nu era vorba numai de modă: fiecare dintre aceste trei tipuri marchează apartenenţa la un grup şi prezintă forme diferite de virilitate care se dezvăluie prin înfăţişare – prin pilozitate, desigur, dar şi prin îmbrăcăminte – sau prin experienţele biografice.

În anii 1930, au dominat mustăcioşii, asemenea primului dintre ei, Stalin. Cei mai mulţi proveneau din Caucaz: Sergo Enukidze, Svanidze, Mikoian. Şi alţii, ca Molotov, Voroşilov şi Kaganovici, se înscriau în acest grup. Dacă la început purtau tunică, după aceea au îmbrăcat uniforma militară sau costumul. Erau căsătoriţi, uneori de mai multe ori, iar modelul lor conjugal, care nu excludea o viaţă sexuală în afara cuplului, rămânea destul de conservator. Toţi erau vechi bolşevici care trăiseră clandestinitatea, exilul sau încarcerarea pe teritoriul ţarist – în

Siberia sau în nordul extrem –, ceea ce le sporea prestigiul, mai ales dacă, precum Stalin, reuşiseră să fugă de mai multe ori. În ansamblu, au fost oamenii treburilor murdare în timpul clandestinităţii şi aproape că n-au participat la elaborarea teoretică a socialismului. Această masculinitate nu contrazice foarte mult imaginea virilă prerevoluţionară.

„Privesc din nou fotografiile de pe perete. Stalin la 60 de ani, zice Kaganovici. Acolo, sunt deja fără barbă. Am purtat barbă până în 1933. Stalin zice: «De ce ai barbă?». Îi răspund: «O port de mult». Stalin: «Nadia, dă-mi foarfeca, o să-i tai acum barba!». [...] Am zis: «Bine, o să mi-o tai singur!». Asta a fost”[4]. Aşa a şi făcut. Această istorioară, povestită de jurnalistul Felix Ciuev, arată că pilozitatea facială nu era lipsită de importanţă nici pentru Stalin, nici pentru Kaganovici, care a considerat episodul destul de semnificativ ca să-l relateze, el, care nu aborda niciodată chestiunile intime.

Poate că Stalin i-a cerut fidelului său Kaganovici[5] să-şi radă barba ca să se amuze. Dar gestul are şi un impact simbolic deosebit de puternic când îl plasăm în contextul istoriei Rusiei. Aminteşte alt gest, cel al lui Petru cel Mare care, vrând să le impună boierilor recalcitranţi stilul occidental, a luat el însuşi foarfeca şi le-a tăiat bărbile. Stalin cunoştea foarte bine episodul[6]. În felul acesta, împuşca mai mulţi iepuri dintr-o lovitură: îşi afirma autoritatea până la controlarea felului în care arătau locotenenţii lui, indica normele acceptabile ale masculinităţii în cadrul grupului, devenind el însuşi centru şi referinţă ale virilităţii „staliniste”, şi includea acest reper într-un moment care aparţinea memoriei colective, când ţara se transforma deja în profunzime într-un climat de violenţă.

Al doilea grup din cercul de la Kremlin era cel al „bărboşilor”. Din el făceau parte Buharin şi Rîkov, care gravitau încă în jurul lui Stalin în anii 1930. Barba era legată de masculinitatea din anii 1920, care domina la Kremlin înainte de victoria totală a lui Stalin şi al cărei ilustru reprezentant era chiar Lenin. „Bărboşii” aveau în comun experienţa exilului în Occident. Se îmbrăcau cel mai adesea după moda europeană, în costum, dar purtau uneori şi haine simple ca să arate mai a muncitori. Încercau să aplice în viaţa zilnică teoria „omului nou” şi doreau să pună umărul la evoluţia rolului femeilor în societate. Erau în general intelectuali care aveau la activ mai multe lucrări. Purtau discuţii – uneori aprinse – şi se împrieteneau cu militantele, care erau mai degrabă teoreticienele Partidului. Unii combăteau morala burgheză, mai ales în materie de sexualitate. Chiar dacă nu contestau toate stereotipurile, de exemplu rolul reproductiv al femeilor, susţineau o viziune revoluţionară opusă categoric conservatorismului virilităţii capitaliste.

„Masculinitatea cadrelor”, a treia expresie a virilităţii pe vremea lui Stalin, era întruchipată de noua generaţie de lideri.

Aceştia se modelau după un tipar, nu veneau, ca predecesorii lor, să revoluţioneze societatea. Vechii bolşevici îi bănuiau permanent de carierism. Această nouă generaţie era caracterizată de un angajament în partidul postrevoluţionar (revoluţia din februarie). Tineri, se adaptau cu uşurinţă la normele veteranilor sau, mai degrabă, ale staliniştilor, deoarece Stalin se afla la originea avansării lor. Imberbi, reflectau schimbarea de modă care îi afecta pe cei mai tineri din societatea sovietică a epocii. La început, şi-au imitat predecesorii şi au purtat tunică la Kremlin. În timpul războiului şi după aceea, odată cu influenţa lor tot mai mare asupra puterii, au lansat „noua modă" a costumului cu cravată, alături de uniformele militare. Practicile lor, îndeosebi alegerea soţiilor, denotau un anume conservatorism. Soţiile nu erau militante de prim ordin. Desigur, toate lucrau, dar rămâneau în umbra soţilor şi se ocupau de familie. Odată cu dispariţia bătrânilor bolşevici în perioada de după război, aceşti tineri lideri au devenit purtătorii unei imagini a bărbatului înnoit în comparaţie cu Stalin.

Bineînţeles, existau şi excepţii, personaje al căror „look" nu corespundea grupului din care făceau parte. Iată trei: Kirov, Kalinin şi Bulganin.

În grupul staliniştilor, stilul lui Serghei Kirov făcea un contrast puternic. Ca şi ceilalţi, era mic de statură, purta tunica revoluţionară şi deseori şapcă. Totuşi, se rădea. Kirov[7], al cărui nume era de fapt Serghei Kostrikov, se născuse în regiunea Viatka în 1886. Familia lui era săracă. Orfan, avusese totuşi ocazia să meargă la şcoală. Student la Tomsk, la Institutul Tehnic, a intrat în PMSDR în 1904 şi şi-a luat numele de Kirov. A participat la revoluţia din 1905 şi a fost arestat. Din 1908, a devenit revoluţionar de profesie. În 1909, a plecat la Vladikavkaz, unde a întâlnit-o pe Maria Markus (1885-1945), femeie energică[8] şi militantă care, spre deosebire de semenele ei din înalta societate, nu ezita să poarte asupra sa arme şi muniţii. S-au căsătorit. Începând din 1917, Kirov şi-a desfăşurat cea mai importantă parte a carierei în Caucaz. În 1926, prietenul său Stalin l-a numit prim-secretar la Leningrad după căderea lui Zinoviev. Traiectoria i s-a frânt la 1 decembrie 1934: a fost asasinat.

Mihail Kalinin, preşedinte al Sovietului Suprem, era decanul de vârstă al cercului de la Kremlin în anii 1930. Născut în 1875 în regiunea Tver, şi-a ajutat tatăl în munca la câmp, apoi a lucrat în uzină ca muncitor necalificat. De asemenea, a fost servitor şi strungar. Întâlnirea sa cu ideile revoluţionare datează din această perioadă. În 1898, a intrat în PMSDR, a devenit revoluţionar de profesie şi a urcat în ierarhia Partidului. Trimis la Tbilisi, l-a întâlnit acolo pe Stalin şi au condus împreună câteva acţiuni revoluţionare. A fost candidat la Comitetul Central în 1912. Arestat în 1916, a fost eliberat datorită revoluţiei din februarie, la care a luat parte activ, îndeosebi la Petrograd. Destul de temător în

faţa poziţiilor lui Lenin, a fost susţinătorul colaborării cu guvernul provizoriu şi s-a opus Tezelor din Aprilie. A intrat în Biroul Politic în 1926 şi, din 1937, a ajuns în fruntea Prezidiului Sovietului Suprem, post pe care l-a păstrat până în 1946, când a murit de cancer la stomac.

Cu barbişon, ochelari mici şi costum european, Kalinin dădea impresia că făcea parte din grupul de intelectuali leninişti. În realitate, provenea dintr-o familie foarte săracă, a fost uneori nevoit să cerşească ca să supravieţuiască, abia ştia să scrie şi nu părăsise niciodată Rusia. Era un lider de cea mai joasă proveniență. Cu toate acestea, în timpul lui Stalin, i s-a dat rolul „Kalinuşca", bunic al Uniunii Sovietice, cel la care apelează poporul. Şi-a compensat probabil slăbiciunile apropiindu-se de stilul „à la Lenin" ca să se poată integra. Pe Mausoleu, la defilări, a fost singurul care amintea fizic prezenţa vechii gărzi, pe când aceasta dispărea în furtuna epurărilor.

Nikolai Bulganin[9] s-a născut în 1885, la Nijni-Novgorod, într-o familie de mici funcţionari. A făcut *Realschule*, pe care a terminat-o în 1917. În acelaşi an, după revoluţia din februarie, a intrat în Partid, pe când era profesor de electronică. S-a făcut remarcat de la sfârşitul anilor 1920, a urcat treptele ierarhiei şi, profitând de legăturile sale cu Lazar Kaganovici, s-a apropiat de cercul de la Kremlin. În 1941, cariera lui a luat o altă direcţie. Cu toate că nu avea deloc experienţă în domeniu, şi-a consacrat timpul armatei. A participat la numeroase consilii de război, dar nu a ieşit niciodată pe teren. La sfârşitul războiului, în 1946, era ministru-adjunct al Apărării. În 1948, odată cu intrarea în Biroul Politic, a preluat şi conducerea ministerului. Bulganin nu era militar de carieră, ci de reprezentaţie. Purta bărbuţă şi, în perioada de după război, până la moartea lui Stalin, a îmbrăcat uniforma de mareşal, întruchipând astfel imaginea militarului pentru noua generaţie de lideri.

La Kremlin, barba sau lipsa ei trimiteau la virilităţi diferite. Alegerea de a purta mustaţă, barbă sau de a se rade corespundea, evident, unui gust personal. Dar acest gust era şi indus, deseori în mod inconştient, de practicile specifice grupului din care făcea parte fiecare. Prin intermediul pilozităţii faciale putem observa confruntarea dintre vechii bolşevici în cursul anilor 1930. Opoziţia dintre două forme de virilitate, întruchipate atunci de Buharin şi de Stalin.

Lacrimile lui Buharin[10]

În ziua de 8 septembrie 1936, Buharin a fost interogat de Ejov, Kaganovici şi Vîşinski. Reproducem un extras dintr-un dialog ciudat între el şi Kaganovici:

> *BUHARIN: Nu mai pot să trăiesc în suspiciune.*
>
> *KAGANOVICI: Dacă eşti politician, n-ai de ce să-ţi pui problema vieţii dumitale. La proces, unele declaraţii te-au acuzat şi calitatea justiţiei sovietice a cerut să se acţioneze aşa cum a făcut-o procurorul. Nu trebuie să ne scuzăm de nimic în faţa dumitale. Te-ai rătăcit şi trebuie să suporţi consecinţele.*
>
> *BUHARIN: Recunosc că în 1928-1929 am făcut o greşeală. Dar susţin că de atunci n-am mai avut nicio conversaţie privind lupta contra Partidului. (Plânge.)*[11]

Sunt consemnate aşadar lacrimile lui Buharin şi se dezvăluie astfel un mod de a fi bărbat prin emoţii, mai ales în ultimele luni din viaţă, când s-a folosit de „firea sa simţitoare", îndeosebi în faţa lui Stalin: „Nu ştiu cum voi fi în stare să-mi înving firea, o cunoşti – i-a scris el pe 10 decembrie 1937. Nu sunt un duşman al Partidului, nici un duşman al URSS şi voi face tot ce-mi stă în putere, dar, având în vedere împrejurările, forţele îmi sunt foarte slăbite şi sentimente dureroase îmi dau năvală în suflet. Lăsând deoparte orice sentiment de demnitate şi de ruşine, sunt gata să mă târăsc în genunchi şi să te implor să mă cruţi de acest proces"[12].

Buharin împărtăşea emoţii cu ceilalţi membri ai cercului de la Kremlin şi se includea atunci în „comunitatea emoţională" a acestora. În primul rând, este vorba de ura faţă de duşmanul troţkist, care se manifesta faţă de indivizi precum Kamenev. Chiar dacă această ură s-a exprimat înainte, în contextul punerii sub învinuire, Buharin o afirma foarte deschis. La întoarcerea din Pamir, s-a distanţat imediat de acuzaţiile din primul proces de la Moscova. Într-o scrisoare în care nu face economie de cuvântul „ticălos", îl tratează astfel pe duşmanul lui, Kamenev: „Tomski nu mai este în această lume şi nici cu el nu mai pot să stau de vorbă... Dar este limpede că acest ticălos de Kamenev *a jucat bine*. Toţi ştiu că eram foarte activ în exterior (în parte, prin natura funcţiei mele). Pornind de la *acest fapt*, pretinde că Tomski a zis că... (este foarte comod pentru el, pentru Kamenev). Acest ticălos de om cu două feţe jubilează"[13].

Buharin îşi exprima ura nu numai folosind vulgaritatea, ci şi acuzându-l pe Kamenev că era „cu două feţe" şi manipulator, practici ce dovedeau un prejudiciu fundamental adus valorilor bolşevice. Dar, mai ales, îşi exprima ura neprefăcută faţă de Troţki în privinţa unor subiecte politice: „Troţki are linia lui, demnă de un dispreţ profund şi, din punct de vedere al socialismului, absolut stupidă; acestor ticăloşi *le era frică* s-o menţioneze. Această linie e teza proletariatului adus în stare de sclavie de «birocraţia stalinistă»; este critica stahanovismului, este critica naturii înseşi a statului nostru; este critica proiectului Constituţiei noastre, a

politicii noastre externe etc. Dar toată această critică este atât de lamentabilă, încât ticăloşii nici n-au suflat vreo vorbă despre ea".

Iată nişte cuvinte care trebuie să-i fi făcut plăcere lui Stalin! Exprimând această ură şi denunţând atât criticarea statului, cât şi laşitatea „stângiştilor", Buharin acţiona strategic ca să se distanţeze de acuzaţiile de înţelegere cu duşmanul. Dar, în acelaşi timp, aceste sentimente îl fac să participe la „comunitatea emoţională" a cercului de la Kremlin, ale cărui norme erau fixate de Stalin.

Buharin a împărtăşit şi altă emoţie cu membrii cercului în ultimele sale luni de viaţă: râsul. Acesta este deosebit de vizibil prin acele *zapiski* aparte care circulau în timpul reuniunilor şi care au ajuns la noi mulţumită lui Voroşilov: caricaturile[14]. Buharin era unul dintre marii desenatori ai cercului. Stilul său: o atenţie deosebită în privinţa detaliilor şi indivizilor, folosind totodată teme mai abstracte, precum natura, animalele, neezitând să compună mici poeme satirice, fixând astfel cu impertinenţă personalitatea „victimelor", întotdeauna prieteni. În cadrul acestei comunicări informale între membrii cercului în momentul activităţii lor, autorii încercau să-i facă să râdă pe Stalin şi colegele lor aflate între bărbaţi. Aceste desene ţin de umorul colegial – accentuarea defectelor fizice sau morale cum ar fi abuzul de alcool – şi, uneori, chiar de vulgaritate.

Dar Buharin se excludea din această comunitate, exprimând o paletă de emoţii mai largă şi mai puţin „masculină". Scrisoarea lui Buharin către Stalin din 10 decembrie 1937 citată mai sus reprezintă din acest punct de vedere un document cu totul excepţional: scrisă în beciurile de la Lubianka după câteva luni de încarcerare, ea arată un Buharin care uza de firea sa emotivă, chiar sentimentală, în raportul de forţe cu Stalin ca să-şi salveze viaţa. „Lăsând deoparte orice sentiment de demnitate şi de ruşine, sunt gata să mă târăsc în genunchi şi să te implor să mă cruţi de acest proces. Dar probabil nu mai este nimic de făcut, îţi cer, dacă mai e posibil, să-mi îngădui să mor înainte de proces, şi totuşi ştiu că în această privinţă eşti foarte sever." Buharin „ştia să-i vorbească" lui Stalin.

Folosirea emoţiilor, „instrumentalismul său pasager"[15], se efectuează în două etape. Întâi, nu respinge sistemul, ci, dimpotrivă, îl cauţionează. Comunică un sentiment privat, *toska*, exprimându-şi tristeţea şi melancolia, dar fără să conteste linia Partidului[16]. În Uniunea Sovietică a anilor 1930, exprimarea emoţiilor era reglementată. Existau emoţiile publice, permise: fericirea, bucuria, recunoştinţa faţă de Stalin. Pe faţă, exprimarea unor emoţii mai private era canalizată (îndeosebi prin redactarea de scrisori către cei care guvernau), ca în cazul amintitei *toska*. Aceasta are în Rusia un lung pedigri literar, îndeosebi romantic, astfel explicându-se şi de ce a folosit-o cultivatul Buharin. Ea exprimă „o alienare": sentimentul de tristeţe este legat de

apartenenţa la o comunitate ai cărei membri se presupune că sunt fericiţi sau cel puţin capabili de fericire. Buharin era un obişnuit al acestui sentiment, pe care îl exprima cel mai explicit în scrisorile către prima lui soţie, Nadejda Lukina:

Dulcea şi draga mea Galocika,

*Îţi mulţumesc, draga mea, că-ţi aminteşti de mine, mulţumesc mult! Nici eu nu voi putea uita vreodată acea vară. Fără tine, mă apasă din nou o mare tristeţe (*toska*)... Voi lupta cu ea, n-am să mă descurajez*[17].

În tinereţe se lăsa în voia melancoliei cu soţia lui, dar în anii 1930 era mult mai cumpătat. *Toska* lui era atunci bine stăpânită.

În ultimele luni de viaţă, Buharin era probabil sincer cu Stalin, dar îşi şi instrumentaliza emoţiile. Alterna tot timpul două registre, cel al prietenului şi cel al revoluţionarului. A apelat şi la vocabularul religios: „Nu sunt creştin. Desigur, am ciudăţeniile mele. Socotesc că trebuie *să ispăşesc* pentru anii în care am dus cu adevărat o luptă de opoziţie contra liniei Partidului. [...] O să mă crezi sau nu, dar acest episod [întâlnirea cu Kamenev] mă chinuie, e păcatul originar, e păcatul lui Iuda. Doamne! Ce prostănac, ce copil eram! Şi acum ispăşesc pentru toate astea cu preţul onoarei şi vieţii mele. Pentru asta, iartă-mă, Koba. Scriu şi plâng. [...] Şi cer încă o dată iertare, deşi sunt pedepsit atât de rău încât totul e numai întuneric". Credea că această retorică ar fi trebuit să-l înduioşeze pe Stalin, care avea experienţa seminarului[18]. Iată cum se termină de altfel scrisoarea lui Buharin: „Acum, când am capul greu şi lacrimi în ochi, sunt încă în stare să scriu. Conştiinţa mea e curată în faţa ta, Koba. Îmi cer pentru ultima dată iertare (o iertare spirituală) de la tine. Te îmbrăţişez în gând. Adio în vecii vecilor şi nu-i purta pică nefericitului care sunt".

Pentru a recrea o legătură de intimitate cu Stalin, Buharin invoca, într-un pasaj-cheie, prietenia pe care i-o arăta Nadejda Sergheevna, a doua soţie a Stăpânului: „Când aveam halucinaţii, te-am văzut de mai multe ori şi o dată pe Nadejda Sergheevna. S-a apropiat de mine şi mi-a zis: «Ce-au făcut cu dumneata, Nikolai Ivanovici? O să-i spun lui Iosif să-ţi vină în ajutor». Totul era aşa de real, încât am tresărit şi a fost cât pe ce să-ţi scriu ca să... ca să-mi vii în ajutor! Realitatea se amesteca cu halucinaţia. Ştiu că Nadejda Sergheevna n-ar fi crezut niciodată că aş fi putut să gândesc rău despre tine şi doar din întâmplare inconştientul «eului» meu nefericit a chemat-o în ajutor. Când mă gândesc la ceasurile pe care le-am petrecut discutând împreună...".

Apropiat al familiei în anii 1920, Buharin ştia, ca tot anturajul, că Stalin era foarte afectat de sinuciderea Nadiei. Apoi, a amintit prietenia pe care o exprimase Stalin faţă de el: „Ştii ce mă chinuie cel mai mult în acest moment? Un episod pe care poate chiar l-ai uitat. Într-o zi – era probabil în vara lui 1928 –,

eram acasă la tine şi mi-ai zis: «Ştii de ce sunt prietenul tău? Pentru că nu eşti în stare de intrigi împotriva nimănui»".

Folosind ceea ce ştia despre viaţa intimă a lui Stalin, Buharin nu ceda. Ba chiar se erija în apărător al binelui Partidului: „Dacă viaţa îmi va fi cumva cruţată, aş vrea (dar va trebui să vorbesc cu soţia) să fiu exilat în America pentru X ani. Argumente pentru: aş face campanie pentru procese, aş duce o luptă pe viaţă şi pe moarte împotriva lui Troţki, aş aduce spre noi mari pături de intelectuali, aş fi practic un anti-Troţki şi aş face totul cu un entuziasm formidabil. Aţi putea să trimiteţi împreună cu mine un cekist cu experienţă şi, ca garanţie suplimentară, aţi putea s-o ţineţi pe soţia mea în URSS ca ostatic şase luni, cât să demonstrez cu fapte cum le rup gura lui Troţki şi alor lui etc.". A lăsat atunci să vorbească revoluţionarul, actorul esenţial al istoriei Partidului şi al instaurării marii societăţi socialiste, retorica lui devenind raţională. Ba chiar a amintit şi rolul lui de teoretician al Partidului: „(încă o dată: *munca filosofică*, care a rămas acasă la mine – conţine multe lucruri utile)". La sfârşitul scrisorii, se situează în faţa Istoriei invocându-l pe Marx: „Iosif Vissarionovici! Ai pierdut în mine unul dintre generalii tăi cei mai capabili şi cei mai devotaţi. Bun, asta a fost odată. Îmi amintesc ce scria Marx despre Barclay de Tolly, acuzat de Alexandru I că îl trădase. Spunea că împăratul se lipsise de un colaborator remarcabil".

La plenara din februarie-martie 1937, a folosit acelaşi stil de argumente, încercând întâi să înduioşeze auditoriul, chiar dacă starea lui de slăbiciune trebuie să fi fost reală după ce făcuse greva foamei: „Tovarăşi, vă cer insistent să nu mă întrerupeţi: mi-e foarte greu, chiar fizic, să vorbesc; voi răspunde la toate întrebările, dar acum nu mă întrerupeţi"[19]. Văzând că nu-şi atingea scopul urmărit, a încercat de mai multe ori să se poziţioneze ca pedagog: „Daţi-mi voie să vă spun cum explic această treabă. Tovarăşul Mikoian zice: în privinţa problemelor fundamentale, el, Buharin, a păstrat dezacorduri cu Partidul: a rămas, în esenţă, la vechile lui poziţii. Nu-i adevărat. N-am rămas deloc la vechile mele poziţii nici în privinţa industrializării, nici în privinţa colectivizării, nici în privinţa transformării satelor"[20]. Şi în acest caz, nevrând să cedeze, Buharin îi contesta lui Stalin rolul de şef de partid şi le amintea tuturor prietenia care îi lega.

Folosindu-şi resursele şi competenţele, el a apelat la o largă paletă de tactici emoţionale ca să influenţeze cursul evenimentelor şi să evite o soartă fatală. Dar Stalin a rămas inflexibil. Buharin a fost aşadar exclus din „comunitatea emoţiilor" şi, odată cu el, şi un anumit fel de a fi bărbat la Kremlin.

Ciocnirea eroilor

În Rusia, romantismul a avut o lungă tradiţie. Ajuns aici prin intermediul literaturii în timpul războaielor napoleoniene, el a slujit ca bază ideologică insurecţiei decembriştilor în 1825. Dar, pe când în Europa îşi pierdea vigoarea, în Rusia a fost regândit de autori ca Dostoievski şi Tolstoi. A devenit apoi „romantism revoluţionar" când populiştii, inspiraţi de imaginea decembriştilor, au preluat valorile „eroului romantic". Bolşevicii, care se înscriau pe linia populiştilor, au moştenit această imagine. Eroul romantic revoluţionar era definit de un anumit număr de valori şi Buharin era întruchiparea lui perfectă.

Acesta era în primul rând un bărbat dedicat unui ideal, impulsionat de dorinţa de a schimba lumea. Angajamentul total al lui Buharin pentru revoluţia mondială, poziţiile sale stângiste şi maximaliste de după Revoluţia din Octombrie sunt exemple foarte bune în acest sens. Pe de altă parte, îşi exprima, oral şi în scris, emoţiile, îndeosebi melancolia şi, în acest fel, îşi expunea, etala, proslăvea „eul". În cercul lui Stalin, Buharin era singurul care se comporta aşa. Eroul romantic este curajos, are simţul sacrificiului. Chiar dacă a încercat să-şi schimbe soarta, Buharin a sfârşit prin a accepta situaţia. A pus în scenă această resemnare: el, „copilul iubit al Partidului", se sacrifica cu bravură pentru Marea Cauză. Este ceea ce ne arată testamentul lui politic, *Scrisoare către viitoarea generaţie de lideri ai Partidului*: „Părăsesc viaţa. Nu las capul în jos în faţa securii proletare care trebuie să fie pe cât de nemiloasă, pe atât de onestă. Sunt copleşit de neputinţa pe care o simt în faţa maşinii infernale care, cu metode de Ev Mediu, desfăşoară o forţă titanică, produce minciuni pe bandă rulantă după un plan pus la cale cu grijă şi pe cât de îndrăzneţ, pe atât de încrezător. [...] Să ştiţi, tovarăşi, că pe drapelul pe care îl purtaţi în marş triumfal spre comunism se afla şi o picătură din sângele meu"[21].

Stalin întruchipa însă alt erou literar: eroul epic. Alegerea pseudonimului în clandestinitate nu a fost întâmplătoare. Koba este unul dintre personajele principale ale romanului *Paricidul* de Aleksandr Kazbeghi (1848-1893), care a avut mare succes în Georgia şi pe care tânărul Djugaşvili l-a citit în adolescenţă. Romanul înfăţişează povestea de dragoste dintre Iago şi Nunu, fiica unui locotenent al emirului Şamil, care se opunea acestei relaţii. Koba, al cărui nume vine din turcă şi înseamnă „sălbaticul, neînduplecatul", era cel mai bun prieten al lui Iago şi îl salva tot timpul, îndeosebi organizându-i evadarea în urma denunţării calomnioase de către un apropiat invidios pe iubirea lui. Personajul Koba era un bărbat solid şi puternic, îşi întrecea prietenii în mânuirea armelor, era un prieten credincios. Creştin, se alăturase cecenilor musulmani ca să lupte împotriva Imperiului Rus, apărându-şi astfel valorile. În scena finală, în pofida dispariţiei tuturor apropiaţilor lui, s-a eliberat de duşmanii care îl înconjurau şi a hotărât să-şi ia revanşa asupra invadatorilor ruşi.

Stalin era Koba cel puternic, eroic şi virtuos, care punea propriile valori înaintea iubirii pentru familia sa. Pentru el, binele Partidului trecea înaintea relaţiilor personale. Dar, spre deosebire de cazul lui Koba din roman, loialitatea faţă de prieteni nu era o valoare împărtăşită de Stalin, care putea să ordone condamnarea lor la moarte.

Eroul epic luptă singur contra tuturor. De-a lungul întregii sale domnii, deşi nu a participat vreodată la luptă, Stalin a folosit această imagine: eroul de la Ţariţîn sau generalisimul care a învins armatele naziste. În 1912, Koba a devenit Stalin, „omul de oţel”[22]. Nici alegerea acestui nume nu este lipsită de importanţă. Aşa cum Veaceslav Skriabin a devenit Molotov („ciocanul”), Stalin a luat un nume care trimitea la imagistica proletariatului. Se prezenta ca erou al epopeii muncitoreşti, cea din romanele lui Gorki sau din filmele lui Eisenstein.

Regulile de funcţionare ale societăţii socialiste, dar şi ale cercului de la Kremlin au fost fixate în anii 1930. În acest deceniu, fiecare putea încă să propună identităţi de gen care variau din punct de vedere al conţinutului, chiar dacă proveneau din aceeaşi matrice virilă: putere sau agresivitate controlată, forţă, curaj, statornicie şi onoare. Buharin purta stindardul „unei virilităţi romantice revoluţionare”. Unii vechi bolşevici de la Kremlin se considerau departe de aşa ceva şi ziceau că era „muiere”. Anna Larina, soţia lui, îl apără: „Emoţiile prea puternice îl făceau să sufere pur şi simplu fizic. [...] N-aş vrea totuşi să dau impresia că Nikolai Ivanovici era «o muiere», «o plângăcioasă». Departe de aşa ceva. Această hiperemotivitate era doar una dintre trăsăturile unui caracter complex, cu faţete multiple. Era un revoluţionar înflăcărat, cu temperament nestăpânit”[23]. La Buharin, virilitatea îşi schimbă conţinutul. El apăra egalitatea între bărbaţi şi femei şi nu ezita să promoveze calităţi atribuite în mod obişnuit femeilor. Dar nu s-a atins nici de curaj, nici de forţă, nici de putere, care rămân principalele valori masculine.

Stalin, în schimb, arbora stindardul „unei virilităţi bolşevice conservatoare”. Desigur, nu contesta dreptul femeilor de a lucra şi de a intra în politică. Totuşi, a luat măsuri sociale care frânau emanciparea: avortul a fost interzis din nou şi au fost încurajate familiile numeroase. Odată cu dispariţia lui Buharin, a dispărut şi conţinutul vitalităţii romantice revoluţionare. De atunci înainte, un singur model a înflorit la Kremlin: cel al lui Stalin.

8

Când capcana este o femeie

Nikolai Ejov: acest nume i-a făcut pe mulţi să tremure. El personifică în aşa măsură Marea Teroare, încât aceasta, în ruseşte, este numită *ejovşcina*. Populaţia îl poreclise „piticul sângeros” pentru că era mic de statură (1,54 m). Fanatismul lui a fost un ajutor preţios pentru Stalin când acesta a vrut să scape definitiv de „duşmanii poporului”, adică de sute de mii de sovietici, printre care membri ai Partidului şi foştii săi tovarăşi de luptă. Ejov era primul reprezentant al noii generaţii de lideri care gravita în jurul lui Stalin. Or, nu te puteai debarasa de un personaj atât de eminent şi prezent în imaginarul poporului pocnind din degete. Era nevoie de timp. Ca să-şi atingă scopurile, Stalin a testat o armă inedită: soţia viitoarei sale victime.

Nikolai Ivanovici Ejov se născuse la 19 aprilie 1895. De asta suntem siguri. Restul e destul de vag, căci informaţiile pe care le dă despre tinereţea lui sunt contradictorii[1], indiferent că este vorba de locul naşterii (Marijampolé sau Sankt-Petersburg), de câte limbi cunoştea, de activitatea tatălui său (muncitor în uzină sau patronul unui salon de ceai, de fapt, bordel) sau de data intrării sale în Partid (mai 1917 în loc de august 1917). După cum se vede, noua generaţie de bolşevici nu ezita să-şi „înfrumuseţeze” genealogia sau a devenit repede conştientă că trebuia să acţioneze strategic dacă dorea să facă o carieră în Partid. Ejov a făcut şcoala primară, dar nu mai mult de un an. În 1915, mobilizat în armata ţaristă, a fost înrolat la infanterie.

A pretins, dacă e să ne luăm după documentele lui personale, că participase la două revoluţii, organizând Garda Roşie şi făcând rost de arme. Dar, contrar legendei, nu a luat parte la Revoluţia din Octombrie la Petrograd[2]. În timpul războiului civil, a ocupat diferite posturi în provincie. Pe când cariera lui prindea avânt, Ejov s-a îmbolnăvit din cauza stresului prea mare. Graţie intervenţiei Comitetului Central, a putut să se trateze într-unul dintre sanatoriile spitalului de la Kremlin. A stat internat din 18 ianuarie până în 13 februarie 1922, suferind de o inflamaţie a colonului, de anemie şi de probleme pulmonare. Avea aşadar o sănătate fragilă, se îmbolnăvea deseori în momentele de mare tensiune nervoasă.

Aceste prime probleme de sănătate i-au permis totuşi să cunoască personalităţi din Comitetul Central de la Moscova, cum ar fi Lazar Kaganovici. În iulie 1927, cariera lui a cunoscut o ascensiune fulgerătoare: a fost numit vicecomisar al poporului pentru Agricultură. Şi-a obţinut postul graţie unei reţele solide. În august 1929, numele i-a apărut pentru prima oară în presă. Postul îl situa deja în prima linie în momentul deportării culacilor în

perioada colectivizării. Atunci s-a făcut remarcat prin radicalismul său. A fost primit de Stalin. A făcut primii paşi în cercul de la Kremlin mulţumită lui Kaganovici, care l-a susţinut cu fervoare[3]. A devenit adjunctul lui Ghenrih Iagoda, care conducea OGPU şi care nu a apreciat prea mult numirea acestei persoane atât de apropiate de Stalin. După asasinarea lui Kirov, Ejov a ocupat un loc dintre cele mai importante. El era persoana în care Stalin părea să aibă cea mai mare încredere dintre toţi anchetatorii[4]. Pe această bază, a trecut sistematic peste Iagoda şi i s-a adresat direct Stăpânului. Astfel, a câştigat treptat controlul întregului NKVD. În 1935, în momentul „cazului de la Kremlin", care îl punea direct sub acuzare pe Avel Enukidze, a obţinut de la Stalin încuviinţarea să conducă ancheta şi să-l interogheze personal pe Avel. În decembrie, Ejov a avut din nou probleme de sănătate şi a făcut pneumonie. Dar reuşita anchetei şi a condamnării „duşmanilor", precum şi cea a campaniei de controlare a Partidului şi a epurărilor care au urmat l-au făcut pe Stalin să aprecieze din ce în ce mai mult loialitatea şi eficacitatea protejatului său. În septembrie 1936, Ejov a preluat conducerea în NKVD. Stalin a putut în sfârşit să-şi impună complet viziunea asupra funcţionării securităţii de stat. Din acel moment, Ejov şi Stalin au lucrat împreună la instaurarea Marii Terori. În 1937, Ejov a ajuns în culmea „gloriei". Totuşi, foarte repede, în anturajul său apropiat au apărut semne care anunţau destabilizarea treptată a poziţiei sale: amanţii soţiei lui Ejov, Evghenia Solomonovna, au fost arestaţi, pentru ca apoi să fie şi ea pusă sub acuzare.

Sacrificiul unei soţii

Ejov era al treilea soţ al Evgheniei Solomonovna Feigenberg, mai cunoscută după numele primului soţ, jurnalistul Lazar Haiutin[5]. Născută în 1904 la Gomel, în Bielorusia, tatăl ei fiind rabin, Evghenia a fost atrasă de timpuriu de jurnalism. În 1921, la 17 ani, l-a însoţit pe Haiutin la Odessa şi a lucrat ca dactilografă la un ziar local. După divorţ, s-a recăsătorit cu Aleksei Fedorovici Gladun. El avea cu zece ani mai mult decât ea, era un diplomat important şi redactor-şef al revistei *Viaţa economică*. În 1927, a fost trimis la Londra şi Evghenia l-a însoţit; dar, amestecat într-un scandal de spionaj, Gladun a fost rechemat la Moscova. Evghenia a plecat atunci la Berlin, unde a lucrat câteva luni ca dactilografă la reprezentanţa permanentă sovietică. S-a întors la Moscova abia în 1928 şi a găsit un post, tot de dactilografă, la *Krestianskaia gazeta* (*Ziarul ţăranilor*). În septembrie 1929, în timpul unei vacanţe la Soci, l-a întâlnit pe Nikolai Ejov, care s-a îndrăgostit de această femeie de 25 de ani, total opusă soţiei sale de atunci,

Antonia Titova. A invitat-o la restaurant, au băut mult, au dansat. La întoarcerea la Moscova, au continuat să se vadă. S-au despărţit de tovarăşii lor de viaţă şi s-au căsătorit. Neavând copii, soţii au adoptat-o pe micuţa Natalia. Evghenia a participat, împreună cu câţiva prieteni, la crearea revistei *SSSR na stroike* (*URSS în construcţie*), care apărea în patru limbi străine.

În timp ce soţul îşi continua ascensiunea în sferele înalte ale puterii, apartamentul lor a devenit un adevărat salon literar, unde se întâlneau, printre alţii, scriitorii Isaac Babel sau Ivan Kataev şi exploratorul Otto Schmidt. Evghenia şi Babel se cunoşteau din 1927, de la Berlin. Au legat relaţii intime care, în anii 1930, s-au transformat într-o legătură amoroasă pasionată. Descoperind la soţia lui scrisori de dragoste trimise de Babel, Ejov a fost cuprins de o gelozie cumplită, care l-a împins să adune dovezi împotriva scriitorului[6]. Nu avea cum să nu ştie că manevra era periculoasă, deoarece, acuzându-l pe amantul Evgheniei că era „duşman al poporului", o asocia pe soţia lui cu elemente antisovietice. Ejov şi-a săpat singur groapa.

Anul 1938. Ejov a participat la organizarea celui de-al treilea proces de la Moscova. Apoi, în iunie, Stalin l-a rechemat pe Beria din Georgia şi l-a numit adjunct al comisarului poporului. Căderea lui Ejov fusese programată. Strategia lui Stalin şi a lui Beria a constat întâi în arestarea Evgheniei Ejova sub acuzaţia că era spioană în solda Angliei, acuzaţie susţinută de desele sale şederi în această ţară în anii 1920, apoi în a o împinge să facă declaraţii împotriva soţului.

Din vara anului 1938, apropiaţii Evgheniei au fost arestaţi unii după alţii. În iulie, al doilea soţ al acesteia, Aleksei Gladun, care lâncezea în închisoare de doi ani, a fost chiar executat. Presiunea creştea. Ejov şi-a trimis soţia, însoţită de una dintre cele mai bune prietene, Glikina, să se odihnească în Crimeea. În septembrie, lovitură de teatru: el îi propune să divorţeze. Ce motiv avea acest demers? Infidelitatea Evgheniei? Să fie o idee pe care i-o şoptise Stalin ca să-i lase lui Ejov puţină speranţă de scăpare?

Complet descumpănită, Evghenia i-a trimis o primă scrisoare lui Stalin: „Ieri, Nikolai Ivanovici mi-a spus că trebuie să divorţăm. Deoarece mi-a pus multe întrebări despre întâlnirile mele cu diferite cunoştinţe, am înţeles că hotărârea lui de ieri nu avea numai motive strict private, adică nu se explica prin faptul că relaţiile noastre s-ar fi răcit sau prin iubirea pentru altă femeie. Am înţeles că această hotărâre era cauzată de consideraţii politice, de suspiciunea care planează asupra mea"[7].

Pentru ea, demersul era pur politic şi i-a arătat lui Stalin că înţelesese dedesubturile propunerii. Stăpânul n-a răspuns. Nervii Evgheniei Solomonovna au cedat. În plus, a primit şi o scrisoare anonimă care o acuza de spionaj pentru englezi[8], trimisă cu siguranţă de anchetatori, ca provocare. La 29 octombrie, a fost internată, din cauza unei astenii (ciclotimie), într-o clinică din

apropierea Moscovei. Se afla încă acolo când a fost arestată Glikina, prietena ei cea mai bună. În acest timp, Ejov se cufunda în băutură.

La 17 noiembrie 1938, disperată, Evghenia a decis să-i trimită a doua scrisoare lui Stalin[9]. La început, cum se obişnuia în astfel de situaţii, a dorit să-şi dovedească buna-credinţă şi a declarat că nu avea nicio legătură cu duşmanii poporului: „Vă rog, tovarăşe Stalin, să citiţi această scrisoare. Am aşteptat mult până să mă hotărăsc să vă scriu, dar nu mai am putere. Sunt tratată de profesori, dar ce sens mai are dacă în sinea mea mă consum din cauza lipsei dumneavoastră de încredere faţă de mine? Vă asigur, pe bătrâna mea mamă pe care o iubesc, pe Nataşa, pe persoanele care-mi sunt cele mai dragi şi mai apropiate, că, în ultimii doi ani, nu m-am întâlnit nici măcar cu un singur duşman al poporului, că n-am rostit nici măcar un cuvânt despre politică, ci, în ultimii doi ani, ca toţi sovieticii cinstiţi, am adus numai ocări acestei bande odioase".

După ce îşi afirma din nou iubirea faţă de Stalin şi patrie, continua:

> *În viaţa privată am făcut greşeli pe care aş putea să vi le înfăţişez. [...] Dar e ceva personal. Fiindu-mi atât de greu să suport toate astea, tovarăşe Stalin, ce medici ar putea să-mi trateze aceşti nervi epuizaţi de anii de insomnii, acest creier congestionat, această durere atât de profundă a sufletului care te face să nu ştii încotro s-o iei? Dar n-am dreptul să mor. Trăiesc astfel numai cu gândul că sunt cinstită în faţa ţării şi a dumneavoastră.*
>
> *Am impresia că sunt un cadavru viu. Ce să fac?*
>
> *Vă rog să mă scuzaţi pentru această scrisoare, mai ales că vă scriu întinsă în pat.*
>
> *Scuzaţi-mă, nu mai pot să tac.*
>
> *E. Ejova*

Ce o împingea pe Evghenia să-i vorbească lui Stalin despre sentimentele şi starea ei mentală? Dacă încerca să-l înduioşeze, tactica nu era prea eficientă: Stăpânul nu avea nicio legătură intimă cu această femeie care, pentru el, era doar soţia lui Ejov. Par mai curând să fie cuvintele unei femei deprimate care, de altfel, nu înţelesese schimbările de limbaj ce trebuiau adoptate în interacţiunea cu Stalin. În afara faptului că îşi exprima cu atâtea detalii emoţiile, a pretinde că lucrurile personale rămâneau personale şi că era posibil să comiţi greşeli în această privinţă păstrând în acelaşi timp încrederea Partidului era o stângăcie grosolană care nu-i slujea interesele. Desigur, acest punct de vedere putea să exprime în cuvinte o practică a cercului de la Kremlin, aceea că defectele din viaţa privată nu erau folosite în interacţiunile politice. Însă tocmai exprimarea acestui obicei pune o problemă: poţi să ai anumite practici, dar să nu vorbeşti despre ele.

Bineînţeles, Stalin n-a răspuns nici la această scrisoare.

În timpul spitalizării, Evghenia a primit deseori vizita soţului, care se prezenta întotdeauna în faţa ei într-o stare avansată de ebrietate. La 19 noiembrie, la două zile după ce îi scrisese lui Stalin, Evghenia a luat o doză mortală de somnifere procurată de soţ la cererea ei. Avea 34 de ani. Mai târziu, un anchetator l-a întrebat pe Ejov despre motivele sinuciderii soţiei sale. Răspuns: „Crezi că mi-a fost uşor să-mi iau adio de la Jenka! Era o femeie bună şi a hotărât să se sacrifice ca să mă salveze”[10]. Se pare că soţii căzuseră de acord în privinţa momentului în care ea avea să comită ireparabilul. Dar sacrificiul făcut de Evghenia nu a folosit la nimic. La proces, Ejov a fost acuzat chiar că o asasinase.

La 26 aprilie 1939, în cursul interogatoriului[11], Ejov a folosit-o *post mortem* pe Evghenia în încercarea de a se salva: era într-adevăr spioană, iar el ar fi fost manipulat de ea...

ÎNTREBARE: Cum adică, erai de acord cu indicaţiile serviciilor de informaţii germane?

RĂSPUNS: Nu, nu eram de acord şi, când am hotărât să plec în străinătate, m-am gândit să le cer ajutor englezilor.

ÎNTREBARE: Şi de ce englezilor? Doar dacă nu cumva aveai contacte cu serviciile de informaţii engleze.

RĂSPUNS: Nu eu aveam legături cu serviciile de informaţii engleze, ci soţia mea, Evghenia Solomonovna Ejova.

ÎNTREBARE: De unde ştii?

RĂSPUNS: În toamna lui 1938, la Comitetul Central al PCUS(b), am fost întrebat despre natura relaţiilor mele cu Konar. Pornind de la acest fapt, am tras concluzia că eram controlat, am devenit nervos şi, din cauza asta, am început să beau. Soţia mea, Evghenia Solomonovna Ejova, m-a întrebat de mai multe ori despre cauzele acestei beţii. Fiind sigur de devotamentul ei faţă de mine, am hotărât să-i mărturisesc totul şi s-o informez despre activitatea mea antisovietică şi despre legăturile mele cu serviciile de informaţii poloneze şi germane. Evghenia Solomonovna Ejova m-a liniştit şi mi-a spus că avea şi ea legături cu serviciile de informaţii engleze, că, pentru activitatea ei de spionaj în favoarea englezilor, fusese recrutată de fostul ei soţ, Gladun, din 1926, în timpul şederii sale profesionale în Anglia. [...]

ÎNTREBARE: Asta înseamnă că Gladun se dovedeşte a fi şi el spion englez?

RĂSPUNS: Da, Gladun – după spusele Evgheniei Ejova – este de mult timp spion englez şi [...] a îndrumat-o spre această activitate de spionaj în favoarea serviciilor de informaţii engleze.

ÎNTREBARE: Ce ţi-a spus Ejova despre legăturile ei cu serviciile de informaţii engleze?

RĂSPUNS: Ejova mi-a povestit că avea legături cu serviciile de informaţii din Ministerul de Externe al Angliei şi că transmitea poziţia URSS, tendinţele politice ale intelectualilor ruşi. Pentru obiectivele sale de spionaj, Ejova m-a folosit şi pe mine, deoarece îi ofeream acces la toate documentele secrete aflate la dispoziţia mea.

Şiretlicul lui Ejov nu l-a înşelat pe anchetator, care a întors informaţia împotriva acuzatului:

ÎNTREBARE: Minţi. Cunoşteai legăturile soţiei dumitale – E.S. Ejova – cu serviciile de informaţii engleze cu mult înainte de 1938, şi nu numai că ştiai de ele, ci ai şi colaborat activ cu soţia dumitale pentru serviciile de informaţii engleze. Despre asta va trebui să dai socoteală la instruirea procesului. Fii sincer: cu cine mai lucra Ejova în activitatea ei de spionaj în URSS?

RĂSPUNS: Cu Zinaida Glikina şi Mihail Kolţov.

Aceste două persoane, apropiate de Evghenia, erau deja arestate. La sfârşitul interogatoriului, anchetatorul a revenit la moartea soţiei lui Ejov:

ÎNTREBARE: Ancheta a stabilit că otrăvirea soţiei dumitale, E.S. Ejova, care a dus la moartea ei, a fost făcută de mâna dumitale. Recunoşti această vinovăţie?

RĂSPUNS: Da, o recunosc.

ÎNTREBARE: De ce ţi-ai otrăvit soţia?

RĂSPUNS: Mă temeam să nu fie arestată şi la anchetă să spună ce ştia despre activitatea mea de conspiraţie şi de spionaj.

ÎNTREBARE: Cum ai otrăvit-o?

RĂSPUNS: După ce am fost sfătuit să divorţez de E.S. Ejova şi am anunţat-o, şi-a pierdut curajul şi a manifestat de mai multe ori intenţia de a se sinucide. Am internat-o într-un spital psihiatric şi i le-am adus alături, la cererea ei, pe Zinaida Glikina şi pe medicul Ekaterina Golţ. Apoi, Zinaida Ordjonikidze, după ce a vizitat-o pe soţia mea, mi-a transmis o scrisoare în care Ejova spunea că era hotărâtă să ia toate măsurile ca să-şi pună capăt vieţii şi-mi cerea să-i trimit somnifere.

ÎNTREBARE: Ai îndeplinit cererea Ejovei?

RĂSPUNS: Prin Dementiev, care a încălcat pentru mine protocolul, i-am trimis fructe, statueta unui pitic şi o mare cantitate de luminal. Dementiev i-a dat totul personal lui E.S. Ejova. Şi a primit un mesaj de la ea pentru mine.

ÎNTREBARE: Ce răspuns ţi-a adus Dementiev din partea Ejovei?

RĂSPUNS: Dementiev mi-a adus de la Ejova mesajul în care îşi lua adio de la mine. În afară de asta, am primit prin Zinaida Ordjonikidze o a doua scrisoare în care E.S. Ejova îşi lua încă o dată adio de la mine. Când am primit această scrisoare, Ejova deja murise, otrăvită cu marea cantitate de luminal pe care i-o trimisesem.

ÎNTREBARE: În consecinţă, recunoşti că eşti vinovat de moartea lui E.S. Ejova?

RĂSPUNS: Da, recunosc această vinovăţie.

14. Familia Ejov acasă la Sergo Ordjonikidze

Nikolai Ejov a furnizat detalii precise despre ultimele momente de viaţă ale soţiei sale, dezvăluind relaţiile cu familia Ordjonikidze[12], ceea ce nu este lipsit de importanţă, deoarece Sergo păstra o aură de probitate după sinuciderea mascată în criză cardiacă. În acelaşi timp, este cât se poate de vizibil că Ejov a acceptat acuzaţiile, neezitând să-şi recunoască acţiunile criminale şi deci să respecte regulile jocului în faţa anchetatorilor sau în faţa lui Stalin, care este aici un actor absent. Prin aceste cuvinte, el a construit un fel de grup de criminali, incriminându-i pe Dementiev (amantul lui) şi pe Glikina, prietena soţiei, amândoi arestaţi deja. Totuşi, este greu să ştim dacă această mărturisire exprima un sentiment de vinovăţie al lui Ejov sau era doar un mijloc de a demonstra că era pregătit să-i ucidă pe duşmanii poporului, chiar şi pe propria-i soţie. Oricum, Evghenia Solomonovna, chiar moartă, a fost folosită la condamnarea „piticului sângeros”, oferind două argumente suplimentare anchetei: pe lângă că era în solda germanilor şi polonezilor, Ejov era şi un spion englez care îşi asasinase soţia.

Soţia-ostatic ca armă

Atacul împotriva Evgheniei Ejova făcea parte dintr-un proces destul de nou în cercul Kremlinului şi la vârful statului. Desigur, femeile nu erau cruţate când soţii le erau condamnaţi. De pe la mijlocul anilor 1930, când îndepărtarea de la putere a membrilor Partidului se încheia cu moartea lor, familia acestora era prinsă şi

ea în angrenajul terorii. Soţii, copii, părinţi, toţi erau arestaţi şi uneori împuşcaţi. Li se reproşa că avuseseră contacte cu un duşman al poporului şi nu dăduseră dovadă de vigilenţă denunţându-l. În astfel de cazuri, arestările nu precedau condamnarea persoanei incriminate, ci îi succedau. Dacă ne întoarcem ceva mai mult în timp, la sfârşitul anilor 1920, soţia unui membru al Partidului putea să fie folosită împotriva soţului, dar nu în cadrul unui atac gândit dinainte şi sistematic; în general, era vorba mai degrabă de reglarea unei disensiuni între persoane.

Dovadă, în 1928, hâra dintre Emelian Iaroslavski[13], agitator pentru ateism şi ideolog al Partidului, şi Anatoli Lunacearski, teoretician specialist în educaţie. La 7 martie 1928, Iaroslavski scrisese un articol în *Pravda* în care, fără să dea nume, criticase câteva fotografii din ziarele occidentale în care apărea soţia unui demnitar sovietic într-o toaletă frumoasă şi cu bijuterii. Era vorba de actriţa Natalia Aleksandrovna Rosenel (1900-1962), soţia lui Anatoli Lunacearski, pe atunci comisar al poporului pentru Educaţie. Răspunsul nu s-a lăsat aşteptat. La 8 martie, acesta din urmă i-a trimis lui Iaroslavki o scrisoare lungă în care îi lua apărarea tovarăşei sale de viaţă:

> *Articolul dumitale din numărul de ieri al ziarului* Pravda *m-a tulburat profund. Mi se pare extraordinar de nedrept şi de nociv. De ce nu se spune nimic despre persecuţiile pe care le suferă soţia mea? Pentru că e artistă? I-ai spus la telefon: „Renunţă la scenă”. [...]*
>
> *Toaletele ei? În primul rând, aici totul este oribil de exagerat. Eu şi soţia mea nu avem nicio bijuterie şi nu putem avea. În viaţa de toate zilele, ea se îmbracă modest. Are rochii frumoase pentru scenă, pentru ecran, pentru întâlnirile oficiale şi ceremonii: aşa cere profesia de artist. [...] Lunacearskaia este o artistă şi are dreptul să se îmbrace aşa cum se îmbracă artiştii, adică elegant, iar tapajul care se doreşte să se facă în jurul acestui subiect, pentru că e soţia unui ministru sovietic, este ridicol şi indecent. [...]*
>
> *Articolul dumitale este nedrept. Chiar dacă nu mi-ai menţionat numele de familie, [articolul] este ofensator pentru mine şi mă face să-mi pierd demnitatea, dezlănţuind bârfe demagogice referitoare la familia mea. În timp ce viaţa mea familială şi viaţa soţiei mele sunt în întregime curate, cinstite, o viaţă de muncă, pătrunsă de cea mai profundă morală, în cel mai bun sens al termenului*[14].

Ca să dea greutate scrisorii, Lunacearski le-a adresat câte o copie lui Stalin, Buharin, Rîkov, Kalinin, Ordjonikidze şi Enukidze. Iaroslavski i-a răspuns a doua zi, justificând faptul că luase atitudine faţă de soţiile unor demnitari care nu urmau gândirea proletară[15]. În acest exemplu, soţia unui lider este folosită, într-un mod relativ meschin, în legătură cu punerea în practică a valorilor bolşevice, ca instrument într-un conflict între două personalităţi. Acest gen de „înţepături” nu aveau nicio consecinţă în 1928, apărând ca o nimica toată.

Dar Stalin acţiona diferit. Se folosea de soţie ca să pună în pericol un membru al cercului de la Kremlin. Femeia devenea în mâinile lui o armă ascuţită. Acest mod de acţiune nu s-a limitat la cazul Evgheniei Solomonovna. Nu a fost singura atacată în toamna anului 1938. Ekaterina Kalinina şi Bronislava Poskrebîşeva au fost şi ele victimele acestei strategii de excludere. Teroarea a afectat grupul din 1937 şi una dintre consecinţe a fost că nimeni nu mai avea locul asigurat în comunitate. Totuşi, s-a dovedit a fi complicat pentru Stalin să scape de toţi colaboratorii din cadrul Biroului Politic. Pentru el era esenţial să poată conta pe o loialitate absolută, îndeosebi din partea vechilor bolşevici. Atacul împotriva soţiilor a fost o tactică foarte eficientă: membrul cercului care era vizat primea un avertisment dur şi asta îi îndemna pe ceilalţi membri ai grupului la o vigilenţă şi mai mare. Chiar dacă stratagema nu funcţiona întotdeauna (soţia lui Ejov, de exemplu, s-a sinucis înainte de arestarea soţului), Stalin a câştigat pariul. Relaţiile dintre bărbaţi şi femei au cunoscut atunci o schimbare care, în anii de după război, s-a accentuat, soţiile devenind obiecte în relaţiile politice.

9

Desfrâu şi alcoolism

În noaptea de 3 spre 4 februarie 1940, Nikolai Ejov a fost executat în secret, în urma unui proces ţinut cu uşile închise. A fost sfârşitul celui pe care propaganda l-a prezentat ca fiind cel mai mare nimicitor şi vânător de „duşmani ai poporului", strivind şarpele cu mâna lui de fier. „Transmiteţi-i lui Stalin că sunt o victimă a împrejurărilor şi că nu e imposibil ca duşmani ai poporului de care am uitat să fie amestecaţi aici. Transmiteţi-i lui Stalin că voi muri cu numele lui pe buze"[1]: acestea au fost ultimele lui cuvinte în faţa judecătorilor. După o jumătate de oră, i s-a adus la cunoştinţă sentinţa de condamnare la moarte. Slăbit, distrus, a primit permisiunea să scrie Sovietului Suprem ca să-i comute pedeapsa în închisoare pe viaţă. Apelul a fost respins. Chiar în acea noapte, cuprins de panică, plângând în hohote, a fost târât de călăi la locul execuţiei şi a ieşit din scenă.

Să ne întoarcem la ziua de 23 noiembrie 1938. Ejov a fost îndemnat atunci să trimită Biroului Politic o scrisoare de demisie, prin care cerea să fie eliberat din funcţiile pe care le îndeplinea în fruntea NKVD[2]. La sfârşitul scrisorii, fiind convins că va fi repede arestat, îşi ruga colegii să aibă grijă de bătrâna lui mamă. Dar Biroul Politic, după ce i-a acceptat demisia, l-a păstrat ca secretar al Comitetului Central şi l-a numit comisar al poporului pentru Transporturi Maritime şi Fluviale. Din punct de vedere ierarhic, era o decădere, dar Ejov era liber.

Patru luni mai târziu, la 9 aprilie 1939, a semnat ultimele sale trei ordine în calitate de comisar al poporului al unui comisariat care a dispărut odată cu el. A doua zi a fost arestat. Apartamentul, *dacea* şi biroul lui au fost imediat percheziţionate. Anchetatorii au găsit multe sticle de alcool, arme, cărţi ale persoanelor executate din cauza lui şi chiar gloanţele care îi uciseseră pe Kamenev şi pe Zinoviev, trofee ale unei perioade trecute. Nicio informaţie despre arestarea lui nu s-a scurs către populaţie. Numele lui Ejov a dispărut pur şi simplu din spaţiul public.

Procesul său a început la 1 februarie 1940. Judecătorul era un vechi bolşevic, Vasili Ulrih. I-au fost aduse acuzaţiile obişnuite de spionaj şi activităţi antisovietice. Apoi Ejov a făcut un lucru ciudat: s-a acuzat de desfrâu.

Alcoolicii de la Kremlin

„În mod sistematic, tovarăşul Ejov nu venea la lucru înainte de ora 16 sau 17 şi întreg aparatul NKVD-SSSR trebuia să se adapteze acestui program. Beţia constantă a tovarăşului Ejov a fost şi ea dovedită.”[3] Într-o scrisoare adresată lui Stalin din 29 noiembrie 1939, Beria, Andreev şi Malenkov, toţi membri ai Biroului Politic, au denunţat erorile lui Ejov. Ultima acuzaţie, alcoolismul, era un argument agravant. În cercul lui Stalin, consumul de alcool era un aspect al vieţii ce nu era niciodată abordat în corespondenţa şi jurnalele personale. Nu vom găsi vreo scrisoare în care Voroşilov să-l anunţe pe Stalin că e „mahmur”. Era totuşi o practică obişnuită.

Ejov nu era însă singurul alcoolic de la Kremlin: Kalinin şi Jdanov aveau şi ei aceeaşi patimă. În jurul lui Stalin, alcoolul curgea în valuri. Consumul lui era o componentă importantă a imaginii tradiţionale a virilităţii. Deoarece femeile vedeau această practică cu ochi răi, unele ajungând chiar să-l interzică, bărbaţii beau numai între ei. Un bărbat viril bea mult şi mai ales era în stare să-şi controleze corpul şi mintea când se afla sub influenţa alcoolului. La ospeţele interminabile ale lui Stalin, membrii cercului obişnuiau să bea sau cel puţin li se îngăduia să bea, la îndemnul tacit al Stăpânului.

Într-o seară, în 1935, pe când se afla în concediu în Caucaz, Stalin a luat parte la un festin organizat în onoarea lui. Voroşilov şi Kalinin erau beţi; Beria, mai neîncrezător şi cu ochii pe ceilalţi, bea cumpătat. Deodată, Stalin s-a ridicat şi i-a cerut bucătarului să-şi aşeze un pepene verde în echilibru pe cap ca să poată arunca în el cu cuţitul. A nimerit ţinta şi dansurile tradiţionale au continuat. Această scenă din filmul de ficţiune *Pirî Valtazara ili noci so Stalinîm*[4] poate fi considerată o ilustrare a beţiilor de la Kremlin. Să ne oprim întâi asupra consumului de alcool al lui Stalin. Ca oricărui georgian care se respectă, Stăpânului îi plăcea vinul. În timpul războiului civil, între Troţki şi Stalin s-a iscat un conflict şi primul n-a ezitat să-l acuze pe celălalt că bea: „Troţki l-a informat pe Cârmaci că Koba «bea vinul din beciurile Kremlinului... Pe front ar putea să ajungă zvonul că la vârful puterii se trăieşte într-o beţie»... Eroul nostru explică ironic: «Ce să facem noi ăştia, georgienii, dacă nu ne putem lipsi de vin?»”[5].

Soţia lui Buharin afirma: „Stalin, care era de obicei extrem de discret şi nu zicea niciodată un cuvânt în plus, devenea vorbăreţ după ce bea” [6]. În memoriile sale acuzatoare, Hruşciov, întors din Ucraina, îşi aminteşte ce-i spusese Stalin: „Mi-a mărturisit chiar el într-o zi preocuparea pe care i-o stârnea Beria: «Înainte de venirea lui Beria, cinele erau de obicei destinse şi productive. Acum se provoacă între ei care ţine mai mult la băutură şi dai de beţivi prin toate colţurile»”[7]. Ne putem îndoi că o astfel de situaţie l-ar fi putut jena pe Stăpân. Spusele lui ilustrează mai degrabă schimbarea structurii cercului odată cu sosirea noii generaţii de lideri. Se poate trage concluzia că sosirea unor

oameni mai tineri în cercul de la Kremlin a adus cu ea un mod diferit de a bea. Şi nou-veniţii se întreceau între ei pentru că aceasta era dorinţa lui Stalin. Tinerii lideri încercau să-şi arate calităţile virile în faţa Stăpânului: un bărbat adevărat ţinea la beţie!

Beţiile aveau loc la nenumăratele ospeţe de la Stalin. Erau momente greu de suportat, după cum mărturiseşte Hruşciov: „Aceste cine erau înspăimântătoare. Ne sculam de la masă abia în zori şi ne întorceam acasă doar ca să luăm micul dejun şi să plecăm la lucru. În cursul zilei, încercam să aţipesc puţin, la ceasul prânzului, pentru că, nedormind, riscam, dacă Stalin ne-ar fi invitat din nou, să cădem cu nasul în farfurie, iar cine adormea la masa lui Stalin putea s-o sfârşească rău".

Nimeni nu se putea sustrage. Alcoolul era o vamă obligatorie. Stalin conducea beţiile şi-şi încuraja colaboratorii să bea. Îşi impunea controlul şi autoritatea, împingându-i totodată să comită indiscreţii sub influenţa alcoolului. Şi nu ezita nici să-i umilească: „Aş zice că Stalin se distra văzând cum oamenii se pun în situaţii jenante şi chiar ruşinoase. Nu ştiu de ce, dar îi făcea mare plăcere să-i umilească pe ceilalţi. Îmi aduc aminte că, odată, m-a pus să dansez *gopak* în prezenţa câtorva înalţi funcţionari ai Partidului. Trebuia să mă las pe călcâie şi să întind picioarele în faţă, ceea ce, sincer vorbind, nu-mi era deloc uşor. Însă am făcut-o, încercând să rămân zâmbitor".

Dar lui Stalin nu-i plăcea deloc când membrii cercului găseau un subterfugiu să nu bea: „Se bea mult prea mult la masa lui Stalin, chiar înainte de război. Dintre cei care se făceau vinovaţi de aceste excese degradante, înainte să moară, Şcerbakov şi Jdanov erau cei mai răi şi amândoi au fost şi primele victime ale acestor abuzuri. O dată, Şcerbakov a ajuns până acolo încât i-a dezvăluit lui Stalin dispoziţiile date de Beria, Malenkov şi Mikoian pentru a li se servi apă înroşită în loc de vin. Când a înţeles că fusese înşelat, Stalin s-a înfuriat la culme şi a făcut un scandal cum nu s-a mai văzut".

Şiretlicurile liderilor ca să nu bea erau tot atâtea pierderi ale controlului din partea lui Stalin. Dar spusele lui Hruşciov ne arată şi că unii lideri abuzau de alcool, ceea ce i-a dus pe o serie dintre ei la un alcoolism grav care le-a cauzat moartea.

15. Andrei Jdanov

Andrei Jdanov şi Mihail Kalinin au murit amândoi din cauza urmărilor alcoolismului. În cazul celui de-al doilea există foarte puţine documente, dar se pare că alcoolul a fost într-adevăr una dintre cauzele cancerului său la stomac. Cazul lui Jdanov este însă foarte cunoscut. Decesul lui a pregătit celebrul „complot al halatelor albe”[8]. În 1952, la patru ani de la moartea lui Jdanov, medicii de la Kremlin au fost puşi sub acuzare. În ziua de 31 august 1948, într-un sanatoriu de la Valdai, Andrei Jdanov a murit, oficial, „împotriva oricăror aşteptări”. Avea 52 de ani. S-a cerut autopsia şi aceasta a ajuns la următoarea concluzie: „Moartea tovarăşului A.A. Jdanov a fost cauzată de paralizia inimii ca urmare a unei arterioscleroze generalizate. Atac emfizematic violent rezultând din insuficienţa cardiacă”. Decesul prematur al lui Jdanov a fost consecinţa consumului mare de tutun şi a alcoolismului, şi nu, evident, a unui asasinat premeditat. Nu avem mărturii despre consumul lui de alcool, dar fotografiile neretuşate ale lui Jdanov nu lasă nicio îndoială şi înfăţişează un om din ce în ce mai buhăit şi marcat de semnele abuzului de alcool.

Ejov a fost şi el victima alcoolismului[9]. După cum se ştie, a avut întotdeauna o sănătate fragilă, care i s-a deteriorat şi mai mult în ultimele luni de viaţă. Din cauza stresului mare provocat de situaţia lui precară, nu se mai trezea din beţie. Stan Redens, soţul Annei Allilueva şi cumnatul lui Stalin, a suferit şi el de pe urma acestui viciu[10]. Deja mare băutor, starea i s-a înrăutăţit când postul lui din cadrul NKVD a început să fie pus sub semnul întrebării. L-a dărâmat de tot pierderea încrederii lui Stalin, care l-a trimis în Kazahstan. În noiembrie 1938 a fost arestat, iar în 1941 împuşcat.

Ultima observaţie: se bea mult, dar nimeni nu bea singur. Era o practică socială şi colectivă care avea loc între bărbaţi. Nu era vorba de un moment de destindere, ci de o provocare. Pentru un

bărbat adevărat, nu era de ajuns să ţină la băutură, ci trebuia să ţină mai bine decât ceilalţi.

Sexualitatea şi homosexualitatea

Comportamentele sexuale sau sexualitatea[11], ca şi alte practici, s-au sovietizat într-un model dezvoltat de pe la mijlocul anilor 1930, odată cu campania pentru creşterea natalităţii. Liderii stalinişti au promovat conceptul de „familie socialistă puternică", caracterizată de „o căsnicie durabilă, o rată de fertilitate ridicată, responsabilizarea părinţilor în plan sexual şi întărirea autorităţii parentale"[12]. Modelul de comportament este heterosexual şi monogam: a urma această linie însemna a adopta un mod de viaţă „socialist". Conduita morală, care ţinea de sfera privată, a devenit foarte politizată[13]. Or, în cercul de la Kremlin, practicile sexuale nu erau supravegheate în mod deosebit şi rămâneau în domeniul privat. În cazul unor lideri, ele erau destul de departe de ce i se cerea societăţii. Cazul Nikolai Ejov permite abordarea acestei teme care, dat fiind numărul foarte mic de documente avute la dispoziţie, poate fi numită totuşi tabu.

Consacrându-se standardizării conduitei sexuale, guvernul stalinist s-a ocupat şi de homosexualitate. În urma Revoluţiei din Octombrie, „sodomia" a fost dezincriminată. Să spunem mai curând că această problemă nu mai era o prioritate şi „infracţiunea de sodomie" era pur şi simplu absentă din Codul Penal[14]. În 1934, homosexualitatea a fost din nou interzisă. Iniţiativa i-a revenit faimosului OGPU condus de Iagoda. În septembrie 1933, acesta a ordonat arestarea a 130 de persoane pentru „pederastie". Iată ce scria într-o scrisoare către Stalin: „Prin crearea unei reţele de saloane, de case rău famate, de grupuri şi alte formaţiuni organizate de pederaşti, cu o transformare ulterioară a acestor grupări în celule legate direct de spionaj, [...] folosind rezerva proprie castei cercurilor pederaste în scopuri direct contrarevoluţionare, cadre active de pederaşti au corupt politic diferite straturi sociale ale tineretului, printre care şi tineretul muncitor, dar au încercat să se infiltreze şi în armată şi în flotă"[15]. Homosexualitatea era aşadar definită ca un risc de corupere a tineretului şi a unor bastioane tipic masculine precum armata, locul punerii în scenă a calităţilor virile. Stalin a adnotat scrisoarea lui Iagoda: „Trebuie să fie pedepsiţi aceşti ticăloşi şi să fie introdusă în legislaţie o hotărâre guvernamentală corespunzătoare".

În acelaşi an, în decembrie, Iagoda a trimis un proiect de lege Biroului Politic. El se referea numai la bărbaţi; relaţiile

homosexuale între femei nu erau luate în considerare. Proiectul a fost aprobat la 7 martie 1934. Numai Kalinin a exprimat îndoieli. Proiectul de lege a fost susţinut de presa sovietică, care a pornit o campanie împotriva homosexualităţii. Luarea de poziţie cea mai remarcată a fost a lui Gorki. Într-un articol din 23 mai 1934, publicat atât în *Pravda*, cât şi în *Izvestia*, cu titlul „Umanismul proletar", scriitorul a afirmat că homosexualitatea este o crimă ce trebuie pedepsită şi că vânarea homosexualilor va ajuta la dispariţia fascismului (*sic!*). Trebuie spus că această lege, în ciuda campaniei care a însoţit-o, a rămas destul de necunoscută de sistemul judiciar, dovedind un oarecare dezinteres al autorităţilor faţă de această problemă[16]. Aşadar, până în 1993, homosexualitatea a fost o infracţiune în Uniunea Sovietică şi a fost incriminată de articolul 121 din Codul Penal.

În timpul anchetei privind cazul său, Nikolai Ejov a scris, la 24 aprilie, o declaraţie pentru anchetatorii din NKVD, în care prezintă cu multe detalii practicile sale homosexuale:

> *Consider necesar să aduc în atenţia organelor de anchetă o serie de noi fapte ce caracterizează depravarea stilului meu de viaţă morală. Mă refer la vechiul meu cusur: pederastia.*
>
> *A început de când eram foarte tânăr, pe vremea când eram ucenic croitor. Între 15 şi 16 ani, am comis diferite acte sexuale perverse cu ucenici de vârsta mea, care lucrau în acel atelier de croitorie. Viciul a pus din nou stăpânire pe mine în fosta armată ţaristă, în condiţiile de pe front. [...] Relaţia era reciproc activă, adică eram „femeie" când unul, când celălalt.*
>
> *[...]*
>
> *În 1924, lucram la Semipalaipalatinsk. M-a însoţit acolo vechiul meu prieten Dementiev. Şi cu el am avut în 1924 în câteva ocazii relaţii pederaste, active numai din partea mea*[17].

A amintit şi cazuri din 1925, ca apoi să sară la anul 1938. După spusele lui, a reluat relaţiile atunci când nu mai era comisar al poporului pentru Interne: „În 1938, au fost două cazuri de relaţii pederaste cu Dementiev, cu care am mai avut acest tip de legături, după cum am spus înainte, în 1924. Această relaţie a avut loc la Moscova în toamna anului 1938, în apartamentul meu, după ce am fost destituit din postul de comisar al poporului pentru Interne. Dementiev a trăit cu mine aproximativ două luni. Puţin mai târziu, tot în 1938, au fost două situaţii de pederastie între mine şi Konstantinov, pe care îl cunosc din 1918, din armată. [...] De două ori şi-a luat şi soţia. Celelalte vizite au fost fără femei. A rămas deseori peste noapte. După cum am spus înainte, ne-am culcat împreună de două ori. Legătura era reciproc activă. Trebuie să adaug că, o dată, când se afla în vizită în apartamentul meu cu soţia, m-am culcat şi cu ea. În general, toate acestea erau însoţite de beţii. Prezint aceste informaţii organelor de investigaţie ca o

trăsătură suplimentară, caracteristică decăderii mele morale şi sociale".

Este vorba de prima declaraţie a lui Ejov. Ea nu se referea la probleme de spionaj sau de ordin politic, ci la decăderea lui morală. Aceste mărturisiri nu vor fi folosite la proces. Ele aveau însă importanţa lor, deoarece îi erau destinate în principal lui Stalin. Ejov a acceptat regulile jocului din spaţiul social pe care îl forma cercul, declarându-se vinovat. El reproducea un discurs normativ care evita dislocarea sistemului instaurat şi îl incrimina. Deoarece el însuşi condamnase multe persoane pentru spionaj, nu avea cum să-şi discrediteze munca şi să conteste acuzaţiile anterioare. Stalin putea atunci să-şi descalifice subordonatul fără să acuze sistemul pe care îl construia. Declaraţia lui Ejov se termina cu mărturisirea decăderii sale morale *şi* sociale.

Din punctul de vedere al liderilor, trădarea politică ar fi trebuit să fie de ajuns pentru excluderea şi arestarea unui membru al Partidului. În discursurile oficiale, degenerarea politică era asociată cu degenerarea socială. Demonstrarea lipsei de moralitate făcea parte atunci din retorica acuzării şi din logica epurărilor. Acuzaţiile de decădere morală (alcoolism, relaţii sexuale ilicite) erau folosite pentru discreditarea membrilor în timpul procesului[18]. Discreditarea putea fi de mai multe feluri, dar folosirea conduitei morale persistă în perioada stalinistă, „relaţia dintre infracţiuni morale şi infracţiuni politice devenind o parte permanentă a retoricii şi practicilor sovietice"[19]. În acest context de diabolizare creat în timpul marilor procese de la Moscova[20], Ejov a respectat regulile şi a acceptat să se prezinte ca un „spion desfrânat", amestecând politicul (spionaj, terorism) şi socialul (homosexualitate) şi înfăţişându-se astfel ca un „monstru unidimensional[21]".

Referirile la o viaţă sexuală care sfida normele, cu practici homosexuale, chiar bisexuale, descrise în detaliu, ţineau de voinţa lui Ejov. El a pus subiectul pe tapet. De obicei, acuzaţiile de depravare nu erau folosite împotriva liderilor bănuiţi de activităţi antisovietice. Exemplele lui Ghenrih Iagoda şi Avel Enukidze, cunoscuţi pentru numeroasele lor cuceriri sexuale, o arată îndeajuns de clar. În pofida dovezilor care atestau o viaţă sexuală „degradată", acuzatorii nu au abordat acest subiect.

Primul, prieten cu Felix Dzerjinski, vechi bolşevic, a ajuns la conducerea OGPU în iulie 1934. Sceptic faţă de epurările care se pregăteau, a fost înlocuit, în septembrie 1936, de adjunctul pe care i-l impusese Stalin: Nikolai Ejov. La 3 aprilie 1937, a fost arestat. A fost supus la şase interogatorii[22]. Elemente referitoare la activităţile sale sexuale apar în „Procesul-verbal de percheziţie şi inventar al bunurilor confiscate din apartamentul şi *dacea* lui G.G. Iagoda". Citǎm câteva dintre cele 130 de categorii de obiecte:

8 aprilie 1937

Copie conformă, scrisă la maşină.

1. Bani sovietici: 22 997 ruble şi 59 copeici, incluzând un libret de economii cu 6 180 ruble şi 59 copeici.

2. Diferite vinuri: 1 229 sticle. Majoritatea vinuri vechi străine: anii 1897, 1900 şi 1902.

3. Colecţie de imagini pornografice: 3 904 bucăţi.

4. Filme pornografice: 11 bucăţi.

5. Ţigări din diferite ţări, egiptene, turceşti: 11 075 bucăţi.

[...]

29. Ciorapi de mătase şi ciorapi de Persia din străinătate: 130 perechi.

[...]

105. Membru sexual artificial din cauciuc[23].

Acest document, ca toate inventarele de bunuri ale persoanelor acuzate, a fost ataşat la dosar. În afara obiectelor sexuale, sunt citate obiecte care atestă o viaţă luxoasă. Totuşi, acuzatorii nu au scos în evidenţă aceste detalii nici în interogatorii, nici în diferitele declaraţii. Când Iagoda a fost condamnat la sfârşitul celui de-al treilea proces de la Moscova şi împuşcat, nu s-a apelat nici atunci la argumentul vieţii sale sexuale şi acele practici au rămas în sfera „privată". În acelaşi timp, procesul fiind public, expunerea unor astfel de practici în faţa unui larg auditoriu ar fi fost problematică pentru legitimitatea puterii.

Cazul al doilea: Avel Enukidze. Niciodată căsătorit, bărbat frumos şi mare seducător, colecţiona aventuri cu artistele de la Bolşoi şi secretarele de la Comitetul Executiv, aflat sub ordinele sale. Nici vârsta, nici munca pe care o făcea nu păreau să-i înfrâneze bulimia sexuală. Totuşi, acest comportament stârnea comentarii, mai ales în rândul femeilor de la Kremlin. Maria Svanidze, care lucra pentru Enukidze, a fost cea mai explicită după arestarea lui. Ea a înfăţişat pe larg şi în detaliu în jurnalul ei o întâlnire cu Stalin pe acest subiect: „I-am spus [lui Stalin] ce gândeam. I-am spus că, acum, eram mulţumită că nu mai exista acel focar de disoluţie morală, a moravurilor şi a modului de viaţă. Bineînţeles, ocupând o astfel poziţie, Avel a influenţat modul nostru de viaţă în cei 17 ani de după Revoluţie. Fiind el însuşi depravat şi adept al desfrâului, care duhnea în jurul lui, s-a dedat la plăceri sexuale, proxenetism, a stârnit discordie în familii, a sedus fetiţe. Având la dispoziţie toate bunurile vieţii, inaccesibile tuturor, îndeosebi în primii ani de după Revoluţie, s-a folosit de asta în scopuri personale murdare, cumpărând femei şi fete. Mi se face greaţă când vorbesc sau scriu despre asta, despre această persoană care nu e normală pe plan erotic şi probabil că nu e bărbat sută la sută. De la un an la altul, a trecut la femei din ce în ce mai tinere şi a ajuns la fete de 9-11 ani, pervertindu-le imaginaţia, deflorându-le, dacă nu fizic, cel puţin psihic. Aceasta este esenţa exceselor care s-au produs în jurul lui. Femeile care aveau fete potrivite puteau să profite de orice; fetele, dacă nu mai

era nevoie de ele, erau trecute altor bărbaţi, instabili moral. În organizaţie erau reunite numai cadre care îi plăceau sexual lui Avel. Ca să-şi justifice destrăbălarea, era gata oricând s-o încurajeze în toate: venea în întâmpinarea soţilor care îşi părăsiseră familiile, copiii, sau îl conducea pur şi simplu pe soţ spre balerine, dactilografe etc. de care nu avea nevoie. Ca să nu bată prea tare la ochi în Partid, se înconjura de persoane care nu făceau parte din acesta (şi aparatul, secretarii erau prieteni şi cunoştinţe din lumea teatrului). Sub acoperirea de «om bun», îşi revărsa binefacerile numai asupra acelora care îi făceau o impresie puternică pe plan senzual, direct sau indirect. Contrarevoluţia care a apărut în serviciul lui s-a dovedit a fi consecinţa tuturor acestor fapte: era de ajuns să i se paseze o fată sau o femeie şi după aceea totul putea fi aranjat”[24].

Ce pledoarie! Această lungă diatribă împotriva lui Enukidze este cu totul excepţională. Maria Svanidze, care l-a frecventat mult timp, nu se mulţumeşte să descrie un Avel ce avea multe aventuri sexuale. Ea îi aduce acuzaţii mult mai grave, precum proxenetismul şi pedofilia. Această lectură îţi dă sincer impresia că, sub conducerea lui Enukidze, Comitetul Executiv a fost un adevărat lupanar, unde munca era înlocuită de orgii. Ne putem întreba dacă aceste acuzaţii au vreo bază când ştim că vin din partea unei femei destul de pudibonde, fiind scrise cu scopul de a-l discredita şi mai mult pe Enukidze. Dar Maria Svanidze nu făcea parte din acest tip de demers tactic. S-ar părea mai degrabă că putea în sfârşit să exprime ceea ce credea despre acest bărbat foarte bun prieten cu Stalin, ceea ce era imposibil până atunci. Totuşi, aceste cuvinte zugrăvesc un tablou foarte interesant. Imaginea desfrâului este dusă aici la paroxism. Ea este semnul unei depravări şi mai extinse: are consecinţe asupra gestionării politice a Comitetului Executiv condus de Enukidze. Dezmăţurile sexuale l-au făcut să-şi favorizeze prietenii care îi aduceau fete. Este imaginea unei dereglări grave a gestionării aparatului de stat: condus numai de instinctele sale sexuale, Enukidze a dat dovadă de lipsă de vigilenţă în numirea cadrelor, alegând persoane care nu erau membri de partid. Comportamentul sexual al lui Enukidze era cunoscut de apropiaţii săi. Totuşi, în documentele Cazului de la Kremlin[25] nu este menţionat în niciun fel. Această practică este astfel trecută sub tăcere.

Ejov este cel care a introdus noţiunea de desfrâu în acuzaţiile aduse membrilor cercului de la Kremlin şi vorbind despre el însuşi. Dar argumentul nu va fi reluat în cazurile ce vor urma. S-ar putea considera astfel că liderii din noua generaţie aveau un mod mai conservator de a înţelege imaginea bolşevicului ideal. Chiar dacă aceasta nu apărea în perioada stalinistă în acuzaţiile proceselor, lucrurile s-au schimbat odată cu condamnarea lui Lavrenti Beria. La moartea lui Stalin, pe 5 martie 1953, Beria se afla în prima linie a succesiunii „tătucului popoarelor”, datorită

mai ales accesului său nelimitat la totalitatea informaţiilor, în principal despre colegi. Aceştia au considerat că avea o influenţă prea mare, mai ales Hruşciov, care a luat conducerea unei coaliţii vizând destituirea lui. Beria a fost arestat, ancheta a demarat fără întârziere şi el a fost judecat cu uşile închise. Acuzaţiile au fost precizate în plenara Comitetului Central din iulie 1953, al cărei subiect principal era Beria, „duşmanul poporului". În absenţa acuzatului, au luat cuvântul împotriva lui Beria mai mulţi lideri. Şatalin, primul lui adjunct, a ţinut un discurs despre decăderea şefului său:

> În toate cazurile, a fost abordată latura politică a problemei. *Cred că e necesar să le aducem la cunoştinţă participanţilor la plenară o serie de fapte care prezintă trăsăturile morale ale lui Beria. [...]*
>
> *Pe lângă documente, am descoperit în mare cantitate toate felurile posibile, cum să le zic* aici*, lucruri de toaletă feminină. Iată* scurte *extrase din anchetă pe care doresc să vi le dezvălui. Vă amintesc şi* repet *că acestea se găsesc în biroul de serviciu al* Consiliului de Miniştri*. Haine sport de damă, jachete de damă, ciorapi de firme străine (11 perechi), furouri de damă din mătase (11 perechi), chiloţi de damă din mătase (şapte perechi), cupoane de material pentru rochii (cinci cupoane), baticuri de mătase, batiste de firme străine,* salopete de mătase pentru copii, alte câteva lucruri de copii *etc., o întreagă listă. Cred că ceea ce am făcut public este suficient. [...] Am descoperit şi o mare cantitate de obiecte de bărbat desfrânat*[26].

Deşi erau precise, acuzaţiile nu au ocupat un loc preponderent în acea plenară. Ancheta care îi viza pe Beria şi personalul lui a durat şase luni. În decembrie 1953, Hruşciov şi aliaţii săi au organizat un proces cu uşile închise. La 17 decembrie, *Pravda* a publicat un comunicat care anunţa sfârşitul anchetei. Au fost reproduse diferite puncte din actul de acuzare. Politic, i se reproşa că era un agent al imperialismului. Actul se sfârşea cu acuzaţia de decădere morală a lui Beria[27]. Procesul a avut loc tot în decembrie. Prima parte a acuzării era politică: a vrut să ia puterea în ţară cu ajutorul organelor Ministerului de Interne; a colaborat cu menşevicii în Georgia încă din anii 1920; a devenit spion al englezilor; a vrut să vândă Republica Democrată Germană Republicii Federale Germania. După enumerarea acuzaţiilor, Rudenko, procuror al URSS, a declarat că Beria „în ultimii ani ducea o viaţă amorală şi destrăbălată de maniac sexual"[28]. Beria ar fi profitat de poziţia lui de şef al poliţiei politice şi ar fi dus o viaţă de lux. Ar fi organizat orgii. Rudenko a continuat cu inventarul numelor şi mărturiilor tinerelor siluite de Beria, cu care acesta a avut „distracţii sadice şi perverse şi violuri"[29]. Chiar dacă era vorba de un punct secundar, desfrâul şi decăderea morală au făcut de atunci parte din capetele de acuzare.

Astfel, practicile sexuale numite excesive nu au fost luate în considerare în acuzarea unuia dintre membri atât timp cât

avuseseră loc între bărbaţi şi femei. Este adevărat că Enukidze se culcase cu fete foarte tinere, dar asta nu i s-a reproşat în momentul condamnării. În schimb, în cadrul relaţiilor dintre bărbaţi, argumentul îşi găseşte treptat locul pentru a face din acuzat un desfrânat. Aşadar, Nikolai Ejov însuşi a deschis această uşă în cadrul grupului. Şi, după cum arată procesul lui Beria, în anii de după război, legătura dintre erorile politice şi decăderea morală atestată de o sexualitate „îndrăzneaţă", chiar heterosexuală, devine parte constitutivă a actelor de acuzare. Normele sexuale stabilite astfel rezultau dintr-o înăsprire a unei ideologii mai conservatoare, formată în perioada celui „de-al doilea stalinism"[30]. Dar, dincolo de stabilirea unei graniţe între moralitate şi desfrâu, gestionarea relaţiilor sexuale era parte integrantă a construirii virilităţii în grup. Chiar reluarea cuvântului „sodomie" (*mujelojstvo*) în locul termenului „homosexualitate" (*gomosexualnost*) este un semn evident că persoana care avea relaţii cu bărbaţi era exclusă de la virilitate. Acest termen este construit din două părţi: *muj*, care înseamnă „om", şi *loj*, care înseamnă „minciună". Astfel, spre deosebire de cuvântul francez care desemnează o practică, cuvântul rusesc lasă să se subînţeleagă o valoare virilă – sau, mai degrabă, o absenţă a valorii virile: homosexualul nu este bărbat. Asumându-şi practicile homosexuale, Ejov se excludea aşadar din comunitatea bărbaţilor din cercul de la Kremlin.

Dacă în societate violenţa relaţiilor sociale a debutat la începutul anilor 1930 şi s-a accentuat în lunile care au urmat asasinării lui Kirov, în cadrul cercului ruptura se produce cu adevărat în 1937. Politic, atunci s-a pus capăt „conducerii colective". Odată cu venirea noii generaţii de lideri, îndeosebi a lui Ejov, Stalin nu şi-a mai dat osteneala să-şi consulte sistematic colegii înainte de luarea unei decizii şi le-a cerut să semneze ulterior ordinele, punându-i astfel pe vechii lideri în faţa faptului împlinit. În cercul intim, prieteniile au luat sfârşit atunci când relaţiile dintre lideri au devenit dure, începând din 1937.

Din acel an, n-au mai cerut veşti despre soţii şi copii, nu s-au mai întâlnit la distracţii, n-au mai vorbit despre propria sănătate cu Stalin, nici măcar între prieteni. Ordjonikidze a murit, Enukidze, Svanidze şi Buharin au fost arestaţi, cei mai mulţi dintre prietenii lui Stalin au dispărut de pe scena Kremlinului. Conştienţi de divergenţele de vederi din interiorul cercului, liderii încă prezenţi au înţeles că era periculos să se îngrijoreze prea mult pentru o persoană care putea, de la o zi la alta, să devină „duşman al poporului". A venit aşadar sfârşitul prieteniilor. Îndepărtarea femeilor de Kremlin marchează şi ea sfârşitul unei epoci. Soţiile liderilor care participau la toate petrecerile, ca Polina Jemciujina sau Dora Hazan, au fost demise din cele mai importante funcţii politice şi au părăsit cercul celor apropiaţi, precum cumnatele lor. Aceste plecări au marcat sfârşitul vieţii mondene în cercul de la Kremlin.

Aceşti ani, din 1937 până în 1945, au marcat victoria unei virilităţi bolşevice conservatoare, întruchipată de Stalin. În timp ce, pe toată durata anilor 1930, imaginea bărbatului în societate era aceea a „cetăţeanului-soldat", în cadrul cercului coabitau două forme de virilitate, îndeosebi prin prezenţa lui Buharin printre apropiaţii lui Stalin: „virilitatea revoluţionară romantică" şi „virilitatea bolşevică conservatoare". Buharin a fost ultimul din cerc care a practicat o imagine a bărbatului ce constituia o remodelare integrală, prin preceptele bolşevice, a virilităţii tradiţionale, adică a modelului viril care se instituise în Rusia în timpul Imperiului Ţarist şi care, în general, scotea în evidenţă imaginea unui bărbat puternic, heterosexual, care îşi afirma dominaţia faţă de femei. La scara cercului, această victorie a virilităţii conservatoare întruchipate de Stalin a avut consecinţe. La nivelul modului de a fi bărbat în cercul de la Kremlin, atacul împotriva alcoolismului şi a practicilor homosexuale ale lui Ejov slujea la consolidarea valorilor acestei virilităţi: bărbatul viril suportă un consum mare de alcool; în plus, el intră în tiparul heterosexual. Mai mult decât în perioada precedentă, în care membrii cercului erau prieteni, Stalin controla bărbaţii, îndeosebi pe noii lideri, în ceea ce priveşte modul lor de a fi. Era vorba, desigur, de comportamentul politic, dar şi de cel intim.

Partea a patra

Şi nu vor rămâne decât bărbaţi

(1945-1953)

Pe 9 martie 1953, lumea şi-a luat adio de la „tătucul popoarelor” – Stalin a fost îngropat. În aceeaşi zi era şi aniversarea lui Molotov, veşnicul secundant al Stăpânului. În timpul ceremoniei, Malenkov, emblematicul responsabil cu cadrele Partidului, şi Hruşciov, care se strecura atunci spre vârful puterii, s-au apropiat de Molotov şi l-au întrebat ce cadou i-ar face cea mai mare plăcere. „Daţi-mi-o înapoi pe Polina!”, a răspuns el.

Cei doi s-au întors spre Beria, şeful necontestat al MVD, Ministerul de Interne, şi favorit, pentru câteva luni încă, la succesiunea lui Stalin. I-au transmis dorinţa lui Molotov ca soţia lui să fie eliberată. Beria i-a anunţat că Polina Jemciujina-Molotova tocmai se afla la Moscova, la Lubianka, unde fusese transferată în vederea unui nou interogatoriu. Convocată în biroul lui Beria, aceasta a aflat curând din gura lui şi în prezenţa soţului că va fi eliberată.

„Ce mai face tovarăşul Stalin?”, a întrebat ea. Niciun cuvânt pentru soţul ei. Beria i-a adus la cunoştinţă moartea şefului de la Kremlin. La această veste, Polina a leşinat[1]. Ciudată regăsire a soţilor, se va spune, dar nu chiar atât de surprinzătoare până la urmă dacă cunoaştem admiraţia înfocată pe care o aveau aceste femei pentru Stalin...

Arestarea şi deportarea soţiei lui Molotov, care era totuşi – Stalin fiind văduv – „prima-doamnă” a Kremlinului, ne oferă ocazia să revenim asupra amplei mişcări de excludere a femeilor, care a zdruncinat cercul stalinist după război[2]. Căci cazul Polinei nu este singular. Chiar şi cumnatele lui Stalin, Anna şi Evghenia Allilueva, Maria Svanidze, şi soţiile unor lideri, precum Ekaterina Kalinina, Bronka Poskrebîşeva, Olga Budionnaia şi Dora Hazan-Andreeva, s-au numărat printre victimele brutalităţii Stăpânului. A apărut o dinamică complexă, care nu s-ar putea explica numai prin antisemitismul de stat. Aşa cum va spune Molotov, „au atacat-o pe Polina ca să mă compromită pe mine”.

Alte femei, ca să scape de deportare, au pus în aplicare o tactică de autoexcludere. Ekaterina Voroşilova este în acest sens exemplul cel mai desăvârşit, dar nu şi singurul: Maria Kaganovici, Aşhen Tumanian şi Zinaida Ordjonikidze au făcut la fel ca ea. Oricum, constatarea este fără drept de apel: deportate, împuşcate sau părăsind ele singure cercul, femeile au dispărut în masă din Kremlin.

10

Căderea unei „prime-doamne”

Destinul Polinei Jemciujina, soţia lui Veaceslav Molotov, este excepţional. Dintre femeile de la Kremlin din generaţia sa, este singura care le-a împăcat pe toate: a avut o carieră frumoasă, fiind în acelaşi timp mamă, soţie şi unul dintre stâlpii vieţii mondene de la Kremlin. În plus, este una dintre puţinele femei pentru care dispunem de un număr relativ important de documente, astfel încât este posibil nu numai să-i urmărim parcursul aparte, ci şi să-i înţelegem căderea vertiginoasă, până la închisoare.

Spre culmi

Pe numele ei adevărat Perla Semionovna Karpovskaia, Polina Jemciujina s-a născut la 27 februarie (11 martie) 1897, la Pologhi, în provincia Ekaterinoslav, într-o familie de evrei[1]. Tatăl ei era croitor. A avut cel puţin un frate mai mare decât ea, care a emigrat în SUA sub numele de Karpov şi a reuşit să se îmbogăţească, şi o soră, care a emigrat şi ea în Palestina în timpul războiului civil. A fost la şcoală? Puţin probabil pentru o fată evreică din acel mediu şi ţinând cont de ocupaţiile ei ulterioare. Din 1910, a lucrat la fabricarea ţigărilor la o firmă locală. În ajunul Revoluţiei, era casieră într-o farmacie. Nu pare să fi avut activităţi revoluţionare clandestine, indiferent ce a spus soţul ei mai târziu. În 1918, la 21 de ani, a intrat în partidul bolşevic.

Polina este reprezentativă pentru o generaţie de femei tinere, îndeosebi evreice, care vedeau în revoluţie o ocazie de emancipare. Ele au aderat repede la Partid, au trecut prin experienţa militantismului în plin război, apoi şi-au urmat cariera. Polina a fost imediat detaşată în cadrul Armatei Roşii, unde a ocupat funcţia de „lucrătoare politică” (*politrabotniţa*) şi a activat în rândul femeilor cu funcţii în Partid. În 1919, a primit pentru prima oară, la Harkov, documente pe numele Polina Jemciujina („perla”).

Trimisă în delegaţie la Petrograd, l-a întâlnit acolo pe Veaceslav Molotov, care a vorbit despre asta cu sobrietate: „În 1921, cu ocazia unei conferinţe internaţionale a femeilor, care se ţinea într-un palat ce trecuse de la ţar în mâinile bolşevicilor, la Petrograd. Polina Semionovna militase în clandestinitate în Ucraina[2]”. La această reuniune a aşa-numitei *jenotdel*, secţia feminină a PCUS, s-a îmbolnăvit şi a trebuit să fie internată în

spital. Molotov a venit deseori s-o viziteze şi, în urma acestor întâlniri, s-a născut un sentiment de iubire care a dus la căsătoria celor doi tineri în 1921.

Atunci când s-au întâlnit viitorii soţi, Molotov nu era chiar un novice în munca de partid, fiind secretarul Comitetului Central din Ucraina. Avea şi el un pseudonim, care însemna „ciocan". Veaceslav Mihailovici Skriabin s-a născut la 25 februarie (9 martie) 1890, într-un orăşel din districtul Volga, Kukarka (acum Soveţk). Tatăl său era vânzător de magazin, iar mama, fiica unui negustor din regiune[3]. În conversaţiile cu poetul Felix Ciuev, a vorbit astfel despre familia lui: „Tata se ocupa de scripte, nu-mi amintesc prea bine. Mama era dintr-o familie bogată, o familie de negustori. I-am cunoscut în tinereţe fraţii, care erau şi ei bogaţi"[4].

Viitorul Molotov a frecventat şcoala primară, unde a învăţat să cânte la vioară, să scrie versuri şi să cânte. A fost copil de cor, ca Stalin şi Voroşilov. A intrat la liceul profesional din Kazan, de unde a fost exmatriculat în 1908, în ajunul examenelor, din cauza activităţilor sale revoluţionare. Conducerea şcolii a descoperit astfel că era membru al PMSDR încă din 1906, intrând direct în facţiunea sa de orientare bolşevică. În aprilie 1909, a fost arestat prima dată şi deportat la Vologda. A profitat ca să-şi termine liceul. Ca să câştige ceva bani, a cântat la mandolină într-un restaurant. În 1911, a fost eliberat şi a plecat la Sankt-Petersburg. A intrat la Institutul Politehnic, dar nu şi-a terminat studiile, deoarece s-a angajat activ în comitetul bolşevic al capitalei. La 22 aprilie 1912, a participat la prima apariţie a ziarului *Pravda*. A fost primul secretar de redacţie al acestuia până în 1913, moment în care a fost înlocuit de Stalin şi Kamenev, amândoi întorşi din deportare[5].

Din 1914, s-a aflat la Moscova ca să organizeze acolo celula Partidului. În 1915, a fost din nou arestat şi deportat în regiunea Irkuţk. Şi-a povestit călătoria fără a uita să se prezinte ca un bărbat viguros: „Am făcut întreaga călătorie Moscova-Irkuţk într-un convoi cu condamnaţi de drept comun. La Irkuţk, ni s-a dat câte un cal ca să ne ducem bagajele. Am mers în spatele calului. Era toamnă, mai exact pe la începutul iernii. Am ajuns la Verholensk împreună cu mai mulţi alţi deţinuţi. Trebuia să mergem 20-25 km înainte să ne oprim pentru noapte. Aveam băşici la tălpi, dar, până la urmă, m-am descurcat destul de bine. Am mers şapte zile, dacă-mi amintesc bine. [...] În ultima parte a călătoriei, ni s-au dat sănii. Am făcut o plimbare frumoasă", a conchis Molotov zâmbind[6]. În aprilie 1916, Molotov a evadat. Pentru asta avea nevoie de paşaport, dar se temea să folosească acte false, deoarece, în timp de război, ar fi putut să ajungă la tribunal dacă ar fi fost prins. Din acel moment apare sub pseudonimul Molotov. Şi tot de atunci a făcut parte din biroul Comitetului Central al RSFSR[*].

Până la revoluţia din februarie, Molotov a locuit clandestin la Petrograd. A fost reprimit în redacţia ziarului *Pravda* din luna

martie. A făcut parte dintre membrii de partid care l-au primit pe Lenin în gara Finlanda la revenirea acestuia în Rusia. Sprijinul lui faţă de „Bătrân” era total, deşi nu-l înţelegea întru totul. „N-am fost niciodată împotriva lui Lenin – a explicat el –, dar nici eu, nici vreunul dintre cei care au fost întotdeauna cu Lenin nu l-am înţeles cu adevărat de la început. Toţi bolşevicii vorbeau de revoluţie democratică şi uite că era vorba de revoluţie socialistă!”[7]. A izbucnit Revoluţia din Octombrie. Rolul său în evenimente şi apoi în războiul civil a fost relativ modest. S-a ocupat în principal de munca ingrată de organizare. Rigoarea şi precizia lui inspirau încredere: conducerea i-a încredinţat sarcini utile, dar neplăcute, ceea ce i-a adus o poreclă tandră, nu prea grozavă şi cu dublu sens, din partea lui Lenin: „cur de piatră” (*jeleznaia zadniţa*).

16. Polina Jemciujina şi Veaceslav Molotov (în dreapta)

Polina Jemciujina şi Veaceslav Molotov s-au căsătorit în 1921. Din acel moment, soţii s-au despărţit rareori. Molotov s-a alăturat organizaţiei centrale de la Moscova, unde a fost numit în postul de secretar al Comitetului Central. La rândul ei, Polina a devenit instructoare în Comitetul Regional din raionul Rogojsko-Simonovski (Moscova), unde a rămas până în 1922. Ca multe persoane care au mers puţin sau deloc la şcoală în perioada prerevoluţionară, a intrat la Facultatea Muncitorească a Universităţii de Stat din Moscova, unde a studiat din 1923 până în 1925. Şi-a continuat studiile încă un an, până în 1926, la Institutul Plehanov. În timp ce soţia sa îşi completa studiile, Molotov şi-a continuat ascensiunea în cadrul aparatului de partid. Din 1921 până în 1925, a fost candidat pentru Biroul Politic, pentru ca la 1 ianuarie 1926 să devină membru al acestuia. După terminarea studiilor, Polina a găsit de lucru, devenind secretara celulei de partid din uzina de parfumuri Novaia Zaria („Zori Noi”). În 1929, a părăsit acest post şi a revenit la cel de instructoare în cartierul

Zamoskvoreţhie din Moscova, unde a rămas doar un an. În 1930, a preluat conducerea uzinei Novaia Zaria[8].

Anii 1930 se anunţau sub cele mai bune auspicii pentru soţii Molotov. Veaceslav a devenit preşedintele Consiliului Comisarilor Poporului în 1930, post pe care l-a ocupat întregul deceniu, pe lângă multe alte sarcini. Graţie poziţiei sale, va fi adjunctul lui Stalin în conducerea statului. La rândul ei, Polina a ocupat multe posturi care demonstrează o ascensiune importantă pentru o femeie. Dar ele au rămas în mare măsură în domeniul feminin. După postul de directoare a uzinei de parfumuri, a condus, din 1932 până în 1936, industria parfumului din Uniunea Sovietică. Apoi, până în 1937, s-a aflat în fruntea Direcţiei Generale a industriei parfumului şi cosmeticelor, produselor sintetice şi săpunurilor, care depindea de Comisariatul Poporului pentru Industria Alimentară, condus de Anastas Mikoian. Din 1937 până în ianuarie 1939, a făcut încă un pas şi a devenit vicecomisar al poporului pentru Industria Alimentară. Cariera sa a atins cel mai înalt nivel în momentul în care Polina a ajuns la conducerea nou-creatului Comisariat al Poporului pentru Pescuit, în ianuarie 1939. Desigur, nu era vorba de un comisariat foarte important, ci de unul secundar din cadrul Sovnarkom. Totuşi, era comisariat al poporului şi Polina va fi singura femeie care va ocupa un astfel de post în acea perioadă. Poziţia era foarte înaltă şi căderea avea să fie cu atât mai dură.

Dar Polina Jemciujina nu era numai o femeie care făcuse o carieră strălucită. Ea ocupa un loc preponderent în grupul de femei de la Kremlin. De la mutarea la Moscova împreună cu soţul ei, la începutul anilor 1920, ea s-a împrietenit cu Nadejda Allilueva, foarte tânăra soţie a lui Stalin. La 7 septembrie 1932, când aceasta s-a sinucis trăgându-şi un glonţ de revolver în inimă, locul simbolic de „primă-doamnă" i-a revenit Polinei. Şi s-a comportat ca atare. Mărturiile locatarilor Kremlinului din anii 1930 descriu marea eleganţă a acestei femei la recepţii. Natalia Rîkova, fiica lui Aleksei Rîkov, victimă a celui de-al treilea proces de la Moscova, dar care, înainte de dizgraţie, trăise la Kremlin împreună cu familia, îşi aminteşte: „Ştiţi, pe vremuri, familia Molotov dădea recepţii enorme pentru un mare număr de invitaţi. Şi asta îi plăcea Polinei. [...] Acestei femei impozante, vioaie, cu ochi negri îi plăcea la nebunie să poarte rochii seducătoare şi somptuoase. Le-am vizitat o dată apartamentul şi, pe cele două etaje, garderoba ei era ticsită cu haine şi blănuri"[9].

În felul ei de a fi, Polina era o primă-doamnă, dar şi la mesele demne de *Anna Karenina*[10]. Cu nostalgia oamenilor care au cunoscut foamea în lagăre, Natalia Rîkova continuă: „În sufragerie, pe bufet, farfuriile fuseseră împărţite în trei categorii. Fuseseră umplute cu tot felul de bucate fine pe care, în sistemul sovietic, nimeni nu ar fi putut să le vadă în altă parte. Erau acolo peşte, vânat şi carne, totul preparat cum nu se poate mai bine. Să

nu mai vorbim de caviar şi de peştii rari din Marea Caspică. Erau şi coşuri cu fructe, frumos decorate, care le întreceau pe celelalte în splendoare, şi ceai fierbinte peste tot". O viaţă de castel, s-ar putea zice, foarte departe de idealul ascetic al bolşevicilor şi de situaţia populaţiei sovietice, care răbda de foame. Aceste mari banchete au devenit din ce în ce mai rare la Kremlin, pe măsură ce fortăreaţa s-a restrâns la un cerc tot mai mic de persoane. Şi, la sfârşitul anilor 1930, când a început căderea Polinei Jemciujina, concomitent cu dispariţia vieţii mondene, s-a pus capăt definitiv şi frumoaselor recepţii la care liderii participau împreună cu soţiile.

Procesul treptat de excludere s-a declanşat. Din 1939 până în februarie 1941, Polina încă a fost candidată la Comitetul Central. În 1939, a fost demisă din funcţia de comisar al poporului şi numită la conducerea Direcţiei Generale a Industriei Textile şi Merceriei din Comisariatul Poporului, devenită apoi Ministerul Industriei Uşoare al Uniunii Sovietice. Chiar dacă este vorba de un post important, e mai puţin prestigios decât cel dinainte. Polina l-a ocupat până în mai 1948. În timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, a participat activ la Comitetul Antifascist Evreiesc, supervizat, printre alţii, de soţul ei. Va plăti scump pentru această activitate.

Din 1939, Molotov, ajuns la cel mai înalt nivel al puterii sale, era mai vizibil ca niciodată. La 3 mai 1939, l-a înlocuit pe Maxim Litvinov, vechi bolşevic poliglot şi evreu, în postul de comisar al poporului pentru Afaceri Externe. Urmarea este bine-cunoscută. La 23 august 1939, a semnat pactul germano-sovietic care îi poartă numele. A condus, împreună cu Voroşilov, războiul de iarnă din Finlanda, care a fost un dezastru pentru Uniunea Sovietică. După atacul nazist, a fost prima voce pe care poporul sovietic şi lumea întreagă au auzit-o la radio, în ziua de 22 iunie 1941. A participat la toate conferinţele interaliate, a condus discuţiile cu SUA şi Marea Britanie. A reprezentat Uniunea Sovietică şi a luat cuvântul la conferinţa de la San Francisco pentru înfiinţarea ONU. Molotov a fost văzut peste tot de marele public. Ba chiar ocupa cam mult loc pentru gustul lui Stalin, acum mareşal. În 1949, imediat după arestarea soţiei, a fost demis din funcţia de ministru al Afacerilor Externe şi înlocuit de Andrei Vîşinski, procurorul din procesele de la Moscova. A rămas totuşi în Biroul Politic, poziţie mai mult formală decât o dovadă a încrederii lui Stalin în colaboratorul lui. Apoi, Molotov a fost atacat, la fel şi Jemciujina.

Pe marginea prăpastiei

Chiar dacă se observa o scădere a importanţei noilor funcţii ocupate şi o pantă descendentă a carierei sale, Polina Jemciujina

încă avea un post de conducere. În 1948, situaţia a început să se schimbe. În toamnă, Stalin i-a şoptit lui Molotov că ar trebui să divorţeze. Tactica recurgerii la divorţ când unul dintre soţi era ameninţat devenise o practică obişnuită de pe la jumătatea anilor 1930, deoarece o persoană căsătorită cu un „duşman al poporului" avea să fie acuzată că fusese lipsită de vigilenţă[11]. Dar, în realitate, această manevră nu a funcţionat cu adevărat niciodată, îndeosebi în rândul elitei. Faptul că Stalin a propus el însuşi divorţul era un adevărat test de loialitate pe care trebuiau să-l treacă soţii. Molotov i-a spus totul Polinei. Aceasta i-a răspuns: „Dacă e pentru binele Partidului, trebuie s-o facem"[12].

Această luare de poziţie poate să-l fi surprins pe Stalin, martor al iubirii împărtăşite a acestui cuplu. Divorţul a fost pronunţat câteva zile mai târziu. Această dovadă de loialitate nu a fost totuşi îndeajuns pentru Stăpân. Adevăratul atac, frontal, s-a petrecut în ziua de 27 decembrie 1948. La acea dată, Matvei Şkiriatov, şeful Comisiei de Control a Partidului, şi Viktor Abakumov, ministrul Securităţii Statului, i-au trimis o notă lui Stalin „despre tovarăşa Jemciujina P.S."[13]. Este vorba de un document rar, format dintr-un raport de şapte pagini – ceea ce este considerabil pentru o simplă notă – care o învinovăţea pe aceasta: în el erau trecute în detaliu toate acuzaţiile care i se aduceau.

Raportul arăta de la început că ancheta era solicitată de Stalin şi se situa, ca întotdeauna în astfel de cazuri, pe plan politic: „La ordinul dumneavoastră, am controlat materialul aflat în posesia noastră despre tovarăşa Jemciujina P.S., obţinut în urma unor interogatorii luate de la o serie de persoane, dar şi în urma explicaţiilor date de Jemciujina, stabilind faptele următoare despre conduita ei nedemnă politic". Nimic uimitor şi nici original. Documentul conţinea în continuare o cronologie a unor evenimente „nefaste" pentru Jemciujina. Primul data din 1939, cu ocazia unui prim atac sub forma unui avertisment. În acel an, de două ori, Biroul Politic a luat o decizie care o demitea din funcţii din cauza abaterilor, se pretindea, şi a pierderii de încredere care decurgea de aici. Argumentul era cât se poate de obişnuit pentru astfel de decizii şi nu cerea mai multe precizări. Acuzaţia vagă împiedica orice contraofensivă din partea persoanei vizate. Reproşul principal era că avusese contacte cu persoane care nu se bucurau de încrederea Partidului.

Prima decizie a Biroului Politic data din 10 august 1939:

> *1. Se constată că tovarăşa Jemciujina a dat dovadă de imprudenţă şi de lipsă de vigilenţă în raport cu relaţiile sale, în virtutea faptului că în anturajul tovarăşei Jemciujina au apărut numeroase elemente duşmănoase spioane, a căror activitate de spionaj a favorizat-o involuntar.*
>
> *2. Se aprobă efectuarea neapărată a unei verificări atente a întregului material referitor la tovarăşa Jemciujina.*

3. Se aprobă anticipat eliberarea tovarăşei Jemciujina din postul de comisar al poporului pentru Industria Pescuitului. Această măsură se va lua treptat.

A doua decizie a fost luată la 24 octombrie 1939:

1. Se cercetează cu atenţie mărturiile câtorva persoane arestate despre participarea tovarăşei Jemciujina la activitatea de sabotaj şi de spionaj, precum şi declaraţiile ei mincinoase despre lipsa de obiectivitate a conducerii anchetei.

2. Se constată că tovarăşa Jemciujina a dat dovadă de imprudenţă şi de lipsă de vigilenţă în raport cu relaţiile sale, în virtutea faptului că în anturajul tovarăşei Jemciujina au apărut numeroase elemente duşmănoase spioane, a căror activitate de spionaj a favorizat-o involuntar.

3. Se eliberează tovarăşa Jemciujina din postul de comisar al poporului pentru Industria Pescuitului şi se însărcinează secretarii Comitetului Central, tovarăşii Andreev, Malenkov şi Jdanov, să găsească un loc de muncă pentru tovarăşa Jemciujina.

Avertismentul pentru Molotov era clar. În sânul elitei Partidului, astfel de acuzaţii, în acea perioadă, aduceau în general victima în faţa plutonului de execuţie. Exclusă din postul său important, Polina a fost eliminată, la Congresul al XVIII-lea al Partidului, ţinut în februarie 1941, din grupul de candidaţi la Comitetul Central.

Aceste atacuri, puternice şi periculoase, au avut loc concomitent cu creşterea importanţei lui Molotov. Plasându-l în prim-planul scenei internaţionale, Stalin îi amintea totuşi că el era şeful. Atacurile împotriva Jemciujinei urmăreau să-i taie lui Molotov orice veleitate – desigur, ipotetică – de cucerire a puterii şi de independenţă. În raportul din 1948, au fost puse din nou pe tapet relaţiile îndoielnice pe care Polina le întreţinea cu duşmanii Partidului: „Jemciujina nu a respectat această decizie şi a continuat să menţină contacte cu persoane care nu merită încrederea politică". Evident, nu se preciza dacă aceste persoane erau aceleaşi ca înainte. Se pare că nu, deoarece urmarea raportului citează persoane de etnie evreiască ce nu intraseră în discuţie în perioada de dinaintea războiului. Aşadar, aici era stigmatizat un comportament, obiceiul de a frecventa persoane care nu trebuie frecventate.

În continuare, documentul devenea mai precis în privinţa anturajului soţiei lui Molotov. Nota antisemită a atacului era evidentă: în jurul ei se grupau de mult timp „naţionaliştii evrei" şi, „folosindu-se de poziţia sa, a avut, sfidător, contacte cu aceştia, apărând, după spusele lor, ca sfătuitoarea şi ocrotitoarea lor". Se făcea conexiunea cu actorul Solomon Mihoels (1890-1948), care conducea Comitetul Antifascist Evreiesc (CAE), despre care se zicea că ar fi avut legături ostile faţă de puterea sovietică. Această persoană, care murise în timpul anchetei în urma unui asasinat comandat de Stalin şi prezentat ca accident de maşină, era

înfăţişată ca un „duşman al poporului” postum, asupra căruia planau multe acuzaţii.

Sunt reproduse cuvintele poetului Iţic Fefer (1900-1952), rostite în timpul unei confruntări cu Jemciujina în ziua de 26 decembrie 1948, adică în ajunul redactării notei. Spusele lui Fefer – mai mult ca sigur „convins” să depună mărturie în urma unor lungi şedinţe de tortură – au servit ca argument pentru a demonstra implicarea Polinei în CAE, din care nu făcea parte oficial, şi folosirea ei ca instrument de către membrii Comitetului, îndeosebi de către Mihoels: „Jemciujina era interesată de activitatea Comitetului Antifascist Evreiesc şi a Teatrului Evreiesc[14]... Mihoels îmi spunea că «avem o foarte bună prietenă» şi pomenea numele Jemciujinei... În general, Jemciujina era foarte interesată de treburile noastre: de viaţa evreilor în Uniunea Sovietică şi de activitatea Comitetului Antifascist Evreiesc, întreba dacă nu eram jigniţi. Ca să caracterizeze relaţiile Jemciujinei cu evreii, dar şi părerea lui despre ea, Mihoels zicea: «E o bună evreică...». Mihoels era foarte entuziasmat de Jemciujina, zicând că era o persoană încântătoare, că ne ajuta şi că puteam să-i cerem sfatul în privinţa Comitetului sau a teatrului”.

Astfel, acuzaţiile se alimentau unele din altele: erau acuzaţii împotriva Comitetului şi acuzaţii împotriva Polinei Jemciujina. Relaţiile amicale dintre ea şi Mihoels au fost şi ele amintite, cu ocazia acestei confruntări, de actorul şi membrul CAE Veniamin Zuskin (1899-1952). Z. Grinberg (1887-1949), colaborator ştiinţific la Institutul de Literatură Mondială al Academiei de Ştiinţe şi membru al Comitetului, a întărit acest argument, arătând componenta politică: după părerea lui, Mihoels apela la Jemciujina pentru sfaturi legate de problemele ce trebuiau rezolvate cu guvernul. În acest context, strategia era obişnuită şi consta în a califica drept crimă un comportament care, în momentul acţiunii, era anodin.

Într-un stil pur birocratic, Şkiriatov şi Abakumov au enunţat patru fapte care ar fi trebuit să dovedească aceste afirmaţii. Primul era că Mihoels transmisese o scrisoare adresată lui Molotov prin intermediul soţiei sale. Această scrisoare conţinea proteste ale unor diferite naţionalităţi cu privire la situaţia din Ucraina (în timpul războiului). Al doilea fapt se situează în 1947. La primele zvonuri despre activitatea necorespunzătoare a Comitetului, Mihoels şi Fefer au hotărât să ia legătura cu Jemciujina: Mihoels i-a telefonat şi ea i l-a trimis pe fratele ei după scrisoarea ce trebuia să ajungă la organele oficiale prin intermediul ei. Cât despre al treilea fapt, este vorba tot de o scrisoare, funestă însă, deoarece dovedea, după părerea conducătorilor, naţionalismul evreiesc. Ne aflăm în anul 1944, după întoarcerea lui Mihoels şi Fefer din SUA. Aceştia au decis să adreseze o scrisoare guvernului ca să ceară instaurarea unei republici evreieşti în Crimeea. Scrisoarea a fost trimisă prin intermediul soţiei lui

Molotov. În fine, al patrulea şi ultimul fapt datează din 1939: Polina Jemciujina „a participat într-un mod de neiertat la accelerarea hotărârii în privinţa decorării artiştilor de la Teatrul Evreiesc şi a transformării lui în teatru cu conotaţie sindicală”. Un lucru atât de mărunt trebuia considerat „de neiertat” ca să i se dea cât de cât greutate.

Până aici – şi suntem la o treime din document –, nota enumera numai fapte minore care, în sine, n-ar fi trebuit să-i dăuneze în vreun fel. Până aici i se reproşa doar că avusese relaţii amicale cu Mihoels. Faptul că prima-doamnă de la Kremlin, şi evreică pe deasupra, se înţelegea bine cu preşedintele Comitetului nu ar fi trebuit să fie ceva surprinzător. În plus, Polina îi transmisese trei scrisori soţului ei. Nici asta nu era ceva extraordinar pentru nişte persoane care doresc să evite încetineala birocratică şi să profite de cunoştinţe, practică dintre cele mai obişnuite. Dar, aici, aceste fapte mărunte căpătau o cu totul altă amploare.

Abakumov şi Şkiriatov au revenit asupra relaţiilor amicale dintre Mihoels şi Jemciujina, dezvoltând un argument cât se poate de perfid: Polina Semionovna şi-a manifestat tristeţea la înmormântarea actorului: „La moartea lui Mihoels – după câte se ştie, ea nefiind foarte apropiată de Mihoels –, Jemciujina a făcut o vizită la teatru, unde era depus trupul neînsufleţit. Vizita ei a devenit o binecuvântare pentru cercurile evreieşti şi, în această privinţă, ziceau că Jemciujina regreta acea pierdere. În aceste cercuri, se cunoştea foarte bine că se interesa de soarta familiei lui Mihoels, că manifesta o grijă deosebită pentru ca soţia şi copiii acestuia să nu fie abandonaţi”.

După ce au arătat cât de apropiate erau cele două persoane, afirmând totodată contrariul, Abakumov şi Şkiriatov au încercat să dea o explicaţie politică tristeţii soţiei lui Molotov. Grija deosebită pe care o arătase faţă de familia lui Mihoels, care devenise un duşman al poporului cu titlu postum, reprezenta deja un pericol pentru ea. Dar acuzaţia a devenit mult mai gravă: Jemciujina l-ar fi lăsat pe Zuskin să înţeleagă, imediat după evenimente, că Mihoels ar fi fost asasinat.

Zuskin a declarat: „În seara zilei de 13 ianuarie 1948, stăteam lângă trupul neînsufleţit şi primeam coroanele tuturor organizaţiilor şi, în acel moment, am văzut-o pe Polina Semionovna, am salutat-o şi mi-am exprimat tristeţea pentru moartea lui Mihoels. La un moment dat, în timp ce vorbeam, Polina Semionovna a pus întrebarea: «După părerea dumitale, avem de-a face cu un accident nefericit sau cu un asasinat?». I-am răspuns: «Pe baza informaţiilor pe care le-am primit de la tovarăşul Novciuka, Mihoels a murit în urma unui accident de maşină, a fost găsit pe stradă la şapte dimineaţa, nu departe de hotelul lui». Dar Polina Semionovna a spus atunci: «Cazul nu e chiar atât de simplu cum se încearcă să ne fie prezentat. Este un

asasinat...»”. După spusele lui Zuskin, în momentul unei confruntări, Jemciujina sugerase că acel asasinat fusese pus la cale de organele sovietice. Bineînţeles, aceste cuvinte făceau parte din numeroasele denunţuri pe care acuzaţii le făceau în urma torturii. Astăzi ştim că Mihoels a fost asasinat. În cazul cu totul excepţional în care Polina Jemciujina ar fi fost la curent cu manevra făcută de MDV, este foarte puţin probabil să i-o fi destăinuit lui Zuskin cu ocazia întâlnirii la catafalcul lui Mihoels. În schimb, nu există nicio îndoială în privinţa faptului că acesta din urmă a făcut respectivele acuzaţii „cu ajutorul” anchetatorilor.

În continuare, documentul zăbovea asupra dorinţei soţiei lui Molotov de a perpetua amintirea lui Mihoels, precum şi asupra activităţii ei legate de populaţia evreiască. Abakumov a continuat să insiste asupra caracterului privat al relaţiilor dintre artist şi prima-doamnă de la Kremlin, precum şi asupra tristeţii pe care aceasta a resimţit-o la moartea actorului. Fefer este cel care a reprodus cuvintele pe care le-ar fi rostit Jemciujina: „Tocmai ieşisem de la teatru şi abia avusesem timp să mă dezbrac; am stat în picioare lângă perete, copleşită de tristeţe, preţ de vreo 40 de minute; conducerea teatrului mi-a cerut să fac parte din garda de onoare, dar eram aşa de sfâşiată încât pur şi simplu nu puteam. Ce om remarcabil, un mare om, un mare artist, un prieten”.

N-ar fi de mirare ca Polina să aibă o asemenea preţuire pentru acel personaj. Dar, să ne amintim, în acel moment nu era deloc periculos să-ţi exprimi o astfel de părere. Nu a dat dovadă de lipsă de competenţă sau de tactică şi nu a fost deosebit de imprudentă. Nu ştia despre transformarea ascunsă a artistului în „duşman al poporului”. Într-adevăr, în cadrul campaniei împotriva cosmopolitismului care tocmai începea, era vorba despre o manevră pusă la cale de Beria şi de Stalin, care nu-l informaseră pe Molotov. Polina nu avea aşadar nicio sursă de informare.

Ultima acuzaţie de pe lista care urmărea învinovăţirea soţiei lui Molotov: Polina se ducea la sinagogă, dovedind astfel un caracter antipartinic. Acuzaţia era prezentată foarte pe larg în documentul respectiv, deşi se limita la un singur eveniment. Era vorba de o ceremonie organizată în ziua de 14 martie 1945 la sinagoga din Moscova în memoria evreilor ucişi în al Doilea Război Mondial, la care Jemciujina participase ca mulţi alţi oficiali. Raportul nu menţiona vizita Goldei Meir, nici faptul că aceasta era însoţită de acuzată. Era prezentată în detaliu numai acea ceremonie comemorativă – încă o dată, foarte puţin periculoasă şi care implica prea puţin un oficial sovietic. Şkiriatov şi Abakumov reproduc descrierea scenei, făcută de Fefer în cadrul interogatoriului: „În ziua de 14 martie 1945, a avut loc la sinagogă o ceremonie religioasă în memoria evreilor ucişi în cel de-al Doilea Război Mondial. Era multă lume, fiind prezenţi şi artiştii Reizen, Hromcenko, Utesov, dar şi academicieni, profesori şi chiar generali. Am văzut-o şi pe Jemciujina împreună cu fratele ei.

Stăteam probabil la vreo cinci-şase rânduri distanţă, priveam amvonul; femeile, după datina religioasă, sunt obligate să stea în partea de sus, dar, în mod deosebit, când este vorba de persoane importante, sunt permise excepţii, şi atunci a fost permis acest lucru pentru Jemciujina. Am văzut că îl avea în stânga pe fratele ei, un bărbat obez (*polnîi*), şi Jemciujina stătea jos împreună cu el".

Fefer a amintit într-adevăr că publicul era foarte divers şi că, într-un fel, prezenţa primei-doamne nu era deloc uimitoare. Faptul de a o vedea în partea de jos a sinagogii îi şocase probabil pe mai mulţi dintre evreii aflaţi de faţă, dar asta arată mai ales că Jemciujina era aşezată acolo în calitate de reprezentantă oficială. Zuskin a fost şi el interogat despre acest eveniment şi l-a redat în cursul interogatoriului cât se poate de simplu: „În ziua aceea, ţineam doliu în lumea întreagă pentru şase milioane de evrei ucişi. La Comitetul Antifascist, am primit câteva invitaţii şi m-am dus la sinagogă; la fel ca Fefer, stăteam spre mica barieră. Am văzut-o acolo pe Polina Semionovna, aşezată în profil... Am văzut-o pe Polina Semionovna şi am salutat-o". Întrebat dacă ea i-a răspuns la salut, Zuskin a zis: „Da, a răspuns".

Nimic foarte compromiţător în aceste cuvinte. În fine, au fost reproduse şi cuvintele poetului Boris Sluţki:

> *Sluţki, membru al „Celor Douăzeci" (conducerea) de la sinagogă, cu ocazia unei confruntări, a comunicat:*
>
> *„Ziua de 14 martie 1945 a fost o zi de doliu al tuturor evreilor pentru evreii ucişi şi exterminaţi de fascişti. Foarte multă lume a fost prezentă la acea ceremonie. În sinagogă nu încăpeau toate persoanele dornice să vină, aşa că o mare mulţime stătea în stradă. Ca unul dintre organizatori, vegheam la păstrarea ordinii. În vestibul, am văzut-o pe Jemciujina împreună cu două rude, un bărbat şi o femeie, şi mi s-a spus că femeia era sora ei. M-am îndreptat spre Jemciujina şi am ajutat-o să intre în sală (voiau s-o conducă în partea de sus, unde stau în mod obişnuit femeile). A intrat în sală şi a fost poftită să se aşeze în amvon".*
>
> *Când a fost întrebat dacă o mai întâlnise pe Jemciujina şi dacă putea să se înşele asupra persoanei, Sluţki a răspuns: „Da, o mai întâlnisem, înainte de vizita ei la sinagogă. Ba chiar îmi amintesc că i-am zis: «Intraţi, Polina Semionovna». Şi s-a dus să se aşeze împreună cu rudele ei".*

Încă o mărturie care confirmă că ea, şi nu alta, fusese prezentă la acel eveniment. Raportul menţionează şi răspunsurile lui Fefer şi Zuskin la întrebarea dacă era într-adevăr ea, precum şi că toţi ştiau cine era. Apoi, brusc, cade sentinţa: „După cum se vede din materialul de mai sus, este dovedit că Jemciujina P.S. s-a comportat nedemn din punct de vedere politic". Întrucât acest lucru nu este foarte vizibil, raportul se încheie cu o sinteză a defectelor şi a comportamentului greşit ale soţiei lui Molotov. Revenind asupra misiunii acesteia pe lângă Comitet, Şkiriatov şi Abakumov o transformă în activitate antisovietică. I se reproşa,

într-un mod devenit aproape clasic, că ar fi avut legături vechi cu duşmani ai poporului şi, de data asta, spre deosebire de 1939, într-un mod cât se poate de activ: „O lungă perioadă, a întreţinut legături cu persoane care s-au dovedit a fi duşmani ai poporului, a avut relaţii apropiate cu ele, le-a susţinut activitatea naţionalistă şi a fost sfătuitoarea lor. Jemciujina a purtat cu ele negocieri, l-a întâlnit de mai multe ori pe Mihoels; folosindu-se de poziţia ei, a făcut posibilă transmiterea către organele de stat a informaţiilor lor dăunătoare politic şi mincinoase".

Cum un bun „duşman al poporului" era neapărat spion, trebuia să i se găsească legături cu străinătatea. În acea perioadă, străinătatea erau Statele Unite. Uimitor, nu s-a invocat argumentul fratelui ei emigrat, ci legătura s-a făcut tot cu Mihoels: „A organizat conferinţa lui Mihoels despre America într-un club, ceea ce a făcut posibilă popularizarea grupurilor de evrei americani care se arată împotriva Uniunii Sovietice". Argumentul pare subţire, dar face legătura cu artistul. Mai departe, raportul rezumă poziţiile exprimate în detaliu: „Afişând o relaţie apropiată cu Mihoels, a participat la înmormântarea lui, i-a protejat familia şi, prin discuţia cu Zuskin despre condiţiile în care a murit Mihoels, le-a oferit naţionaliştilor un pretext să răspândească zvonuri provocatoare despre moartea lui violentă. Ignorând normele elementare ale comportamentului unui membru al Partidului, a participat la ceremonia religioasă evreiască de la sinagogă din ziua de 14 martie 1945 şi acest fapt care o discreditează a devenit un mare avantaj în mediile religioase evreieşti". În paragraful următor al raportului, aceste fapte sunt formulate încă o dată, dovedind astfel o oarecare insistenţă. Polina Jemciujina „nu a respectat conduita cerută de Partid şi s-a comportat extrem de ipocrit". Concluzia era aşadar limpede pentru Şkiriatov şi Abakumov: ei propun excluderea din Partid a soţiei lui Molotov.

Raportul a fost finalizat la 27 decembrie şi trimis lui Stalin. Două zile mai târziu, a fost urmat de o hotărâre a Biroului Politic prin care Jemciujina era exclusă din Partid[15]. Punctul 276 al procesului-verbal al Biroului Politic rezumă poziţia lui Şkiriatov şi Abakumov: „În urma verificării făcute de Comisia de Control a Partidului, s-a stabilit că Jemciujina P.S. a întreţinut o lungă perioadă de timp legături şi relaţii apropiate cu naţionalişti evrei prea puţin demni de încredere din punct de vedere politic şi suspectaţi de spionaj; a participat la înmormântarea şefului naţionaliştilor evrei Mihoels şi, prin discuţia ei cu naţionalistul evreu Zuskin despre condiţiile în care acesta murise, le-a oferit un motiv persoanelor duşmănoase să răspândească zvonuri antisovietice provocatoare despre moartea lui Mihoels; a participat la 14 martie 1945 la o slujbă religioasă la sinagoga din Moscova".

Acest rezumat era foarte periculos pentru Jemciujina. Legând-o de persoane care pierduseră încrederea Partidului şi erau suspectate (deci considerate vinovate) de spionaj, Şkiriatov şi

Abakumov au acuzat-o indirect de aceste crime. În plus, nu mai era vorba de membri ai Comitetului Antifascist Evreiesc, ci de naţionalişti evrei, acuzaţie gravă în campania împotriva cosmopolitismului care începea să se dezlănţuie. Acest lucru a avut drept consecinţă stigmatizarea unui comportament antisovietic, cum ar fi lansarea de zvonuri. În plus, Jemciujina a luat parte la o slujbă religioasă, nu la o ceremonie oficială comemorativă. Au fost aşadar construite legături dubioase cu spioni şi naţionalişti, un comportament antipartinic şi o practică religioasă: fuseseră reunite toate ingredientele pentru a face din ea „o duşmancă a poporului". Dar cei doi merg şi mai departe, arătând că Jemciujina n-a îndeplinit hotărârea – cât se poate de vagă – a Biroului Politic din 1939: „În ciuda propunerilor făcute Polinei Jemciujina în 1939 de Comitetul Central al PCUS(b) în legătură cu lipsa de vigilenţă arătată de ea în relaţiile cu persoane care nu se bucură de încredere politică, a încălcat această hotărâre a Partidului şi a continuat să se arate nedemnă din punct de vedere politic".

Sfârşitul

Având în vedere aceste dovezi „zdrobitoare", s-a propus aşadar excluderea soţiei lui Molotov din Partid, decizie care s-a luat chiar în aceeaşi zi. Comitetul Central a votat excluderea. Molotov s-a abţinut. Dar, la 20 ianuarie 1949, într-o scrisoare adresată lui Stalin, a revenit asupra deciziei:

> *Strict secret.*
>
> *La votul din Comitetul Central pentru propunerea de excludere din Partid a P.S. Jemciujina, m-am abţinut, ceea ce consider că e greşit din punct de vedere politic. Declar că, după ce am reflectat bine la această problemă, votez pentru această hotărâre a Comitetului Central, care răspunde intereselor Partidului şi Guvernului şi ne învaţă înţelegerea justă a spiritului Partidului. În afară de aceasta, îmi recunosc marea greşeală (*vina*) de a n-o fi împiedicat la timp pe Jemciujina – o persoană apropiată de mine – să facă manevre mincinoase şi să construiască legături cu naţionaliştii evrei antisovietici de tip Mihoels.*
>
> *V. Molotov*[16]

Această scrisoare a lui Molotov ar putea să pară extrem de dură: îşi abandona soţia iubită, ştiind foarte bine ce soartă o aştepta. După ce dovedise un oarecare curaj abţinându-se, a dat înapoi, putându-se teme de un deznodământ neplăcut pentru el. Molotov a asistat la căderea lui Ejov de la început până la sfârşit, ştia ce i s-ar putea întâmpla şi lui. Prin această scrisoare, formă de

autocritică informală, Molotov pretindea că punea binele Partidului înaintea intereselor personale. Dar nu uita să precizeze că pentru asta avusese nevoie de o anumită reflecţie. În mica lui marjă de manevră, se poziţionase totuşi într-o formă de rezistenţă faţă de Stalin. Oricum, această scrisoare pecetluieşte definitiv soarta Polinei. Ea a fost arestată la 29 ianuarie 1949, exact la o lună de la excluderea din Partid.

Polina trebuia acum să răspundă la aceste acuzaţii. Prima confruntare a avut loc la 10 februarie şi a pus-o pe Jemciujina în faţa lui Solomon Losovski (1878-1952), membru al CAE şi vicepreşedinte al Biroului Sovietic de Informaţii[**] în timpul războiului. Ea a rămas calmă în faţa acestuia şi s-a limitat la fapte. Când anchetatorul i-a pus două întrebări succesive – „Tăgăduieşti pentru că vrei să ascunzi caracterul duşmănos al relaţiilor dumitale cu Mihoels şi cu ceilalţi naţionalişti? Spune-mi, de câte ori te-ai întâlnit cu Mihoels?" –, ea nu a ţinut cont de prima şi a răspuns simplu şi faptic la a doua, evitând astfel să cadă în capcana justificării legăturilor. Iar la întrebarea „Ce misiuni ai îndeplinit pentru Mihoels?", Jemciujina a răspuns: „În 1948 sau 1947, nu-mi amintesc precis, Mihoels mi-a cerut să-i transmit o scrisoare lui Molotov, pe când acesta se afla în misiune în străinătate. Am transmis acea scrisoare secretariatului Consiliului de Miniştri ca să i-o trimită lui Molotov prin poşta directă".

Polina nu vorbea de scrisoarea foarte compromiţătoare referitoare la republica evreiască din Crimeea, ci de cea din 16 aprilie 1947[17], mai inofensivă, în care Mihoels şi Fefer îl ţineau la curent pe Molotov cu principalele probleme legate de activitatea Comitetului în străinătate. Jemciujina şi-a păstrat calmul.

ANCHETATOR: Cunoşteai conţinutul acestei scrisori?

JEMCIUJINA: Nu, n-am citit această scrisoare. Mihoels nu mi-a vorbit despre conţinutul ei.

ANCHETATOR: Iar minţi! Se ştie nu numai că trebuia să transmiţi scrisoarea, ci şi că i-ai promis lui Mihoels să ajuţi la rezolvarea problemelor pe care le ridica în scrisoare.

JEMCIUJINA: Nu recunosc. Luând scrisoarea lui Mihoels, n-am găsit că ar fi nimic condamnabil în privinţa conţinutului scrisorii, pentru că, repet, nu-mi era cunoscut.

Polina n-a cedat, n-a recunoscut, a păstrat distanţa faţă de soţ, numindu-l simplu Molotov şi protejându-l astfel. În plus, şi-a permis să se joace cu anchetatorul. Acesta a scos altă armă şi, deoarece ea tăgăduia, a luat ca dovadă mărturia lui Losovski, care era prezent la confruntare. Losovski, care cedase deja, a vorbit, în termenii impuşi de anchetatori, de scrisoarea din 1944 despre crearea unei republici evreieşti în Crimeea.

În afara acestor acuzaţii legate de CAE, Jemciujina a fost învinuită – lucru destul de uimitor – de relaţii sexuale nepotrivite cu subordonaţii. Acest argument nu este reţinut în actul de acuzare

final, dar apare la o confruntare cu unul dintre subordonaţi[18]. Totul a început cu întrebări despre caracterul antisovietic al unor declaraţii pe care le-ar fi făcut acest subordonat:

ÎNTREBARE PENTRU KH.: Ai arătat, la ultimul dumitale interogatoriu, că, în 1939, a ajuns la Comitetul Central al PC(b) o declaraţie compromiţătoare despre dumneata. Cine te-a informat?

KH.: Jemciujina. M-a chemat în biroul ei şi mi-a vorbit despre declaraţiile în care au fost comunicate opiniile mele antisovietice.

ÎNTREBARE: Ce măsuri au fost luate în privinţa declaraţiilor dumitale?

KH.: Niciuna. Jemciujina doar m-a prevenit ca să fiu atent şi ca pe viitor să nu mai fac declaraţii antisovietice.

ÎNTREBARE: Rezultă că Jemciujina te-a luat sub aripa ei?

KH.: M-am simţit întotdeauna obligat faţă de ea pentru asta.

ÎNTREBARE PENTRU JEMCIUJINA: Când ai aflat despre declaraţiile antisovietice ale lui Kh.?

JEMCIUJINA: N-am ştiut niciodată despre vreo declaraţie antisovietică a lui Kh. Şi n-am avut niciodată vreo discuţie despre asta cu Kh.

KH.: Polina Semionovna, m-aţi condus în biroul dumneavoastră, asta mi-a rămas în minte pentru toată viaţa, astfel de lucruri nu se pot uita!

JEMCIUJINA: Repet, n-am auzit niciodată despre vreo declaraţie a lui Kh.

Acuzaţia este aici una obişnuită: Jemciujina şi-a protejat subordonatul şi nu l-a denunţat pentru afirmaţiile lui antisovietice. Era învinuită aşadar de favoritism, ceea ce ea tăgăduieşte. Lovitura a venit imediat după aceste cuvinte în care, în realitate, era acuzată de desfrâu:

ÎNTREBARE PENTRU KH.: Ce forme au luat relaţiile dumitale cu Jemciujina?

*KH.: Jemciujina m-a împins spre o relaţie liberă (*sojitelstvo*).*

REPLICĂ A JEMCIUJINEI: Ivan Alekseevici!

KH.: Polina Semionovna! Nu-mi faceţi morală. Nu puteţi să negaţi. [...]

ÎNTREBARE PENTRU JEMCIUJINA: Cui i-ai vorbit despre relaţiile pe care le aveai cu Kh.?

*JEMCIUJINA: N-am putut să vorbesc cu nimeni, pentru că n-am avut relaţii cu Kh. L-am considerat întotdeauna pe Ivan Alekseevici o persoană uşuratică, lucru despre care i-am vorbit de mai multe ori direct în faţă, dar n-aş fi crezut niciodată că ar putea fi un individ josnic (*podleţ*).*

KH.: Polina Semionovna, de ce-mi spuneţi individ josnic şi nu vă gândiţi la familia şi la copiii mei, dacă v-aţi fi gândit la asta, nu m-aţi jigni.

JEMCIUJINA: Ivan Alekseevici, vrei să spui că, în consecinţă, înşiri minciuni despre mine în speranţa că-ţi vor sluji ca scuze şi te vei întoarce la familia dumitale? Ţi-am înţeles bine solicitarea de a mă gândi la copiii dumitale?

KH.: Polina Semionovna, mă provocaţi pe nedrept. Vă amintesc de copiii mei şi de viaţa mea familială distrusă ca să vă recunoaşteţi vinovăţia faţă de mine şi de ei. Fără să ţineţi seamă că am soţie şi copii, mi-aţi impus o apropiere intimă [...].

*JEMCIUJINA: Repet că n-am avut niciodată relaţii intime de niciun fel cu Kh. L-am criticat (*rugat*) deseori, pentru că mi-au ajuns la urechi bârfe care spuneau că, din comoditate, din bunătate, a luat hotărâri greşite în privinţa unor probleme de serviciu. O cunoşteam pe soţia lui Kh., mă vizita, nu aveam aşadar cum să trăiesc în concubinaj cu el.*

Acest citat lung este ceva excepţional în dosarele de condamnare, mai ales că era vorba de o femeie pusă sub învinuire. Gândind permanent strategic, încercând să răstoarne declaraţiile în favoarea ei, Polina era totuşi realmente şocată. Pentru că subordonatul dezvăluia un secret şi vorbea despre lucruri intime sau pentru că nu-şi putuse imagina că va fi acuzată de acest tip de practici? Nu cunoaştem răspunsul. Este adevărat că, deşi a apărut odată cu cazul Ejov şi a început atunci să fie folosită ca învinuire, acuzaţia de desfrâu nu era sistematică. Dar ceea ce trebuie subliniat este conţinutul desfrâului, care spune multe despre reprezentările de gen, acestea marcând aici o viziune tradiţională: un bărbat desfrânat avea relaţii homosexuale (Ejov) sau poseda un mare număr de obiecte sexuale ori pornografice (Iagoda şi Beria), dar, ca să fie desfrânată, o femeie era de ajuns să aibă un amant. Aceste acuzaţii încheie dosarul de instrucţie penală.

În ciuda marii sale capacităţi strategice, Polina nu a reuşit să evite pedeapsa. Mecanismul era bine uns şi toate tacticile puse în aplicare de Jemciujina nu au putut s-o salveze de o hotărâre deja luată. În schimb, aceste documente ne înfăţişează o femeie care, desigur, nu a fost supusă torturii, dar care nu ceda în faţa argumentelor acuzatorilor, îşi folosea toată logica pentru a se opune acuzaţiilor absurde, nu accepta ritualul recunoaşterii vinii şi făcea faţă situaţiei fără să-şi piardă calmul.

În ziua de 29 ianuarie 1949, Polina a fost arestată. La 29 decembrie, adică exact la un an după excluderea din Partid, în urma deciziei Consiliului Special al NKVD (OSO NKVD), a fost deportată pentru cinci ani în regiunea Kustanai (Kazahstan). În ianuarie 1953, a fost readusă la Moscova ca să depună mărturie în cazul faimosului „complot al halatelor albe”. Întoarsă din deportare, nu a spus prea multe despre anii petrecuţi în lagăr nici fiicei, nici nepoţilor ei.

* Republica Sovietică Federativă Socialistă Rusă (n.tr.).

** Sovinformburo, principala agenţie de presă a Uniunii Sovietice între 1941 şi 1961 (n.tr).

11

Soţiile dispar

Polina Molotova nu a fost singura dispărută în furtuna acestei adevărate epurări a femeilor de la Kremlin. Fenomenul nu le-a afectat pe soţiile liderilor din noua generaţie, ci numai pe cele ale vechilor bolşevici. În cerc, acestea din urmă şi-au dat seama că mirosea a procese la Moscova. Cu ajutorul ambiţiosului Beria, Stalin lăsa impresia că se pregătea să scape definitiv de vechea gardă – cel puţin asta puteau să deducă camarazii lui de altădată. Arma Stăpânului: spaima. Tactica: atacarea soţiilor liderilor, deoarece funcţionase foarte bine în cazul lichidării lui Ejov. Este vorba de un proces lung, început la sfârşitul anilor 1930. După „timpul terorii", pentru cercul de la Kremlin a venit „timpul spaimei". Stalin nu mai era nevoit să ordone executarea colaboratorilor apropiaţi sau a prietenilor săi: era de ajuns ca aceştia să-l creadă în stare de aşa ceva. Nu a fost cruţată nici propria familie: cumnatele sale, vom vedea, au căzut şi ele victime epurării.

Dintre cele 16 femei din Kremlinul postbelic, soţii ale vechilor bolşevici sau membre ale familiei lui Stalin, zece au fost arestate, dintre care trei aveau să fie împuşcate. Acest fenomen, masiv pentru cercul lui Stalin, nu a afectat numai raporturile de putere din domeniul conducerii statului, ci şi din sfera intimă a membrilor cercului şi a lui Stalin în special. Acesta a creat un gol în jurul lui.

Dora Hazan, soţia lui Andrei Andreev; Ekaterina Kalinina, soţia „bunicului poporului"; Bronka Poskrebîşeva, soţia fidelului secretar particular al lui Stalin; Olga Budionnaia, soţia lui Semion Budionnîi, mareşalul cu mustăţi mari – aceste femei au format primul grup de excluse: soţiile de lideri. Nu au fost arestate toate în acelaşi timp, dar au în comun faptul că cele mai multe erau evreice căsătorite cu vechi bolşevici. Excluderea lor a dus şi la o reorganizare a raporturilor de gen din interiorul cercului. Condamnatele nu erau numai soţii, ci şi femei militante şi active. Era semnul revenirii la o viziune mult mai tradiţională asupra cuplului la Kremlin şi artizanul ei a fost Stalin.

Artista deportată: Olga Budionnaia

Cazul Olgăi Budionnaia este cu totul aparte, în măsura în care soţul ei nu reprezenta o ameninţare pentru Stalin. Semion Budionnîi, uşor de recunoscut dintre toţi după mustaţa enormă şi

veşnica-i uniformă militară, nu era cunoscut în cerc pentru marea lui competenţă[1]. Servind îndeosebi ca decor la parada militară, nu lua parte la nicio decizie importantă, fie ea militară sau politică. Al doilea mareşal al Uniunii Sovietice, după Voroşilov, Budionnîi era mai ales un bun tovarăş de beţii. Dar cazul acestui cuplu este simptomatic pentru o reatribuire de roluri mai tradiţionale de gen: Olga Stefanova, artistă la Bolşoi, nu voia să aibă copii, ceea ce nu era pe placul mareşalului, care dorea să devină tată[2].

Căsătorit de trei ori, Semion Budionnîi iubea mult femeile, dar şi mai mult caii[3]. Născut în 1883 în regiunea Rostov, a luat parte la războiul ruso-japonez. În Primul Război Mondial, a condus o brigadă de cazaci. S-a alăturat bolşevicilor şi Armatei Roşii în 1918 şi, împreună cu Voroşilov, a organizat armata de cavalerie. Întreaga sa carieră s-a construit în jurul acestei arme. Propaganda l-a ridicat, împreună cu defunctul Vasili Ceapaev, la rangul de „erou al războiului civil", fiind reprezentat deseori pe calul său[4]. În ceea ce priveşte viaţa privată, Budionnîi s-a căsătorit prima dată în 1903 cu Nadejda Ivanovna, despre care ştim doar că era o ţărancă analfabetă originară din Kuban[5]. Timp de şapte ani, soţii practic nu se văd. Nadejda s-a alăturat abia în 1917 soţului ei aflat pe front şi, ca să se facă utilă, a activat la secţia medicală a diviziei pe care o comanda acesta[6]. Cuplul s-a instalat la Moscova în 1923. În 1924, Nadejda a decedat lovită de un glonţ la propriul domiciliu, pe când se afla acolo şi Budionnîi. Versiunea oficială oferită de soţ: accident. Cu o seară înainte, Budionnîi s-ar fi întors acasă şi ar fi pus pur şi simplu pistolul încărcat pe masă. Dimineaţa, soţia l-ar fi luat şi arma s-ar fi descărcat singură[7]. Dar această versiune ar putea să ascundă şi sinuciderea soţiei. Oricum, Budionnîi a rămas văduv. Dar nu pentru mult timp. A întâlnit-o în acelaşi an pe Olga Stefanovna Mihailova.

Despre viaţa ei dinainte nu ştim decât că s-a născut în 1905 la Dnipropetrovsk (Ucraina), tatăl ei fiind angajat la căile ferate[8]. Viitorii soţi s-au întâlnit în vacanţă la Essentuki, în Caucaz. Tânăra de 18 ani cu o voce de contralto visa să devină cântăreaţă de operă, ceea ce l-a bucurat pe Budionnîi, pentru că şi el cânta foarte bine[9]. După căsătorie, Olga a intrat la Conservatorul din Moscova. La sfârşitul studiilor, a devenit solistă la Bolşoi. Toate mărturiile susţin că era deosebit de frumoasă, cu părul întunecat, un aer de ţigancă şi ochi negri în care jucau nuanţe de lila. Soţii au trăit împreună 13 ani, dar fiecare a avut existenţa lui. Viziunea lor despre viaţa conjugală era foarte diferită: Budionnîi, bărbat conservator, se căsătorise ca să aibă copii, ceea ce Olga refuza, de teamă să nu-şi strice silueta şi, drept urmare, să-şi piardă slujba la Bolşoi. În 1937, în urma unui denunţ, Olga a fost arestată, la ordinul direct al lui Beria, pentru spionaj în favoarea Poloniei. Au circulat zvonuri că avusese o relaţie extraconjugală cu un străin, ceea ce, în 1937, putea foarte bine să servească drept bază pentru

o acuzaţie. A fost condamnată în 1939 la opt ani de deportare, pedeapsă prelungită cu trei ani în 1945[10]. A fost eliberată abia în 1948. Profund marcată de viaţa din lagăre, slăbită, a murit în 1956.

Cu ocazia căsătoriei şi chiar după deportarea soţiei, Budionnîi se ducea deseori la soacra lui, care îl preţuia foarte mult. Din 1936, aceasta şi-a primit în casă nepoata, Maria Vasilievna, născută în 1916 şi venită la Moscova ca să facă studii de medicină dentară. Cu toate că propria-i fiică era arestată, soacra a aranjat chiar ea prima întâlnire galantă a nepoatei sale cu mareşalul, care, foarte repede, a cerut-o în căsătorie. Trebuie spus că tânăra avea tot ce-i trebuia ca să placă noului ei soţ. Era o femeie de interior perfectă, care îi făcea supa, o femeie simplă şi bună care nu stârnea nicio ceartă. Dar, mai cu seamă, dorea copii, şi vor veni pe lume trei: Serghei în 1938, Nina în 1939 şi Mihail în 1944. După ce a născut-o pe Nina şi la încurajările lui Budionnîi, Olga şi-a întrerupt studiile ca să se dedice în întregime familiei. Mareşalul îi era foarte recunoscător pentru asta şi îi zicea deseori: „Îţi mulţumesc, Maria, mi-ai prelungit viaţa, mi-ai dăruit o familie. După muncă, îmi doresc să fiu acasă. Toată viaţa am visat să mă zbenguiesc cu copiii mei”[11]. Dacă mai adăugăm şi faptul că mult timp nu s-au tutuit, avem imaginea unei fericiri familiale foarte îndepărtate de idealul de camaraderie bolşevic. Semion Mihailovici şi Maria Vasilievna prezentau, într-un mod aproape caricatural, o imagine învechită a cuplului cu izul plăcut al spiritului burghez din secolul al XIX-lea, în care sfera privată şi cea publică erau clar separate şi fiecare sex avea sarcini ce nu erau interşanjabile.

O militantă în chinurile lagărelor: Ekaterina Kalinina

Cea de-a doua soţie care a dispărut din cerc – şi încă dinainte de război – se numea Ekaterina Ivanovna (Iogannovna) Lorberg, cunoscută mai bine sub numele pe care l-a purtat după căsătorie, din 1906: Kalinina. A rămas soţia „bunicului Kalinuşca”[12] până la decesul acestuia în 1946. Dar relaţia lor a fost agitată şi momentele de despărţire mult mai multe decât perioadele în care au trăit împreună. S-a născut la Weissenstein, în Estonia, într-o familie de evrei[13]. Tatăl ei era muncitor cu ziua, iar mama, spălătoreasă. În copilărie, a fost la şcoală, dar a făcut doar câteva clase, având astfel un nivel scăzut de instruire. A lucrat ca ţesătoare de la vârsta de 11 ani. În 1905, a participat la mişcările revoluţionare care au zdruncinat Imperiul Rus. Se afla atunci la

Sankt-Petersburg şi a ajuns delegata muncitorilor din capitală. În 1906, l-a întâlnit pe Kalinin, cu şapte ani mai mare decât ea, şi s-au căsătorit. Înaltă, bine făcută, cu nas cârn şi obraji durdulii, zgârcită la vorbă, Ekaterina nu a fost pentru Kalinin numai soţie şi mama copiilor lui, ci şi o prietenă revoluţionară[14]. În pofida activităţilor ei de militantă, a intrat în Partid abia în martie 1917.

După Revoluţie, şi-a continuat activităţile şi, în 1919, şi-a însoţit activ soţul în deplasările de agitaţie şi propagandă ale trenului „Revoluţia din Octombrie". Prima despărţire a avut loc în 1921, când, împreună cu cei cinci copii[15], a părăsit Moscova ca să fugă de foamete. Când situaţia s-a îmbunătăţit, în 1922, a revenit în capitală şi a început studii de medicină. A devenit şi directoare-adjunctă a unei fabrici de ţesături. A doua despărţire s-a petrecut în 1924. De data aceasta, nicio împrejurare exterioară n-a împins-o să plece: şi-a lăsat soţul şi copiii ca să meargă în Altai. Motivul acestei plecări pare să fi fost legat de simpatia subită a soţului pentru drăguţa intendentă a casei.

Ekaterina s-a întors la soţ şi la copii, dar pentru scurtă vreme. Probleme de sănătate au obligat-o să plece la Paris să se trateze. La întoarcere, a lucrat pentru organizarea sovhozurilor. În 1934, şi-a părăsit din nou soţul şi a plecat în Altai, luându-şi acum şi copiii. Nu a fost prezentă când Kalinin a sărbătorit 15 ani în fruntea Sovietului Suprem, mulţumindu-se să-i trimită o scrisoare. S-a reîntors la Moscova în 1935, a lucrat la Comisariatul Poporului pentru Justiţie şi a devenit membră a Consiliului Suprem al Republicii Rusia. Ultima vacanţă a petrecut-o, în 1938, despărţită de soţ: el la Soci, ea la Kislovodsk. După cum se vede, Ekaterina Ivanovna nu era casnică. Prin parcurs, activităţi şi relaţia cu familia, a fost exemplul adevăratei militante bolşevice.

În ziua de 25 octombrie 1938, pe când se afla într-un atelier de croitorie ca să probeze o rochie nouă, şi-au făcut apariţia cei de la NKVD. Ekaterina a fost arestată. Cu câteva zile înainte, fusese arestată Valentina Petrovna Ostroumova, veche prietenă şi poate şi amantă. Ekaterina Ivanovna era foarte apropiată de aceasta, plecase cu ea în Altai şi avea cu ea discuţii intime. Kalinina a fost acuzată oficial de activităţi „troţkisto-dreptiste" (*sic!*) şi de spionaj. Argumentul „troţkistă" putea fi oarecum plauzibil, deoarece, în anii 1920, soţii Kalinin împărţiseră apartamentul cu familia lui Troţki. „Dreptistă", mai puţin. Atacul era îndreptat împotriva soţului, arestarea Ekaterinei sunând ca un avertisment. Se profila cel de-al treilea proces de la Moscova şi vânătoarea de „dreptişti" continua. Or, Kalinin era apropiat de ideile lui Buharin la începutul anilor 1930 şi rămăsese în relaţii bune cu Rîkov. În memoriile sale, Anna Larina descrie plenara din 1937 şi vorbeşte despre sentimentele lui Buharin faţă de Kalinin: „Kalinin vorbea fără convingere, fiecare cuvânt era un adevărat efort, vorbea cu o astfel de durere, încât N.I. nu se simţise în stare să-l urască deloc şi-l deplânsese în mod sincer. Trebuie amintit că, într-o discuţie cu

Buharin, Kalinin îi zisese: «Dumneata, N.I., ai dreptate două sute la sută, dar am lăsat să ne scape puterea şi nimic nu este mai util decât unitatea Partidului»”[16].

În ceea ce priveşte acuzaţia de spionaj, argumentul consta în faptul că, pe când se afla la Paris la tratament, Ekaterina Kalinina ar fi întâlnit un rus din emigraţia albă, Levinson, şi i-ar fi vorbit despre condiţiile de viaţă din Uniunea Sovietică. Procesul-verbal al interogatoriului arată că, în spatele acuzaţiilor foarte generale şi obişnuite, se ascundea faptul că ar fi primit lume la ea în casă, invitând duşmani ai poporului precum Enukidze, care pe atunci încă era unul dintre cei mai buni prieteni ai lui Stalin[17].

Anna Larina spune că a stat în aceeaşi celulă cu Ostroumova şi ne oferă o cauză probabilă a arestării celor două femei. Valentina Petrovna, care cunoscuse mulţi vechi bolşevici, a recunoscut-o imediat pe Anna Larina, pe care o întâlnise în copilărie când venea să-l vadă pe tatăl acesteia, Iuri Larin. Stenografă în diferite organe ale Partidului, Ostroumova, conform acestei mărturii, nu-şi ţinuse gura nici în închisoare, nici în timpul instrucţiei. Iată cum i se adresase Annei Larina: „«Ce spirit mare a distrus! Cum a putut să ridice mâna asupra lui Buharin?», a zis femeia cu o voce emoţionată şi a început imediat să-mi spună povestea ei. [...] În cursul verii anului 1938, aflându-se în vacanţă la Moscova, se dusese la apartamentul lui M.I. Kalinin, pentru că era prietenă cu soţia lui, Ekaterina Ivanovna. Se văzuseră şi-şi spuseseră tot ce aveau pe suflet. Lui Stalin îi făcuseră o caracterizare cât se poate de îndreptăţită: «Un tiran, un sadic care a nimicit vechea gardă leninistă şi milioane de oameni nevinovaţi» (reproduc exact cuvintele ei). Nu-mi amintesc dacă mai asistase cineva la discuţie sau dacă apartamentul lui M.I. Kalinin «avea urechi». Oricum, fuseseră arestate amândouă”[18].

Cuvintele rostite de Ostroumova în deportare sunt poate mai emfatice decât cele din apartament, dar se pare că critica fusese reală. Ea reproduce şi întâmplarea unui profesor care încerca să obţină eliberarea soţiei sale şi ar fi avut o întrevedere cu Kalinin, care i-ar fi răspuns: „Sărmane, sunt exact în aceeaşi situaţie ca dumneata. În ciuda tuturor eforturilor mele, n-am putut să-mi salvez soţia. Cu atât mai puţin aş putea s-o ajut pe a dumitale”[19].

Kalinin nu şi-a precupeţit eforturile pentru soţia lui. La 8 iunie 1944, deja bolnav şi pregătindu-se să fie operat peste două zile, a pregătit o scrisoare pentru Stalin:

Tovarăşe Stalin,

Privesc cu seninătate viitorul ţării noastre, viitorul poporului sovietic şi sper doar un lucru, să vă puteţi păstra mult timp de aici înainte forţele, cea mai bună garanţie a succesului guvernării sovietice.

Personal, vin spre dumneavoastră cu două cereri: graţiaţi-o pe Ekaterina Ivanovna Kalinina şi numiţi-o [ca tutore] pe sora mea, care se va ocupa, la

cererea mea, de creşterea celor doi micuţi orfani care trăiesc în casa mea.
Din toată inima, un ultim rămas-bun[20].

Kalinin era foarte conştient că arestarea soţiei sale era îndreptată împotriva lui. Dacă el murea, n-ar mai fi folosit la nimic ţinerea ei în închisoare. În ultimele zile, şi-a exprimat dorinţa de a-şi vedea pentru ultima dată soţia. Zadarnic. Suferind de cancer la stomac, cauzat în parte de consumul prea mare de alcool, a murit la 3 iunie 1946. Condamnată la 15 ani de privare de libertate, Ekaterina Ivanovna a fost eliberată la 14 decembrie 1946, după „numai" cinci ani de lagăr. Nu s-a mai întors la Kremlin, nu a mai fost o „femeie de la Kremlin", ci a locuit pe rând la copiii săi până când s-a stins din viaţă, în 1960.

„Îţi vom găsi o altă soţie":
Bronislava Poskrebîşeva

Tot înainte de război, cea de-a treia soţie prinsă în plasa terorii a fost Bronislava (Bronka) Solomonovna Metallikova, o figură foarte ştearsă în cercul de la Kremlin, la fel ca soţul ei, Aleksandr Poskrebîşev, secretarul particular al lui Stalin până în 1952. Dacă n-ar fi fost deportată, poate că n-am fi auzit niciodată de această femeie. Soţul ei ocupa totuşi o poziţie esenţială în funcţionarea cercului de la Kremlin.

Născut în 1891 la Viatka, tatăl său fiind cizmar, Aleksandr Poskrebîşev a urmat o pregătire de asistent medical. La sfârşitul studiilor, a plecat să lucreze în Ural, unde a participat la activităţi revoluţionare pe care nu prea le cunoaştem, dar care au început în 1916[21]. A devenit membru al Partidului în martie 1917, dar cariera sa a debutat cu adevărat în 1922, în cadrul activităţii în Comitetul Central. În 1924, a devenit unul dintre secretarii lui Stalin. Din 1929 până în 1934, s-a ocupat de dosarele secrete şi, din 1934, a devenit secretarul particular al lui Stalin. Din acel moment, datorită lui avem acces în biroul Stăpânului. Graţie meticulozităţii şi rigorii sale, ne aflăm în posesia unei surse excepţionale: agenda lui Stalin[22].

Despre Bronislava Solomonovna avem numai câteva detalii. S-a născut în 1910 în estul Ucrainei, într-o familie de evrei. A făcut studii avansate de medicină şi s-a specializat în endocrinologie. Şi-a cunoscut viitorul soţ în 1930. Acesta divorţase cu un an înainte de prima soţie, Iadviga Ippolitovna Stankevici, revoluţionară poloneză, care a murit de tuberculoză în 1937. Aleksandr şi Bronislava Poskrebîşeva s-au căsătorit şi au avut două fete: Galia, născută în 1932, şi Nataşa, născută în 1938.

Angajată în mişcarea revoluţionară – precum fratele ei, Mihail, medic eminent –, a fost legată de Troţki: era sora soţiei unuia dintre fiii acestuia. Aceste legături familiale indirecte arată că făcea parte din grupul de bolşevici care au ajuns la putere după Revoluţia din Octombrie.

Prima persoană pusă sub învinuire din familia Bronislavei Solomonovna a fost fratele ei, chirurg recunoscut şi vicecomisar al poporului pentru Sănătate. În 1937 a căzut în mâinile celor de la NKVD. După divorţul Bronislavei de soţul ei avocat, poliţia secretă a primit informaţia că în 1933, la o conferinţă de la Paris, fratele şi sora s-au întâlnit cu Lev Sedov, fiul cel mare al lui Troţki. Această informaţie a fost folosită pentru a-l acuza pe Mihail Metallikov de „activităţi contrarevoluţionare troţkiste”[23]. A fost arestat, la fel ca şi soţia lui, Anna Riabuhina[24]. La intervenţia lui Poskrebîşev, ajutat în această privinţă de Beria, în acel moment adjunctul lui Ejov, Bronislava Solomonovna a scăpat de NKVD.

Dar, în 1939, soţul n-a mai putut să facă nimic pentru ea. Situaţia se schimbase. NKVD era condus acum de Beria, care îndeplinea ordine venite direct de la Stalin. Bronislava Solomonovna a dispărut pur şi simplu. În ziua de 29 aprilie 1939, s-a dus la Beria să pledeze cauza fratelui său şi a cumnatei sale. Nu s-a mai întors. Au circulat două versiuni. Prima şi cea mai veridică: a fost arestată şi condamnată chiar atunci. A doua pretinde că a fost arestată abia după război[25]. Oricum, a fost executată, poate pe 13 octombrie 1941. Este singura femeie din acest grup care a avut o asemenea soartă, fără să se poată găsi o explicaţie valabilă.

Imediat după arestarea soţiei sale, Poskrebîşev s-a străduit să-i apere cauza şi l-a implorat pe Stalin să dea ordin să fie eliberată. Stalin, ca întotdeauna, a refuzat. Poskrebîşev a apelat atunci la Beria, care l-a sfătuit să-şi găsească altă soţie. Secretarul Stăpânului a învăţat lecţia: a păstrat tăcerea şi s-a supus voinţei şefului[26]. S-a căsătorit în cursul aceluiaşi an cu o „bună rusoaică”, Ekaterina Grigorevna, care i-a dăruit o a treia fiică, Elena. În 1952, cu şase luni înainte de moartea lui Stalin, Poskrebîşev a fost demis din funcţie.

Arestarea unei vechi bolşevice, Dora Hazan-Andreeva

În cercul de la Kremlin, mai multe femei puteau fi considerate vechi bolşevice, fără să fi intrat totuşi în Partid înainte de februarie 1917: deja căsătorite cu vechi bolşevici, îşi întâlniseră soţii în cadrul unor activităţi revoluţionare. Dora Hazan era însă o

veche bolşevică cu drepturi depline, deoarece intrase în Partid în 1912. A fost ultima soţie de lider arestată.

Nu cunoaştem prea multe detalii despre viaţa sa înainte de Revoluţie. S-a născut în 1884 la Riga într-o familie de evrei. Între 1914 şi 1916, a lucrat la contabilitatea asigurărilor sociale de la uzina Putilov din Petrograd. În acea perioadă, a participat la activităţi revoluţionare în oraşul Tallinn. Atunci l-a întâlnit pe viitorul ei soţ, Andrei Andreev, mai tânăr cu un an decât ea. În acel moment, Andreev începea să urce treptele care l-au dus în vârf. În 1915-1916, a fost cooptat în comitetul din Sankt-Petersburg. Născut în 1895 într-o familie de ţărani din regiunea Smolensk, a mers doi ani la şcoala primară. În 1905, familia a părăsit satul şi a plecat la Moscova. De la vârsta de 13 ani, Andreev a lucrat într-un restaurant din oraş ca spălător de vase şi samovare. În 1911 a părăsit Moscova pentru sudul Rusiei, unde a supravieţuit făcând tot felul de munci. În 1914 a venit la Petrograd, unde a frecventat mediile revoluţionare, îndeosebi la uzina Putilov. A intrat în Partid în 1914. Cuplul s-a despărţit repede. În 1916, Dora Hazan a fost arestată şi condamnată la deportare în Siberia. Revoluţia din februarie a eliberat-o din închisoarea de la Tallinn[27].

Din acel moment, Dora şi-a urmat soţul în activităţile sale revoluţionare, văzându-şi în acelaşi timp de propria-i carieră, care este foarte bogată. În timpul războiului civil, a lucrat pentru Armata Roşie. Din 1917 până în 1919, a îndeplinit, în acelaşi timp cu soţul ei, activităţi sindicale în Ural. S-a specializat, ca şi el, în acest domeniu, mergând mai târziu în Ucraina, în Caucazul de Nord şi la Moscova. Soţii lucrau împreună, chiar dacă posturile ocupate de Andreev erau mai importante. Din 1919, a devenit membru în Prezidiu. Din 1920 până în 1922, a fost secretarul Uniunii Sindicatelor. În 1922, a adoptat poziţiile lui Troţki şi Buharin. Apoi, în 1924, a ajuns, sub patronajul acestuia din urmă, în postul de secretar al Comitetului Central. În 1930, în ciuda relaţiilor sale cu Troţki şi Buharin, a ocupat posturi importante în sistemul de guvernământ (secretar al Comisiei de Control, diferite posturi de comisar al poporului etc.), ajungând până la cel de preşedinte al Consiliului de Miniştri (1946-1953).

Dora Hazan a cochetat şi ea cu funcţiile de vârf. A lucrat un timp la secretariatul Biroului Politic, apoi, câţiva ani, la secretariatul lui Stalin. În 1934, după studii la Academia Industrială, începute împreună cu Nadejda Allilueva, de care o lega o puternică prietenie, a devenit şefa Direcţiei Generale a Industriei Lânii. A fost chiar vicecomisar al poporului pentru Industria Uşoară în a doua jumătate a anilor 1930. Cât priveşte cariera politică, a ajuns în poziţia cea mai înaltă după război, când a fost aleasă în Consiliul Suprem al Republicii Ruse. Se ştie că, până la moarte, în 1961, a avut multă influenţă asupra soţului ei[28].

Nu este deloc uşor de verificat, dar, conform scrisorilor lui Andreev[29] ajunse până la noi, este clar că în relaţia lor era valabilă „camaraderia". El îşi numea soţia „tanti" (*teota*) şi semna „unchiul" (*deadea*), strângându-i mâna (*jmu ruku*) ca s-o salute, ca între tovarăşi[30]. Puţine detalii din viaţa lor zilnică ne sunt cunoscute, dar Andreev îi povestea soţiei despre munca şi activităţile lui. O întreba cum mergea şi activitatea ei. Vorbea despre lecturi şi despre distracţiile sale. Pe scurt, era corespondenţa dintre doi buni camarazi de acelaşi nivel de militantism. Cu o soţie care nu avusese niciodată activităţi „tipic feminine", care nu se înhămase niciodată la sarcinile impuse de *jenotdel* şi un soţ-tovarăş care îi cerea sfatul, demolarea rolurilor tradiţionale de gen a fost astfel dusă la bun sfârşit.

Andrei Andreev n-a reuşit s-o protejeze pe Dora Hazan în timpul campaniei împotriva cosmopolitismului. În 1949, pe când era directoarea unui institut de cercetare, a fost aspru criticată. În septembrie, a fost demisă din toate funcţiile şi arestată la scurt timp după aceea[31]. Odată cu dispariţia ei, rezultatul a fost clar. Dora Hazan era şi ea o veche bolşevică, o militantă activă care deţinea posturi cu responsabilitate. Era evreică şi fusese foarte apropiată de Nadejda Allilueva. În fine, îşi ajuta mult soţul, care îl susţinuse pe Troţki, şi fusese susţinută ea însăşi de Buharin. Aici, atacul împotriva lui Andreev era evident. În realitate, Stalin omoară doi iepuri dintr-o lovitură: o atacă pe soţia colaboratorului său şi provoacă dispariţia unei imagini de femeie: cea a militantei. În contextul redistribuirii rolurilor de gen, el a făcut să dispară femeia de la Kremlin care, împreună cu Polina Jemciujina, întruchipa cel mai bine figura militantei ce reuşise în carieră. Dora Hazan a fost eliberată după moartea lui Stalin. A murit în 1961 şi a fost înmormântată în cimitirul mănăstirii Novodievici.

Privind această listă de femei deportate, majoritatea evreice, am putea trage o concluzie simplă: au fost victimele antisemitismului ambiant. Însă ar însemna să le uităm pe Maria Kaganovici, Zinaida Ordjonikidze şi Ekaterina Voroşilova, toate trei evreice, care n-au fost niciodată anchetate. Şi asta pentru că identitatea „soţie" a avut prioritate faţă de identitatea „evreică". În afara deportării Olgăi Budionnaia, celelalte condamnări aveau drept obiectiv (şi consecinţă) şubrezirea poziţiei soţilor, toţi vechi bolşevici. Ultimii membri ai vechii gărzi au fost scoşi pe tuşă.

Noua generaţie îşi pregătea drumul spre mai multă putere, dar Stalin profita şi el favorizând acum relaţiile de patronaj, care îi permiteau să nu mai fie doar *primus inter pares* în cerc. Vechi camarazi şi la fel de îndreptăţiţi să se afle la putere, foştii bolşevici erau obstacole în calea unei puteri absolute. Din 1939, Molotov a căpătat multă importanţă pe scena internaţională. Andreev a ajuns în postul de preşedinte al Consiliului de Miniştri. Poskrebîşev,

prada cea mai uşoară, îşi datora locul în cerc numai poziţiei de secretar particular al lui Stalin: nu era cunoscut de marele public, dar ştia multe secrete. Frumoasă pradă pentru Beria. Condamnarea soţiei sale, pe care o iubea, l-a făcut să se supună. Kalinin, foarte slăbit de alcool şi boală, aflat la conducerea unui organism fără putere efectivă, dar întotdeauna critic în particular, a primit avertismentul odată cu arestarea soţiei sale: nu-l critici pe Stalin nici în privat. Teama domnea în cercul de la Kremlin.

12

Sfârşitul guralivelor

Guralivele erau cumnatele lui Stalin, care socotea că ele vorbeau prea mult. Consideraţiile politice făceau parte neîndoios din strategia Stăpânului de a se debarasa de soţiile vechilor bolşevici, dar unele atacuri au fost de-a dreptul uimitoare. Stalin le-a luat ca ţinte şi pe femeile din propria-i familie. Saşiko Svanidze, care nu intrase în cercul permanent al persoanelor intime cu Stăpânul, nu a fost deranjată. Dar cele mai apropiate de el, cele care i s-au alăturat la Moscova, care s-au ocupat de copii, care ştiau adevărul despre moartea Nadiei, au avut o soartă dramatică. Este vorba de Maria Svanidze, Evghenia Allilueva şi Anna Redens, foarte legate între ele, care au fost deportate sau împuşcate. Îşi admirau cumnatul şi au plătit foarte scump pentru asta.

Moartea la capătul drumului: Maria Svanidze

Prima cumnată arestată în 1939 a fost Maria Svanidze. A fost împuşcată. Maria era soţia lui Alioşa, cumnatul şi cel mai vechi prieten al lui Stalin. În urma întâlnirilor familiale, cei doi bărbaţi au legat o lungă prietenie şi au activat în comun în cercurile revoluţionare. Alioşa a avut un parcurs diferit de ceilalţi apropiaţi ai lui Stalin. Născut în 1884, pe numele său adevărat Aleksandr Semionovici – „Alioşa" a fost pseudonimul din timpul clandestinităţii –, era fratele cel mare al lui Kato, prima soţie a lui Stalin. De altfel, el îşi prezentase sora tânărului Djugaşvili. A făcut gimnaziul la Tbilisi şi a devenit muncitor calificat după terminarea studiilor. În 1901, a aderat la PMSDR, a devenit revoluţionar de profesie şi a intrat în clandestinitate. Căutat de Ohrana, a fugit în străinătate şi s-a stabilit pentru câţiva ani în Germania. A profitat de exil ca să-şi continue studiile la Universitatea din Jena, unde a studiat istoria antică, germana şi engleza. S-a întors în 1916 la Tbilisi, unde a fost profesor timp de trei ani. Începând din 1919 şi în parte graţie sprijinului lui Stalin, Alioşa a lucrat în structurile statului. După funcţii de adjunct, a ocupat, din 1921 până în 1922, funcţia de comisar al poporului pentru Finanţe în Georgia şi Transcaucazia.

Încă de la începutul anilor 1920, s-a mutat la Moscova, unde a ocupat posturi de răspundere în cadrul comisariatelor poporului

pentru Afaceri Externe, Finanţe şi Comerţ Exterior. Profitând de cunoaşterea unor limbi străine, a participat la numeroase misiuni în străinătate pentru statul sovietic. Între 1935 şi 1937, la apogeul carierei, a ocupat postul de vicepreşedinte al Băncii de Comerţ Exterior (Vneştorgbank) a URSS. Deşi i s-au încredinţat tot felul de funcţii politice, n-a renunţat la competenţele sale de istoric şi lingvist. A înfiinţat revista *Vestnik drevnei istorii* (*Buletin de istorie veche*), a devenit redactorul ei şi a tradus în ruseşte, în afară de multe texte germane sau engleze, mari autori georgieni. Spre deosebire de alţi prieteni ai lui Stalin, nu a obţinut posturi de mare prestigiu. Fiind unul dintre puţinii cu studii superioare, se poate presupune că Stalin a încercat să se folosească de competenţele lui intelectuale în anumite posturi-cheie, cum ar fi rezolvarea unor chestiuni delicate cu străinătatea.

Născută la Tbilisi în 1889, într-o familie bogată de evrei, Maria Anisimova Korona[1] era cântăreaţă de operă, meserie pe care a practicat-o la începutul anilor 1920 la Opera din Tbilisi. În acea perioadă, nu avea nici pe departe preocupări revoluţionare. Alioşa, cu care s-a căsătorit în 1921, i-a fost cel de-al doilea soţ. În 1927, pe când avea 38 de ani, s-a născut singurul lor copil, Johnreed. După căsătorie, a lucrat în cadrul organelor Partidului ca secretară a prezidiului Comitetului Executiv Central al URSS (TsIK), condus de Avel Enukidze. Ba chiar a condus secretariatul acestuia. Maria Svanidze nu era o militantă în sensul propriu al cuvântului. Accesul la această activitate s-a datorat soţului şi prieteniei acestuia cu Enukidze. Era mai mult o femeie mondenă. Kira Allilueva a vorbit astfel despre prietena mamei sale: „În relaţiile ei, Maria Anisimova era foarte simplă şi cordială. Avea o minte vioaie, dar o limbă foarte ascuţită. Când voia, putea să arunce o săgeată cum se cuvine”[2]. Alioşa şi Maria aveau în comun arta. Când, prin intermediul soţului, a intrat în lumea nouă a revoluţiei, a adoptat practici potrivite noului mediu, ceea ce ar putea să dea impresia de exagerare, ca în cazul alegrii prenumelui fiului ei – care, la vârsta adultă, va opta pentru unul mai puţin pompos: Ivan. Dar a păstrat obiceiuri provenite din educaţia ei burgheză, cum ar fi ţinerea unui jurnal, care poate fi numit într-adevăr intim.

Jurnalul are meritul de a ne ajuta să pătrundem puţin în intimitatea cercului de la Kremlin. Maria a scris despre banalitatea vieţii zilnice, ora la care se trezea, ce făcea ziua, persoanele cu care se întâlnea, mai ales celelalte două cumnate ale lui Stalin, Anna Redens şi Evghenia Allilueva. Dar, mai cu seamă, este plină de afecţiune, dacă nu cumva e vorba de mai mult decât atât, faţă de cumnatul ei. De exemplu, la 5 decembrie 1934, povestind înmormântarea lui Kirov, a notat: „Eram puţin stânjeniţi să trecem mereu pe la dânsul, să vorbim cu el, să veghem asupra lui. Nu era cazul meu, ţin atât de mult la Iosif şi-i sunt atât de devotată, mai ales după moartea Nadiei, simţindu-i singurătatea, încât aş fi

trecut deseori pe la el, dar Alioşa e bănuitor în privinţa asta, aproape că e gelos, şi nici nu vrea să-l deranjăm. Zice că lui I. nu-i place când femeile vin la el, dar, pentru el, nu sunt o femeie în faţa căreia trebuie să respecte cu stricteţe eticheta, sunt o prietenă apropiată a defunctei sale soţii, sunt o prietenă (*drug*) a familiei, îi iubesc copiii cu dragostea adevărată a unei apropiate a casei unui bărbat şi-i sunt devotată, fără să mai vorbesc de respectul şi stima pe care le am faţă de el – ca pentru marii oameni –, om căruia am norocul să-i fiu o cunoştinţă apropiată. Cred că Alioşa mă sperie degeaba şi stă în mod inutil deoparte, aşteptând invitaţiile oficiale etc. Mai multă simplitate, I. are destule lucruri oficiale”[3].

Ce impetuozitate! Este limpede că se poziţiona ca prietenă a lui Stalin. La nivel de sentimente, era un amestec între o admiraţie profundă şi o legătură de proximitate amicală. Gelozia soţului este de înţeles, acesta fiind nevoit să folosească argumente neadevărate ca să-şi ţină soţia departe de cumnat: „I.” era actorul principal din jurnalul Mariei şi din întâlnirile lor, subiectul central a ceea ce ea voia să păstreze.

În pofida apropierii exprimate, Maria a vrut să ştie dacă ea şi cumnatele ei, care se ocupau de copii, deranjau. Nu propria prezenţă o îngrijora, ci posibilitatea de a-l plictisi pe marele om obosit după o muncă grea. În ziua de 4 noiembrie 1934, a scris: „Pe la şapte, ne-am dus la el acasă (eu, Niura [Anna Redens] şi Jenia [Evghenia Allilueva]). Nu l-am găsit şi nu se ştia (ca de obicei) dacă avea să treacă pe acasă pentru cină sau se va duce direct la *dacea*. Eram împreună cu copiii. Stăteam în camera lui Vasili şi, deodată, a venit pe coridor, într-un pardesiu de vară, fără să ia în seamă vremea rece şi umedă (îşi schimbă întotdeauna cu greu hainele în funcţie de anotimp; poartă mult timp dintre cele mai subţiri, cu care se vede bine că s-a obişnuit, şi la fel se întâmplă şi toamna şi cu costumele când sunt uzate şi are nevoie de altele noi). Avea sub braţ un pachet de foi de hârtie (nu-i plac servietele şi nu le foloseşte niciodată; foile de hârtie sunt întotdeauna sau într-un pachet, sau pur şi simplu într-un ziar). Îl urmau Kaganovici, Jdanov şi Iakovlev. Se vedea că veneau de la o şedinţă lungă şi s-au dus direct în sufragerie. Copiii au alergat imediat în urma tatălui lor. În toată casa era agitaţie şi s-a servit repede cina. I-am propus Niurei să mergem în sufragerie şi să întrebăm dacă nu deranjam. I. ne-a invitat la masă. M-a primit cu blândeţe, a dat mâna cu mine...”.

Acest pasaj care descrie cu multe detalii o mică scenă din viaţa zilnică – Stalin întorcându-se acasă – arată natura relaţiei pe care acesta o avea cu cumnatele lui, cu Maria Svanidze în special. Ele se ocupau de copiii Stăpânului, dar nu erau stăpânele casei şi aveau un acces limitat la cumnatul lor, dându-li-se voie să vină în casă numai atunci când acesta dorea.

În pofida acestei admiraţii fără limite şi a sprijinului pe care i-l oferea lui Stalin în viaţa de zi cu zi, în 1939 ea a fost

condamnată de Consiliul Special al NKVD la opt ani de privare de libertate. A fost acuzată „că a ascuns acţiunile antisovietice ale soţului, că a ţinut discursuri antisovietice, că a condamnat politica punitivă a puterii sovietice şi că a exprimat o intenţie teroristă împotriva unuia dintre conducătorii partidului comunist, membru al guvernului”[4]. Nimic foarte original, deşi, în ciuda caracterului vag, unele dintre acuzaţii sunt mai uimitoare. Pe de o parte, în mod obişnuit, era acuzată că fusese lipsită de vigilenţă faţă de soţ, delict prevăzut în Ordinul nr. 00486, care prevedea pedepsirea persoanelor apropiate de „duşmanii poporului”. Pe de altă parte, a fost condamnată pentru spusele ei, care, aici, nu sunt numai antisovietice, ci pur şi simplu expresia voinţei unui complot care ţintea vârful statului. „Limbuţia” ei, vizibilă în jurnal, este aici puternic stigmatizată.

Dacă arestarea prietenului Alioşa, la 23 decembrie 1937, a fost cauza arestării soţiei sale, nu trebuie să uităm contextul epurării Comitetului Executiv, ţinta principală fiind celălalt prieten al Stăpânului, Avel Enukidze, şeful Mariei Svanidze. Prins întâi în plasa „cazului de la Kremlin” în 1935, el a fost arestat la 11 februarie 1937. Era primul prieten al lui Stalin pus sub învinuire, dar nu şi ultimul, Svanidze încheind şirul. Totuşi, Maria Korona nu-l suferea pe Enukidze, îndeosebi din cauza practicilor sale sexuale, şi i-o spusese lui Stalin: „[Stalin] mă întreabă dacă «sunt mulţumită că Avel a fost condamnat» şi zâmbeşte (ştia că îl dispreţuiam din tot sufletul pentru depravarea vieţii sale private, pentru dorinţa de a corupe totul în jurul lui)”, scria ea la 28 iunie 1935.

Alioşa Svanidze a fost astfel arestat şi condamnat prima oară la închisoare. La 20 august 1941, a fost scos din celulă şi condamnat la moarte. A fost executat în aceeaşi zi. Stalin pare că a dorit să-i lase o portiţă de scăpare: i-a trimis un mesaj în care îi propunea să-şi ceară scuze dacă voia să scape cu viaţă. Alioşa nu şi-a schimbat poziţia şi a răspuns: „Pentru ce motiv ar trebui să mă scuz, de vreme ce n-am comis nicio crimă?”. Aflând de moartea lui, Stalin a izbucnit: „Uite ce băţos! A murit, dar n-a cerut iertare”[5].

Maria Svanidze a fost arestată la puţin timp după soţul ei, apoi deportată în Kazahstan. La 3 martie 1942, a fost rejudecată şi, de data aceasta, condamnată la moarte. A fost executată în aceeaşi zi. A însoţit-o în moarte o altă cumnată a lui Stalin, Mariko Svanidze – sora lui Alioşa şi a Nadiei –, care lucra şi ea la secretariatul lui Enukidze şi fusese arestată în 1937. Această pedeapsă, grea şi definitivă, era cu totul excepţională pentru femeile din anturajul lui Stalin. Şi trebuie spus că o astfel de violenţă este greu de explicat. Ce l-a împins pe Stalin, în plin război, să ordone dispariţia definitivă a cumnatei sale?

O frumuseţe ofilită: Evghenia Allilueva

Într-o fotografie făcută la Soci la începutul anilor 1930, două femei tinere se odihnesc la malul mării. Îmbrăcate în rochii subţiri, ele profită de soarele verii din sud. Numele lor: Evghenia Allilueva şi Anna Redens. Era încă perioada lipsită de griji a vieţii de familie senine. Dar şi ele au fost victimele amplei mişcări de epurare a femeilor de la Kremlin. Prima, Evghenia Allilueva, era o femeie fermecătoare, tot timpul veselă. Fiica ei, Kira, principala sursă de informaţii despre mama sa, şi-a amintit-o cu afecţiune şi poate cu oarecare nostalgie care idealiza o perioadă mai lipsită de griji de dinaintea deportării lor: „Era o persoană strălucitoare, frumoasă. N-a fost niciodată o povară pentru tata, dar nici o persoană lipsită de importanţă. Avea ceva de stâncă, personalitate. În exterior, era extraordinar de fermecătoare, surâzătoare, cu nişte ochi albaştri plini de blândeţe”[6].

17. Evghenia Allilueva şi Anna Redens la Soci

Evghenia a fost zvăpăiată din copilărie. Avea un simţ al umorului foarte dezvoltat, la fel ca soţul ei, Pavel Sergheevici, „un bărbat foarte atrăgător”, după cum spune Kira. Pavluşa, cum îi spuneau apropiaţii, avea o piele mată, ochi mari căprui, gene foarte dese, sprâncene negre frumoase, nasul drept, o minunăţie de buze”[7]. Formau un cuplu frumos: „Tata era de înălţime medie, dar, pentru că mama purta întotdeauna tocuri, a părut mereu mai înaltă decât el. Despre părinţii mei se vorbea cam aşa: «A, ce pereche frumoasă! Pavel Sergheevici Alliluev, cu caracterul lui frumos, şi Evghenia Aleksandrovna, cu tenul el splendid!»”[8].

Evghenia Aleksandrovna Zemlianiţîna s-a născut în 1898 la Novgorod, în nordul Rusiei. Tatăl ei era acolo preot, ca toţi înaintaşii lui. Ea a primit o educaţie severă şi a studiat la

gimnaziul din Novgorod, unde au pasionat-o îndeosebi matematica şi limbile străine. Apoi a lucrat ca telegrafistă şi stenografă. În 1918 s-a apropiat nu numai de mişcarea revoluţionară, ci şi de un tânăr fermecător, Pavel Alliluev, care lupta alături de bolşevici. S-au căsătorit în 1919 şi, de atunci, Evghenia şi-a urmat soţul pe toate fronturile de război unde era trimis ca ofiţer de profesie.

Pavel Alliluev[9] s-a născut în 1894, fiind fiul cel mare al lui Serghei şi al Olgăi Allilueva. La fel ca mulţi tineri proveniţi din mediul militanţilor bolşevici, n-a făcut studii, ci a lucrat ca muncitor. În 1913 a fost arestat. A intrat în Partid abia în 1917, dar familia sa era legată de mişcarea bolşevică încă de când era mic copil. De la Revoluţia din Octombrie, fiind fiul unui vechi bolşevic cunoscut şi în pofida tinereţii lui, a luat parte la lupte şi la organizarea Armatei Roşii, ajutat de scurta sa experienţă în armata ţaristă. În anii 1920, şi-a părăsit uneori soţia ca să plece în misiuni de ordin ştiinţific şi militar în nordul extrem rus. A obţinut un post important graţie relaţiilor sale excelente cu noul comisar al poporului pentru Apărare, Kliment Voroşilov: în 1926, el, soţia sa şi copiii lor au plecat la Berlin, unde a lucrat în echipa însărcinată cu controlul echipamentului militar furnizat Uniunii Sovietice. La Berlin, s-au apropiat de soţii Svanidze, aflaţi şi ei atunci în capitala germană[10]. Tot la Berlin s-au împrietenit şi cu Sergo Ordjonikidze[11]. Legăturile de prietenie ţesute între ei în acea perioadă nu s-au rupt niciodată.

Soţii s-au întors de la Berlin în 1932, cu puţin timp înainte de sinuciderea soţiei lui Stalin. La întoarcere, Pavel i-a oferit surorii sale, ca şi Polinei Jemciujina, un pistol mic cu mâner de sidef. Cu acest pistol îşi va pune capăt zilelor Nadejda, provocând furia lui Stalin[12]. Soţii nu au mai ocupat un apartament la Kremlin, ci s-au instalat în Casa de pe Chei sau Casa Guvernului. Pavel Alliluev a ocupat funcţia de director al automobilelor militare în Armata Roşie. Era o muncă istovitoare care i-a afectat sănătatea, excelentă până atunci, deşi fuma enorm. Imediat după moartea Nadejdei, relaţiile cu Stăpânul au devenit mai apropiate. Pierderea mamei copiilor lui Stalin le-a împins pe cumnate să-l ajute la educaţia lor[13]. În plus, Stalin admira farmecul şi eleganţa Evgheniei, felul ei cochet de a se îmbrăca şi, în mod excepţional, nu se supăra când aceasta întârzia, de exemplu, la o petrecere:

> *Şi i-a zis: „Păi cum, Jenia [Evghenia], ai întârziat?!”. „Dar cum ai observat?”, s-a mirat sincer mama. „Sunt prezbit, văd la un kilometru depărtare. Ai venit încovoiată. Dar cine şi-ar putea permite asta? Numai Jenia!”, a zis râzând în hohote Ruda noastră. Cunoştea obiceiul mamei de a întârzia.*
>
> *Nu ştiu dacă Iosif Vissarionovici a apreciat în acel moment rochia mamei, dar înţelegea atât rostul femeilor frumoase, cât şi al toaletelor. Odată i-a zis mamei: „Jenia, te îmbraci foarte frumos, de ce nu te ocupi de industria noastră*

uşoară?”. Credea, se pare, că, ajutate astfel de mama, toate femeile din URSS s-ar fi îmbrăcat la fel de bine ca ea[14].

În familie chiar se răspândise zvonul unei idile între cei doi. În schimb, relaţiile cu cumnatul său nu erau foarte cordiale. Stalin îl lua peste picior pe Pavel şi îl numea „micul meu porumbel[15]”, din cauza caracterului său placid. Anii 1937 şi 1938 au însemnat un şir de lovituri dure pentru Pavel. Sinuciderea lui Sergo, executarea lui Enukidze – foarte bun prieten de familie –, dispariţia înalţilor demnitari din Armata Roşie, cu care avea relaţii mai mult decât cordiale[16], în fine, epurarea care a decimat Comisariatul Poporului pentru Apărare, răpindu-i majoritatea colaboratorilor apropiaţi, i-au minat sănătatea. Anul 1938 a fost marcat de boli dermatologice şi de probleme cardiace care l-au făcut să se lase de fumat şi să-şi ia concedii lungi pe care le-a petrecut în Sud[17]. N-a fost de ajuns. Imediat după întoarcerea sa la Moscova, a murit în urma unei crize cardiace, abia ajuns la birou. În familie au circulat zvonuri că fusese otrăvit, dar se pare că inima lui a cedat pur şi simplu la 42 de ani din cauza presiunii.

După moartea lui Pavel Sergheevici, Evghenia a încercat să apară mai rar la Kremlin şi Stalin n-a mai vizitat-o[18]. După zece luni, s-a recăsătorit cu un bărbat cu totul străin de acest mediu, Nikolai Vladimirovici Molocinikov (1899-1977). Se întâlniseră în 1929, la Berlin, şi între ei se născuse o mare prietenie. Această nouă căsătorie atât de rapidă n-a fost înţeleasă în cercul celor apropiaţi. Kira Allilueva îşi amintea că Stalin era furios şi Mikoian declarase că nu putea s-o mai respecte pe Evghenia[19]. După eliberare, i-a explicat fiicei sale că hotărâse să-şi găsească repede alt soţ ca să fugă de Stalin şi de Beria. După spusele Kirei, nici tatăl, nici mama ei nu aveau o părere foarte bună despre Stalin: Pavel considera că nu era uman şi Evghenia se declara dezgustată de avansurile lui. De altfel, cuplul nu se jena să-l ironizeze şi Evghenia nu ezita să-i spună lui Stalin ce credea[20]. Discurs tipic după întoarcerea din lagăr? Probabil, deşi se poate ca această reacţie de respingere din partea cuplului să fi fost provocată de comportamentul lui Stalin.

Stalin o plăcea pe Evghenia, dar se pare că sentimentul n-a fost reciproc. Ea nu era Maria Svanidze. Mai tânără, mai frumoasă, putea încerca să-l cucerească. Dar, când ar fi putut s-o facă, s-a sustras acelei existenţe. Cu toate că ea se recăsătorise, Stalin n-a tăiat toate punţile. În timpul războiului, în momentul evacuării, nu şi-a uitat cumnatele, printre care şi Evghenia Aleksandrovna. A chemat-o la Kremlin în august 1941 şi a trimis-o împreună cu toată elita statului şi a industriei la Kuibîşev (Samara), iar pe cel de-al doilea soţ l-a numit ofiţer în Armata Roşie. Războiul i-a cruţat pe ea şi pe copii.

Lucrurile s-au schimbat în rău după război. Evghenia a fost arestată. Ca de obicei, cauzele acestei arestări erau, din punct de

vedere oficial, dintre cele mai vagi. Ancheta a încercat s-o lege pe Evghenia Allilueva (ca şi pe Anna Redens) de „complotul sionist”[21]. În acest scop, a arătat legăturile dintre ea şi Isaac Goldstein, economist şi fost militant din Bund[***], atacat cu această ocazie. Relaţiile lor amicale datau din 1929. Torturat 69 de ore, el a semnat în cele din urmă o mărturie prin care furniza o listă de persoane care făceau spionaj pentru Occident. Evghenia figura şi ea pe această listă[22]. A fost arestată în ziua de 10 decembrie 1947. În afară de spionaj, a fost acuzată că ar fi „organizat mulţi ani reuniuni antisovietice în apartamentul ei”[23]. A venit imediat şi rândul noului ei soţ – care, pe lângă faptul că îi era soţ, era şi evreu – şi al fiicei sale, Kira, să fie arestaţi. Evghenia a fost condamnată la închisoare, unde a stat din 1947 până în 1953. Eliberată la moartea lui Stalin, îmbătrânită, ofilită, istovită, a găsit totuşi forţa, asemenea Polinei Jemciujina, să-şi manifeste tristeţea la aflarea morţii Stăpânului[24].

Spre nebunie: Anna Allilueva-Redens

Ultima cumnată a lui Stalin care avea să dispară a fost Anna Allilueva-Redens, sora cea mare a Nadejdei. A fost arestată în 1948 pentru spionaj, în acelaşi timp cu Polina Jemciujina. Al doilea copil al cuplului de vechi bolşevici Serghei şi Olga Alliluev, a crescut, la fel ca fraţii şi sora ei, într-o ambianţă revoluţionară. A văzut încă de mică perindându-se tovarăşii de luptă ai părinţilor, care le ofereau adăpost când erau urmăriţi de Ohrana. Astfel, l-a cunoscut de copilă pe „Koba”. Împreună cu sora ei, asculta plină de romantism relatarea activităţilor revoluţionare ale viitorului cumnat. Anna era diferită de fraţii şi de sora ei. Kira Allilueva a fost şi în această privinţă o martoră privilegiată: „Era foarte diferită [de fratele ei]: sinceră, fără pic de perfidie. Mică de statură, ca bunica Olga Evghenievna, era mai mult încântătoare decât frumoasă. Avea ochi căprui, blânzi, luminoşi. Avea un zâmbet minunat şi dinţi albi de toată splendoarea. Zâmbetul Annei Sergheevna era extraordinar de molipsitor, ca un clopoţel. Era complet indiferentă faţă de modă. Cât priveşte caracterul, mătuşa Niura era un suflet sfânt, o persoană bună. Putea să dăruiască totul, să-şi ofere oricui, dacă asta îi făcea plăcere persoanei respective, lucrurile şi hainele. Nu regreta niciodată. Având un simţ profund al ospitalităţii, era fermecătoare cu toată lumea, dându-le tuturor să bea şi să mănânce”[25].

Puţine detalii au răzbătut din viaţa ei prerevoluţionară[26]. S-a născut în 1896 şi a făcut gimnaziul. De la Revoluţia din

Octombrie, a lucrat la secretariatul Consiliului Comisarilor Poporului (Sovnarkom) şi în comisii de control. În acea perioadă de război civil, a lucrat şi la secţia militară a Consiliului Suprem al Economiei Naţionale, unde cifra documentele pentru Armata a XIV-a în Ucraina. Fără să fie o militantă deosebit de zeloasă, a profitat de renumele tatălui său şi, asemenea surorii sale Nadejda, a găsit un loc în secretariatul lui Lenin.

În 1919, graţie muncii sale, Anna a întâlnit un tânăr de 27 de ani, Stanislav (Stan) Franzievici Redens, colaborator apropiat al lui Felix Dzerjinski, care conducea CEKA creată de el. Era un bărbat foarte politicos, care nu ezita să sărute mâna doamnelor şi să se adreseze persoanelor din anturajul lui cu prenumele şi patronimul, comportându-se astfel diferit faţă de moda epocii[27]. Născut în 1892, provenea dintr-o familie de polonezi. A obţinut calificarea la locul de muncă într-o uzină metalurgică în 1907 şi a continuat să lucreze acolo. În uzină s-a apropiat de mediul revoluţionar şi a intrat în Partid în 1914. De la revoluţia din februarie, s-a ocupat de activităţi militante, îndeosebi în cadrul Uniunii Metalurgiştilor şi ca secretar al grupului social-democraţilor din Polonia şi Lituania. Dar cariera a luat un curs cu adevărat ascendent în 1918. A intrat în CEKA şi a devenit secretarul particular al lui Dzerjinski, el însuşi polonez[28].

Redens a ocupat diferite posturi în CEKA. În 1927, a condus GPU din Transcaucazia. A fost repede demis din funcţie din cauza băuturii. La începutul anilor 1930, a ajuns în Bielorusia, apoi în Ucraina, unde a participat la agravarea foametei. În 1933, a venit la Moscova. După moartea Nadejdei, Stalin avea nevoie de cineva care să se ocupe de copiii lui. Anna Sergheevna era foarte potrivită în acel moment şi a ocupat un loc important în educaţia lui Vasili şi a Svetlanei. Se poate spune că a ţinut locul mamei lor atât din punct de vedere afectiv, cât şi educativ[29]. Dar, uneori, Stalin se supăra din cauza influenţei cumnatei sale, pe care o considera nefastă. În post-scriptumul unei scrisori către Efimov datând din 12 septembrie 1933, în care rezolva probleme domestice legate de copiii lui, scria: „Ţine-l pe Vasea cât mai departe de Anna Sergheevna: îl strică cu hatârurile ei nefaste şi periculoase”[30].

Spre deosebire de Nadejda, care îşi creştea copiii cu severitate, Anna avea tendinţa să fie mai blândă mai ales cu Vasili, pentru care îşi făcea griji, după cum arată un fragment din jurnalul Mariei Svanidze la data de 17 noiembrie 1935: „La masa de seară, vorbeam despre Vasea. Nu învaţă bine. Iosif i-a dat două luni să se îndrepte şi l-a ameninţat că îl alungă din casă [...]. Niura a plâns amarnic, i-au dat şi lui Pavel lacrimile. Ei nu cred că Vasea se poate îndrepta în două luni şi sunt de părere că această ameninţare este deja pe punctul de a fi pusă în practică. În schimb, tatăl crede în capacitatea lui Vasea şi în posibilitatea de îndreptare. Bineînţeles, Vasea trebuie adus pe drumul cel bun”[31].

Anna Sergheevna se afla aşadar la Moscova; soţul său era cu ea şi primise o funcţie mai importantă. Apogeul carierei lui Redens a fost atins în 1935, când acesta a devenit unul dintre primii şase ofiţeri de prim-rang din GPU. Dar epurările l-au prins din urmă, deşi, până atunci, era considerat mai presus de orice bănuială[32]. Ejov a început să se îndoiască de loialitatea lui Redens, care îşi punea întrebări în privinţa arestărilor în masă[33]. Coborârea a fost lungă. În ianuarie 1938, a fost numit comisar al poporului pentru Securitate în Kazahstan, ceea ce reprezenta un blam, iar în luna noiembrie a aceluiaşi an a fost arestat. A fost executat abia în ianuarie 1941, cu siguranţă spre marea plăcere a lui Beria, care, de la începutul anilor 1930, îl considera un obstacol în drumul lui spre putere[34].

Arestarea soţului ei a fost o surpriză pentru Anna Sergheevna, care, în mod voit, se ţinea departe de treburile politice[35]. Nu ştia nimic despre zvâcnirile care agitau NKVD şi Redens nu-i vorbea despre asta. După arestare, a crezut că îl putea îmbuna pe Stalin şi a luat activ apărarea soţului. În acelaşi timp, nu l-a blamat pe Buharin – Buharcik, cum îi spunea ea afectuos – nici după condamnarea la moarte a acestuia. A plătit foarte concret loialitatea faţă de „duşmanii poporului". Stalin a îndepărtat-o, a izgonit-o chiar de la Kremlin, împiedicând-o să joace rolul de mamă faţă de Vasili şi Svetlana.

Anna Sergheevna a rămas acum singură. S-a sfârşit cu femeia mondenă care îi luase locul Nadejdei ca să se ocupe de educaţia copiilor lui Stalin. Totuşi, de la începutul războiului, în pofida rupturii dintre ea şi cumnat, a putut să plece împreună cu elita societăţii sovietice la Kuibîşev. După război, punţile n-au fost complet tăiate. În 1946 şi-a publicat memoriile la editura Sovietskii Pisatel (Scriitorul sovietic), sub titlul *Vospominaniia* (*Amintiri*). Suntem departe de imaginea dezîntrupată a unui Stalin omnipotent. Chiar dacă nimic negativ nu transpare în această carte, ea prezintă o imagine mai intimă a conducătorului suprem, ceea ce nu se potrivea deloc cu cotitura pe care o luase cultul personalităţii.

Când a ieşit cartea, Anna nu se aştepta ca din cauza ei să ajungă în lagăr. Este de neimaginat ca Stalin însuşi să nu-şi fi dat acordul pentru publicarea ei. Nu ne-a rămas niciun document legat de acest ordin, dar o editură de stat nu şi-ar fi permis să publice în acea perioadă o carte despre *Vojd* fără aprobarea lui[36]. Probabil că Stalin s-a răzgândit. Pe 14 mai 1947, *Pravda* a publicat o recenzie severă despre cartea Annei, acuzând-o pe autoare că scrierea ei conţinea erori şi făcând-o incompetentă. Este clar că acel articol fusese comandat de Stalin. După punerea sub învinuire publică a Annei, acesta a dispus interzicerea cărţii.

Câteva luni mai târziu, în ianuarie 1948, împreună cu cumnata ei Evghenia, Anna a fost acuzată de spionaj şi de legătură cu complotul sionist împotriva statului, acuzaţie oricând

practică pentru debarasarea de unele persoane considerate stânjenitoare. Au petrecut şase ani în aceeaşi celulă. În 1954, Anna a fost eliberată şi reabilitată. Dar experienţa închisorii a lăsat urme. Îmbătrânită înainte de vreme, şi-a pierdut complet judecata: vorbea singură şi nu-şi mai recunoştea copiii deveniţi adulţi. A murit în 1964 la spitalul de la Kremlin.

O anumită imagine a femeii

Dintre cele cinci cumnate ale lui Stalin, a supravieţuit numai Saşiko Svanidze, care apărea doar sporadic în cercul de la Kremlin. Toate celelalte, Maria Svanidze, Anna Redens, Evghenia Allilueva şi chiar puţin cunoscuta Mariko, au fost lovite în plin de epurarea femeilor de la Kremlin. Aceste cazuri sunt foarte diferite de cele ale soţiilor liderilor. În ceea ce le priveşte, ideea nu era să se facă presiune asupra soţilor, deoarece ei muriseră deja. Alioşa Svanidze era în închisoare şi aştepta să fie judecat când Maria a căzut în plasa NKVD. Arestarea Annei Sergheevna a avut loc la nouă ani după arestarea soţului împuşcat. Evghenia Aleksandrovna nu şi-a văzut soţul murind împuşcat în ceafă, ci de o criză cardiacă. Având în vedere situaţia sa în cadrul Comisariatului Poporului pentru Apărare, probabil că Pavel Alliluev ar fi putut să fie arestat din cauza legăturilor sale foarte amicale cu „duşmani ai poporului". A murit de moarte naturală cu nouă ani înainte de arestarea soţiei sale. Lui Stalin îi plăcea să aştepte şi să-şi lase adversarii „să fiarbă în suc propriu", dar în acest caz un asemenea răstimp nu avea sens. Astfel, pentru Stalin, aici nu era vorba de a folosi eliminarea soţiei ca instrument de putere. De asemenea, naţionalitatea evreiască nu prea are legătură cu aceste deportări. Ar putea fi eventual un element care ar explica duritatea sentinţei contra Mariei Svanidze, altfel greu de conceput. Dar execuţia ei a avut loc cu mult timp înainte de dezlănţuirea antisemită.

Nu, nimic politic aici. Aceste dispariţii trebuie inserate într-un context familial şi intim şi asociate cu îndepărtarea sau dispariţia prietenilor lui Stalin. Odată cu aceste dispariţii din cerc, nimeni nu se mai putea lăuda că îl cunoştea intim pe Stăpân. Nimeni nu-i mai cunoştea defectele şi „aranjamentele" cu istoria pe care Stalin le scotea în evidenţă în propriul cult al personalităţii.

Se poate spune că Stalin s-a „debarasat" pur şi simplu de cumnate, care, în primul rând, se amestecau, după părerea lui, prea mult în treburile statului. În perioada epurărilor, când erau apropiate de unele persoane arestate, porniseră în căutare de informaţii şi-şi dăduseră cu părerea. Când fuseseră prinşi în plasă

prieteni de-ai Evgheniei Aleksandrovna, ea încercase să intervină la Stalin. Când fusese arestat Alioşa, Maria Anisimovna venise la cumnatul ei şi îl luase la întrebări. Asta îi fusese fatal. Şocată, i-a lăsat un mesaj Evgheniei. Kira Allilueva îşi aminteşte: „Mama s-a dus imediat la Ruda noastră. Citind mesajul aflat pe faţa de pernă, Stalin s-a încruntat şi, încetişor, cu răutate, apăsând pe fiecare cuvânt, a rostit: «Jenia, îţi cer să nu mai faci niciodată AŞA»”[37]. Anna Sergheevna îşi apărase şi ea soţul şi nu se dezisese de prietenia faţă de Buharin. Cumnatele lui Stalin au fost convinse că, graţie poziţiei lor, distanţei lor faţă de politică şi afecţiunii pe care, în aparenţă, le-o arăta Stăpânul de la Kremlin, puteau să-şi permită să intervină. Această orbire le-a împiedicat să-şi dea seama cât de zadarnic şi de primejdios era demersul lor: Stalin le-a făcut să plătească scump pentru asta.

Pe de altă parte, au asistat la cel puţin două momente de slăbiciune ale cumnatului lor. Primul a fost sinuciderea soţiei sale în 1932. Anna Redens şi Evghenia Allilueva erau foarte apropiate de Nadejda. În orele care au urmat morţii acesteia, l-au văzut pe Iosif al lor foarte deznădăjduit. „După spusele mătuşilor mele – a scris Svetlana, fiica lui Stalin –, tata era cel mai tulburat dintre toţi, deoarece înţelesese foarte bine că acel gest disperat era o sfidare şi un protest contra lui. N-a avut nici măcar curajul să asiste la înmormântare. Era doborât, distrus. O credea pe mama prietena lui fidelă şi devotată. [...] După ce şi-a revenit din şoc, a devenit şi mai feroce. În 1948, n-a ezitat să le trimită la închisoare pentru zece ani pe cele două mătuşi ale mele, doar «fiindcă ştiau prea multe»”[38].

Al doilea moment de slăbiciune: asasinarea doi ani mai târziu, la 1 decembrie 1934, a lui Kirov, unul dintre prietenii lui cei mai apropiaţi. La câteva zile după această dramă, Maria Svanidze a scris în jurnalul ei: „Ce oribil e să fii martor la aceste minute de slăbiciune ale unui aşa mare om – ale acestui adevărat vultur invincibil. Iosif îi spunea lui Pavluşa [Pavel Alliluev] că Kirov avea grijă de el ca de un copil. Bineînţeles, după moartea tragică a Nadininei [Nadejda], era persoana cea mai apropiată, care putea să-l abordeze pe I. sincer, simplu şi să-i dea căldura care îi lipsea şi o atmosferă de intimitate”[39]. Cu emfaza-i obişnuită şi cu un strop de exagerare, ea aşternea în scris fără menajamente ceea ce putea să tulbure imaginea lui Stalin de erou epic care nu-şi arată slăbiciunile şi-şi stăpâneşte emoţiile.

În fine, Stalin se debarasa de o anumită imagine a femeii. Cumnatele lui nu erau militante, ca soţiile liderilor. Erau femei care se limitau la sfera domestică a Kremlinului. Kira a spus despre mama şi mătuşa ei Maria: „Ea [Maria Svanidze] şi mama se potriveau bine. [...] două femei inteligente – Maria Anisimova şi mama – deveniseră adevăratele podoabe ale banchetelor de la Kremlin. Străluceau printre soţiile liderilor stalinişti, printre actriţe, cântăreţe şi balerine, fiind cunoscute nu numai pentru

toalete, ci şi pentru spirit, priceperea de a purta o conversaţie, cunoaşterea unor limbi străine”[40].

Prea exuberante, prea inteligente, prea cultivate şi mai ales prea guralive. Asta i-a spus Stalin fiicei sale, care se mira de soarta rezervată mătuşilor ei: „Când l-am întrebat de ce crime erau vinovate mătuşile mele, mi-a răspuns: «Au vorbit prea mult. Ştiau prea multe lucruri. Asta le slujeşte duşmanilor noştri». Era exasperat şi furia lui se revărsa peste lumea întreagă. Vedea peste tot adversari. Singurătatea şi golul din jurul lui generaseră o atitudine patologică, o adevărată manie a persecuţiei”[41].

Pentru Stalin, a vorbi era ceva condamnabil[42]. Adevărata femeie este o *baba*, nu se amestecă în politică şi ştie să tacă. Acesta este portretul Valentinei Istomina, singura care a rămas lângă Stăpân până la moartea lui.

*** Uniunea Generală a Muncitorilor Evrei, mişcare socialistă evreiască, creată la sfârşitul secolului al XIX-lea în Imperiul Ţarist (n.tr.).

13

Cum să-i supravieţuieşti lui Stalin: strategia soţilor Voroşilov

În 1949, la o întâlnire puţin cam agitată, Stalin l-a ameninţat pe Voroşilov că îi va deporta soţia. Atunci, Voroşilov s-a ridicat, a scos arma şi a îndreptat-o spre Stăpân. În faţa unei asemenea îndrăzneli, Stalin s-a înclinat şi a renunţat s-o mai trimită pe Ekaterina în gulag. Această istorioară circulă şi astăzi în Rusia[1]. Chiar dacă este o legendă urbană, ea dovedeşte popularitatea mareşalului Voroşilov, ridicat la rangul de erou al războiului civil şi adevăratul şef al Armatei Roşii, artizanul cultului lui Stalin, cu toate că influenţa lui politică era redusă. De asemenea, această scenă îi permite opiniei publice să-şi explice de ce Ekaterina Voroşilova, evreică, fostă eseră[****] şi soţia unui vechi bolşevic – toate, motive valabile pentru a sfârşi în închisoare –, nu a fost afectată de valul de arestări căruia i-au căzut victime în acea perioadă multe femei de la Kremlin.

Patruzeci şi nouă de ani de viaţă în comun

Cu aerul ei auster[2], gravat pentru vecie în piatra stelei sale de la cimitirul Novodievici din Moscova, Ekaterina Voroşilova, înconjurată de familie, se uită la noi cu severitate. Nu era ceea ce s-ar putea numi o frumuseţe. Cu faţa pătrată, expresia îmbufnată şi veşnicul ei coc, soţia lui Voroşilov nu era deloc cochetă: taior la muncă şi rochii vechi în momentele de odihnă. O adevărată militantă de la începuturi.

Născută la 9 februarie 1887 la Odessa într-o familie de evrei, Golda Davidovna Gorbman a dus viaţa grea a evreilor din Ucraina. Tatăl ei avea un magazin în cartierul popular din Odessa. Părinţii erau săraci şi nu puteau s-o trimită pe Golda la şcoală, care costa. Numai fratele ei Aron a ajuns să înveţe: în acea vreme, se obişnuia ca băieţii să fie trimişi primii la şcoala primară. Astfel, Golda şi-a petrecut zilele pe stradă până la vârsta de 8 ani. Din 1897, graţie unei „zâne bune” ce pare să fi făcut parte din sfera de influenţă populistă a organizaţiei Narodnaia Volia, a studiat la o şcoală profesională până în 1902[3]. În autobiografia sa inedită, a explicat: „La sfârşitul şcolii, am găsit de lucru într-un atelier de rochii pentru dame (învăţasem să cos la şcoală), dar am părăsit repede atelierul şi am făcut croitorie la domiciliu câţiva ani pentru diferite cliente, lucrând pe comandă”[4]. Această explicaţie

detaliată, care pare o justificare pentru faptul că lucrase într-un domeniu „superficial”, nu era uimitoare într-o autocritică de la sfârşitul anilor 1930, căci, pentru o bolşevică, Golda avea o experienţă destul de îndepărtată de imaginea tradiţională a muncitoarei.

Din 1904, a început să frecventeze cercuri socialist-revoluţionare, ceea ce a provocat o ruptură în relaţiile cu tatăl ei, care nu era de acord cu activităţile ei revoluţionare. Receptivă din şcoală faţă de lupta muncitorească, s-a apropiat de aceasta împreună cu prietenele Bettja Teper şi Rosa Ares, esere, încă de la sfârşitul anului 1904[5]. În perioada care a urmat revoluţiei din 1905, a fost arestată de două ori. Prima dată, pe 12 octombrie 1906, când a fost condamnată la şase luni de privare de libertate în închisoarea de la Odessa, pentru că transportase broşuri şi manifeste în favoarea clasei muncitoare[6]. A doua oară, pe 19 iunie 1907. Jandarmii au găsit la ea acasă multe broşuri. A fost condamnată, împreună cu prietena ei Bettja Teper, la trei ani de deportare în provincia Arhanghelsk, unde cele două tinere au ajuns în noiembrie 1907[7]. Golda povesteşte în autobiografia ei că în timpul acestor detenţii s-a apropiat de PMSDR şi a rupt legăturile cu eserii: „În deportare, m-am apropiat de social-democraţi, am vizitat cercuri soc[ial]-dem[ocrate] şi am terminat cu SR. De asemenea, am trecut examenele pentru cinci clase la gimnaziul pentru femei din Arhanghelsk. M-am întors din deportare în 1910. Deja nu mai aveam nimic în comun cu social-revoluţionarii”[8]. Ceea ce nu spune este că se întorsese din deportare cu un nume nou şi un soţ iubit şi iubitor: Golda Gorbman devenise Ekaterina Voroşilova.

Ce se întâmplase? La sfârşitul anului 1909, pe când se afla tot în deportare, Golda şi-a revenit în urma relaţiei agitate şi pasionate pe care o avusese cu frumosul Avel Enukidze[9], mare seducător, prieten cu Stalin şi care avea să devină un apropiat al lui Voroşilov. În timpul acestei relaţii, Golda a rămas însărcinată. Pentru că Enukidze nu voia să se însoare cu ea şi, mai ales, fiindcă nu putea să dea naştere unui copil în deportare, a luat hotărârea să avorteze. Avortul, pedepsit în perioada ţaristă, provocat de femei care nu se pricepeau la asta, era, de cele mai multe ori, extrem de periculos. Golda n-a făcut excepţie: din cauza unei infecţii, n-a mai putut niciodată să aducă pe lume copii[10]. În acel moment dureros şi-a făcut apariţia un tânăr revoluţionar înflăcărat şi mereu prezentabil: Kliment Efremovici Voroşilov, şi el deportat.

Cei doi tineri revoluţionari, deşi de orientări diferite, au decis să se căsătorească. Căsătoria civilă nu exista în acea perioadă în Imperiul Ţarist. Ruşii erau căsătoriţi de Biserica Ortodoxă. Deoarece era evreică, Golda a fost nevoită să se convertească pentru a se putea mărita cu iubitul ei. Ceea ce s-a şi întâmplat în 1910. Oficial însă, rămăsese prin naţionalitate evreică. Din acel moment, Golda şi-a luat numele cu care a rămas în memoria

ruşilor, Ekaterina Davidovna. Logodnicii s-au căsătorit în acelaşi an. Viaţa lor comună, impresionant de lungă, a fost marcată de multe despărţiri, provocate în principal de împrejurări exterioare, îndeosebi de sarcinile politice şi militare ale lui Voroşilov şi de cele politice ale soţiei sale.

Voroşilov, la fel ca Anastas Mikoian, a dat dovadă de o longevitate uimitoare în sânul puterii sovietice. Cu excepţia unei scurte perioade (1961-1966) când a fost îndepărtat din funcţiile de conducere, a evoluat în sferele înalte ale statului din 1921 până în 1969, când a încetat din viaţă, chiar dacă în ultimii ani a făcut doar figuraţie.

Născut la 23 ianuarie (4 februarie) 1881 la Vehrneie, lângă Ekaterinoslav (acum Dnipropetrovsk), în Ucraina, Kliment Efremovici provenea dintr-o familie săracă de ruşi instalaţi în provincia imperială. Evocând primele impresii din copilărie, a scris: „Ani foarte friguroşi şi marcaţi de foame, dar în acelaşi timp radioşi şi veseli pentru ochii mei de copil”[11]. Tatăl său, Efrem Andreevici, lucra la compania feroviară ca simplu muncitor. Mama, Maria Vasilievna Agafonova, era fiică de ţăran şi nu avusese niciodată ocazia să iasă din satul ei înainte de căsătorie. După spusele lui Voroşilov, ea ducea în spate întreaga familie: se străduia să găsească hrană şi haine pentru copii, îndeosebi în perioada în care soţul ei fusese concediat pentru că îşi contestase şeful. Părinţii lui Kliment Efremovici erau analfabeţi. În copilărie a fost cioban ca să-şi ajute familia să câştige ceva bani. La 12 ani a putut să meargă la o şcoală unde predau preoţi. Această perspectivă l-a entuziasmat: „Şcoala! Şcoala! Aceste cuvinte, se pare, nu-mi mai ieşeau din cap. Voiam să dau fuga direct în clasă”[12]. A urmat doar doi ani de şcoală primară (1893-1895), dar a putut totuşi învăţa să scrie şi să citească, ceea ce i-a permis să găsească de lucru într-un birou de uzină.

Din 1896, Kliment a lucrat în uzinele metalurgice, unde s-a apropiat de cercurile revoluţionare. În 1902 a ajuns la Lugansk, oraş industrial din Dombas, unde şi-a început activităţile revoluţionare. În 1903 a intrat în PMSDR, orientarea bolşevică, şi a devenit revoluţionar de profesie[13]. În 1905, cariera lui a luat avânt odată cu revoluţia: Voroşilov a condus Consiliul Deputaţilor Muncitori de la Lugansk. A fost arestat de mai multe ori. În 1906, după o evadare, a participat la cea de-a patra Conferinţă a Partidului de la Stockholm ca delegat al Luganskului. În urma acestei conferinţe, a primit sarcina să livreze arme în Finlanda[14]. Cu această ocazie l-a întâlnit pe Lenin şi l-a cunoscut pe Stalin[15]. În anul următor a luat parte, la Londra, la cea de-a cincea Conferinţă a Partidului. A făcut cunoştinţă acolo cu doi bolşevici deja cunoscuţi în Partid şi care i-au devenit prieteni: Mihail Frunze şi Mihail Kalinin[16]. În 1908, Voroşilov a părăsit Luganskul şi Ucraina ca să-şi desfăşoare activitatea revoluţionară la Baku. Timp de patru ani, a lucrat cu Sergo Ordjonikidze şi cu Avel

Enukidze, care i-a devenit prieten foarte bun, şi a făcut cunoştinţă mai bine cu Stalin. După o perioadă de deportare la Arhanghelsk, a plecat în 1912 la Sankt-Petersburg, unde s-a aflat în timpul revoluţiei din februarie.

După ce puterea a fost luată de bolşevici, Voroşilov a plecat de la Lugansk la Petrograd, unde a fost numit în comitetul militar-revoluţionar al oraşului în calitate de comisar şi a organizat CEKA împreună cu Felix Dzerjinski. La începutul războiului civil, a primit sarcini militare la Lugansk şi apoi în Caucaz. În iulie 1918, la Ţariţîn, unde a avut loc bătălia emblematică a războiului civil, Voroşilov a organizat apărarea oraşului, l-a regăsit acolo pe Stalin şi a făcut cunoştinţă, printre alţii, cu Semion Budionnîi. În acea perioadă de război, Voroşilov a organizat, împreună cu acesta din urmă, prima armată călare (cavalerie)[17]. Mai târziu au urmat diferite activităţi legate de armată, în ciuda unei lipse flagrante de talent în acest domeniu: „Ca şef, tovarăşul Voroşilov nu are calităţile necesare. Nu este îndeajuns de pătruns de datoria de serviciu şi nu respectă regulile elementare de comandă a luptătorilor”[18]. Totuşi, a ales acest drum, încurajat îndeosebi de Stalin. A atins vârful carierei în 1926, când a fost numit comisar al poporului pentru Afaceri Militare şi Maritime, înlocuindu-l pe Mihail Frunze, care tocmai încetase din viaţă.

Corespondenţa inedită dintre Kliment şi Ekaterina, extrem de bogată, deschide o fereastră spre viaţa zilnică a soţilor. Aici întrezărim lucrurile mărunte ale existenţei cotidiene a unui cuplu de vechi bolşevici cu aceleaşi vederi militante. Când erau abordate acţiunile politice, discursul devenea un dialog între persoane cu acelaşi nivel de militantism, ce deschideau discuţii în care fiecare îşi exprima părerea.

Din 1910, cei doi soţi au fost deseori despărţiţi de activităţile lor revoluţionare. Această situaţie s-a schimbat începând din 1915. De acum, Ekaterina şi-a urmat mereu soţul în diferitele misiuni la Lugansk, la Petrograd şi în Dombas, îndeplinind totodată propriile-i activităţi. Ea l-a urmat la Ţariţîn chiar în timpul războiului civil, unde s-a ocupat de copiii abandonaţi. Câteva despărţiri au avut loc în 1920, cei doi soţi deplasându-se mult pe front.

Scrisorile din acel an au ajuns până la noi. Ele dovedesc o mare tandreţe care n-a dispărut de-a lungul timpului. Iată, de exemplu, cum încheie Kliment scrisoarea către „iubitoarea Katiuşa”, trimisă de la Znamenka: „Dar, Katiuşa, te îndrăgesc în sufletul meu ca pe dulcele, curatul, unicul şi frumosul meu vis. Te sărut, te strâng în braţe şi-ţi promit că ne vom vedea curând”[19]. Sau această scrisoare: „Îndată ce soseşti în regiunea noastră, am să vin la tine şi ne vom vedea, dar, deocamdată, te îmbrăţişez cu înflăcărare şi îţi sărut mult ochii, năsucul etc.”[20]. Alt exemplu: „Salut, dulcea, frumoasa mea Katiunecika. Îmi scrii puţin. Mă plictisesc tare mult. Mă copleşeşte un noian de sentimente noi,

sunt într-o dispoziţie proastă”[21]. Ekaterina Davidovna nu era la fel de expansivă în materie de sentimente, mulţumindu-se să-şi sărute mult soţul şi să-i ureze sănătate, dar ataşamentul şi-l exprima prin grijile pe care şi le făcea pentru el, de exemplu, la sfârşitul acestei scrisori: „Klimuşca, poţi să dormi? Şi reuşeşti să te odihneşti mai bine?”[22]. De asemenea, acest ataşament se exprimă prin încurajări şi mărturisirea tristeţii care o cuprindea departe de soţul ei. „Ekaterina Davidovna dădea dovadă faţă de Kliment Efremovici de un tact aparte”, afirmă nora lor. „L-a aşezat imediat mai presus decât ea, pe un piedestal. A fost din prima clipă viaţa ei. Nu s-a îndoit niciodată de justeţea faptelor lui, nu şi-a permis niciodată să-l critice, îi era pe deplin devotată, lui, ocupaţiilor şi misiunii sale. Toată viaţa, nimic n-a putut s-o abată de la acest drum.”[23]

La Ţariţîn, unde se ocupa de orfani, a întâlnit un băieţel de patru ani, Petia. Soţii l-au adoptat oficial. Ekaterina Davidovna a putut să facă propria carieră şi să-şi câştige autonomia profesională. Kliment o încuraja: „Ce mai faci? Mai eşti secretară la M. sau ai plecat deja, da sau nu...? Ar fi mai bine, desigur, să cauţi alt post care să corespundă pe deplin cunoştinţelor şi priceperii tale”[24]. Cuvinte destul de rare în cercul de la Kremlin. Departe de a i se adresa soţiei pe tonul unui pedagog vag condescendent, precum Molotov sau Stalin, Voroşilov o respecta pe Ekaterina şi munca ei.

Anul 1926 a fost unul important pentru familia Voroşilov, care, din 1921, locuia la Kremlin: soţii i-au primit la ei pe Timur şi pe Tania, copiii lui Mihail Frunze, care tocmai decedase, şi Kliment i-a luat locul acestuia în fruntea Comisariatului pentru Afaceri Militare şi Navale. Apartamentul soţilor Voroşilov a fost, timp de zece ani, locul vieţii mondene de la Kremlin. Mesele organizate în cinstea revoluţiei sau pentru aniversarea lui Lenin aveau loc la ei. Dar apartamentul lor este legat şi de un eveniment tragic: de la ei a plecat Nadejda Allilueva, pe 7 noiembrie 1932, înainte de a se sinucide. De pe la mijlocul anilor 1930, viaţa mondenă a cercului s-a deplasat la *dacea* lui Stalin. Din acel moment, nu mai găsim în arhivele private referiri la mese la care erau invitate soţiile de lideri, ci descrieri de agape la care luau parte numai bărbaţii şi unde se bea mult alcool.

În timpul Marelui Război pentru Apărarea Patriei, cuplul, asemenea tuturor cuplurilor de la Kremlin, s-a despărţit. Devenit mareşal al Uniunii Sovietice din 1935, Voroşilov făcea parte din Comisia de Securitate. Ekaterina Davidovna, ca majoritatea soţiilor de la Kremlin, şi-a părăsit munca de la Moscova şi a plecat la Kuibîşev (Samara). A găsit acolo un post la secţia de propagandă. Soţii îşi scriau. Prima scrisoare de la Ekaterina, din 5 septembrie 1941, a dat tonul următoarelor – grijă pentru soţul ei şi încurajări patriotice:

Iubitul meu Klimuşka,

Să ştii că trăiesc bine aici şi am grijă de mine. Mi-e ruşine că-ţi spun asta acum, când sute şi mii de germani [ne] masacrează [oamenii] pe front, când nu ai cum să dormi mai mult de câteva ore pe zi ca să-ţi păstrezi forţele şi să fii şi mai aprig în lupta împotriva acestui fascism îndrăzneţ. [...] Important e să ştiu cum te simţi, cum merg treburile pe front. N-am ascultat niciodată radioul cu atâta interes. [...] Împreună cu întreaga ţară, urmăresc lupta eroică a Armatei Roşii şi a muncitorilor din Leningrad pentru apărarea Leningradului. [...] Hitler nu va reuşi să-şi ducă până la capăt războiul-fulger, războiul se va împotmoli în iarnă, [căci] a pierdut mulţi ofiţeri germani de mare valoare [...].

Dragul meu Klimuşka, înţeleg foarte bine câte victime ne va costa asta, dar, vădit lucru, în faţa Istoriei, poporul sovietic găseşte o forţă deosebită ca să distrugă fascismul.

Klimuşca, închei. Îţi doresc putere, curaj şi succes. [...]

Te sărut mult, mult de tot[25].

În cursul acestui război, Ekaterinei Davidovna îi va fi teamă pentru Kliment, o trăsătură specifică a caracterului său[26]. Ca o bună bolşevică, foloseşte un discurs stereotip despre fascism, din care răzbate linia Partidului. Dar frapează faptul că îşi dă cu părerea despre chestiunile militare şi nu vorbeşte de Stalin: plasează în centru soţul, de care e mândră, şi Armata Roşie, chiar dacă gândirea ei rămâne foarte sumară. Deşi departe de Moscova, Ekaterina a rămas o militantă care voia să fie activă în luptă.

Ekaterina Davidovna s-a întors la Moscova imediat ce evacuarea a luat sfârşit. Kliment şi soţia lui nu s-au mai despărţit de atunci înainte aproape niciodată, ducându-şi viaţa în apartament, în *dacea* de lângă Moscova şi în celelalte *dacea* de vacanţă. Munceau, se ocupau de copiii adoptaţi, aveau grijă de sănătatea lor, se bucurau şi de momente de destindere şi se mişcau în cercul de la Kremlin. După moartea lui Stalin, Ekaterina Davidovna a ieşit la pensie şi activităţile lui Kliment s-au redus simţitor. În 1959, ea a murit de cancer; a fost înmormântată în cimitirul Novodievici. Soţul ei a mai trăit zece ani. În 1969, a fost înhumat în necropola de la Kremlin, în spatele mausoleului lui Lenin. O onoare.

Cum a reuşit acest cuplu atât de aparte de la Kremlin să-i supravieţuiască lui Stalin fără inconveniente? A dezvoltat tactici de autoexcludere şi a acţionat strategic când a simţit că situaţia se schimba.

Scrisoare a lui Kliment către Ekaterina,
trimisă din Kuban în timpul războiului civil

Staţiunea Novomalorossiiskaia, 16 martie 1920

Salut, dulcea mea Katiuşa,

Am terminat cu distracţia şi ne-am pus pe treabă. Astăzi era ultima trecere în revistă a celor două divizii nou atribuite. Acum, cavaleria noastră reprezintă o putere teribilă. Singurul necaz: nu e deloc uşor să hrăneşti un asemenea colos. În general, este greu de tot să stăpâneşti cavaleria în perioadele de calm. Dacă nu ne duc pe Frontul de Vest, va trebui să ne desfăşurăm armata cât mai larg cu putinţă. Treburile pe front merg acum strălucit. Dacă nu azi, mâine, Ekaterinodar va fi al nostru şi apoi Novorossiisk. Înaintăm spre Maikop, în munţi. Dacă se întâmplă ca în vară să rămânem în Caucaz, îmi iau o lună concediu şi merg (cu tine) să urc pe munte.

Acum sunt un pic suferind, dar în general mă simt bine. Cum te simţi, ce-ţi face urechea? Ai fost la medic?

Dacă n-ai trecut încă pe la el, îţi ordon, ca soţ în faţa legii, să te duci imediat la un specialist şi să te tratezi.

Asta e, să fii sănătoasă, veselă şi grasă, grasă.

Te îmbrăţişez cu drag. Îl îmbrăţişez şi pe Petrusia [Petea].

Al tău,
K[27]

Kliment e în pericol

La plenara Comitetului Central din februarie-martie 1937, fiecare a înfăţişat cu ce entuziasm şi cu ce rezultate nemaipomenite a reuşit să-şi epureze comisariatul poporului de numeroşii duşmani. Voroşilov s-a lăudat însă că avea puţini: „Din fericire, în armată n-am demascat, în ultima vreme, un număr foarte mare de duşmani. Zic «din fericire» în speranţa că în Armata Roşie nu există prea mulţi. Şi probabil că aşa stau lucrurile, deoarece Partidul trimite în armată cadrele sale cele mai bune”[28].

Răspunsul lui Molotov a fost aspru şi devastator pentru Voroşilov: „Dacă există sabotori în toate ramurile economiei, ne putem oare imagina că numai în instituţia militară nu sunt? Chestia asta nu stă-n picioare [...]. Industria militară e vastă, activitatea ei nu e controlată azi, va fi mai târziu şi controlul va fi strict”[29].

Într-adevăr, controlul a fost strict. Numai Comisariatul Poporului pentru Apărare a fost epurat cu un proces, „Procesul militarilor”. Atacul a fost brutal; de data aceasta, Voroşilov a înţeles. A dat înapoi. Procesul de autoexcludere putea să înceapă. Kliment a ales o soluţie mai puţin violentă decât Sergo Ordjonikidze care, pus în faţa epurării comisariatului său, a decis să-şi ia viaţa la 18 februarie 1937, cu câteva zile înainte de deschiderea lucrărilor plenarei. Şi, în acel moment crucial, Stalin a

tăcut. Voroşilov nu mai putea să conteze pe Koba al său, pe vechiul său prieten.

Stalin şi Voroşilov auziseră deja unul de celălalt la conferinţele de la Londra (1903) şi de la Stockholm (1906), dar s-au apropiat la Baku, apoi pe frontul de la Ţariţîn în 1918. Prietenia care s-a legat între ei în acel moment a fost puternică şi durabilă. După războiul civil, s-au susţinut reciproc. Voroşilov şi-a construit cariera în umbra lui Stalin. Susţinerea Stăpânului a fost cea mai vizibilă în 1926, când Kliment a fost numit comisar al poporului pentru Afaceri Militare şi Navale şi şeful Consiliului Militar Revoluţionar. Desigur, Voroşilov era prieten cu Frunze, de la care învăţase multe în domeniul militar şi, de altfel, făcea deja parte din Consiliu. Însă concurenţa era aspră, candidat fiind şi Tuhacevski. Dar, prin Voroşilov, Stalin şi-a plasat unul dintre fideli într-un post-cheie, ceea ce i-a permis să-şi sporească influenţa în cele mai înalte instituţii ale puterii.

Când răsfoim albumele cu fotografii private ale lui Stalin[30], constatăm frecvenţa cu care apare prietenul său Kliment. Cei doi apar la pescuit, pe terasa casei de vacanţă de la Soci, în haine tradiţionale sau râzând, ca mai jos, la o şedinţă. În fotografia în care apare înconjurat de femeile de la Kremlin cu ocazia aniversării sale în 1934 (vezi p. 50), Voroşilov este şi el prezent. Până pe la jumătatea anilor 1930, legăturile lor au fost foarte cordiale, astfel încât Kliment putea să-i vorbească lui Enukidze despre Koba al său[31].

18. Kliment Voroşilov şi Iosif Stalin

Mereu entuziast, Voroşilov nu se dovedea deloc zgârcit când era vorba de detalii despre munca, dar şi despre starea lui. Iată cum îşi încheia una dintre lungile scrisori adresate lui Stalin: „P.S. Dacă vrei şi nu te deranjez, aş trece cu plăcere pe la tine două-trei zile. Aş vrea să-ţi vorbesc şi, cu aceeaşi ocazie, să dorm pe

săturate în vagon (poate), pentru că nu mai dorm normal de mult timp”[32]. Stalin i-a răspuns, după obiceiul lui, cu câteva rânduri, în care se referă mai mult la treburi decât la relaţiile personale: „Toate astea, evident, nu sunt rele. Dar nu ăsta e acum lucrul cel mai important. Cea mai importantă e acum pregătirea apărării în Extremul Orient. Am început deja să facem ceva în această privinţă. Dar nu e cazul să vorbim în scris despre asta. Să amânăm până când soseşti. Păcat că nu eşti acum la Moscova. Vii curând? Îţi strâng mâna. Al tău, Stalin”[33].

Desigur, Stalin e mai puţin expresiv decât Voroşilov, dar numai prietenii cei mai apropiaţi îşi permiteau să-i spună Koba sau Soso. Soţii Voroşilov treceau să-l vadă pe Stăpân şi în vacanţă, de exemplu, mergând la noua lui *dacea*, după cum îi mărturiseşte Stalin lui Enukidze: „Am fost astăzi la noua mea *dacea* de lângă Gagr. E o *dacea* splendidă (aproape terminată). Voroşilov şi soţia lui erau entuziasmaţi. De fapt, Voroşilov pleacă la Kabarda pe 20 septembrie”[34].

Stalin poate să se arate şi amical faţă de activitatea lui Voroşilov, ca în acest bilet:

> *[Voroşilov:] Tu eşti cel mai bine plasat, spune-mi, am dat greş 100% sau doar 75%? I-am torturat pe leningrădeni cu discursul meu, zău că n-au să mă mai cheme să le ţin altul.*
>
> *[Stalin:] E un discurs bun, fundamental. Toţi ăştia, Hoover, Chamberlain şi Buharin, au căzut pe spate*[35].

Şi lui Stalin i se întâmpla să-şi exprime dorinţa de a-şi vedea prietenul, mai ales după accidentul unui avion militar într-un zbor de încercare, care a dus la moartea câtorva piloţi: „Cele mai alarmante sunt accidentul şi moartea aviatorilor noştri. Pierderea avioanelor nu este aşa de gravă (ducă-se dracului!) pe cât este pierderea unor oameni. Oamenii sunt lucrul cel mai preţios şi cel mai important în treburile noastre, mai ales în aviaţie. [...] Mi-ar părea bine dacă ai găsi timp să vii la Soci. Salut! Al tău, I. Stalin”[36].

Acest eveniment a avut loc la puţin timp după discuţia despre apariţia unui manual pentru aviatori. Această ocazie i-a permis lui Stalin să comenteze educaţia eroului: „Salut, Klim. [Acest manual] va cultiva la noi cunoaşterea unui spirit bun de luptător în rândul aviatorilor, va înlesni educarea unor eroi disciplinaţi ai aviaţiei. Avem nevoie de el mai mult ca niciodată. În afară de asta, cartea conţine o serie de indicaţii pedagogice utile aviatorilor noştri. Trebuie publicată ori sub formă de broşură, ori sub forma unui foileton. Neapărat!”[37].

Eroul, aviatorul, este înainte de toate bărbat, un bărbat disciplinat şi cu spirit de luptător. Descriindu-l pe acest erou, descrie de fapt virilitatea bolşevică. Şi Stalin vrea să împărtăşească această trăsătură cu Voroşilov, autorul manualului.

Tonul s-a schimbat însă pe la mijlocul anilor 1930. În ziua de 28 august 1937, Stalin a răspuns la o scrisoare lungă primită de la Voroşilov, care, după obicei, îl întreba cum se mai simţea. A dispărut „Klim" şi a apărut „tovarăşul Voroşilov"; o scrisoare fără rămas-bun, care conţinea numai răspunsurile administrative la întrebările lui Voroşilov[38]. Venind după plenara din februarie-martie 1937, mesajul era clar şi, de acum înainte, Voroşilov va adopta acelaşi ton. La plenara din 1937, în afara faptului că fusese învinuit pentru că nu-şi epurase suficient comisariatul poporului, a fost tratat cu duritate când s-a arătat agresiv faţă de „duşmanul poporului" Buharin. Kliment l-a insultat pe acesta („Ticălosule! Nu mai spune chestii de-astea. Mizerabile!"[39]), încercând să se distanţeze de el ca să-şi dovedească loialitatea faţă de Stalin. Dar, îndeplinindu-şi rolul obişnuit de arbitru, Stalin şi-a pus la punct locotenentul cu o ameninţare voalată, amintindu-i că unul dintre colaboratorii lui a fost acuzat:

> *VOROŞILOV: Elevii lui Buharin au fost arestaţi înainte.*
>
> *STALIN: Ba nu, la ultima confruntare nu numai că l-am convocat pe Buharin să dea socoteală, ci l-am controlat şi pe celebrul lucrător militar Pugaciov*[40].

După această intervenţie, Voroşilov nu l-a mai jignit pe Buharin în continuarea dezbaterilor. Pierderea postului său, în 1940, a adâncit şi mai mult falia dintre cei doi şi l-a făcut pe Voroşilov să-şi piardă zâmbetul în fotografiile cercului, şi asta până la moartea lui Stalin. După război, spre deosebire de Jemciujina, Ekaterina Voroşilova nu a fost hărţuită. Soţul ei, în schimb, a fost. Stalin n-a încercat să-l lase fără soţie, dar i-a retras puţin câte puţin prietenia sa. În 1946, Stalin i-a aruncat în faţă acestui om care i-a fost întotdeauna fidel: „Ştiu, Klim, că eşti spion al englezilor"[41]. Voroşilov a înţeles mesajul şi s-a îndepărtat de prietenul lui. N-a scăpat aşadar de soarta celorlalţi vechi bolşevici: a fost îndepărtat în folosul noii generaţii. Ruptura din 1937 a fost brutală, mai ales că, în acel moment, Voroşilov se putea gândi că prietenia îl va proteja, dar prietenii dispar. Voroşilov n-a insistat şi a intrat sub jugul servituţii de acum convenţionale faţă de Stalin[42].

Persoană devenită centrală în administrarea statului, Ejov, reprezentantul liderilor din noua generaţie, ar fi putut oare să fie un ajutor pentru Voroşilov în acel moment incert? Din punct de vedere politic, influenţa acestuia era aproape inexistentă în luarea deciziilor din Biroul Politic. Pe lângă prietenie, Stalin putea să-l folosească fără pericol pe Voroşilov şi în construirea propriului cult al personalităţii. Voroşilov era apropiat de vechii bolşevici, spre deosebire de liderii din noua generaţie. Aceştia, după cum am văzut, nu se temeau de o intimitate comună; beţiile erau pentru ei condiţii obligatorii în cursa lor spre putere. Neavând greutate politică şi cu atât mai puţin „mânji" pe lângă el, Voroşilov nu-i

interesa. Nici el nu se lăsa mai prejos: încorsetat în propriile-i valori, se ferea de aceşti lupi tineri bănuiţi de carierism. Nu coresponda cu niciunul dintre ei, în afară poate de Nikolai Ejov: conform structurii deciziilor de angajare a cadrelor, comisarul poporului trebuia să ceară un aviz despre persoana desemnată de la NKVD, adică de la Ejov. Textele lui Voroşilov erau în consecinţă formale şi aproape supuse:

Nikolai Ivanovici,

V-am trimis din partea NKO [Comisariatul Poporului pentru Apărare], în vederea instalării Academiei de Artilerie, cererea de acordare a casei NKVD aflată pe Şoseaua Iaroslavski, servind ca tipografie a NKVD.

Dacă există în mod concludent o oarecare posibilitate, vă rog să nu refuzaţi această cerere.

K. Voroşilov[43]

Pentru Kliment, pericolul a devenit mai palpabil după război, odată cu amploarea luată de campania împotriva cosmopolitismului, deoarece valul epurării femeilor de la Kremlin ar fi putut s-o afecteze şi pe soţia lui. Atunci a intervenit însă Ekaterina Davidovna.

Tacticile Ekaterinei Voroşilova

Să vedem întâi locul pe care îl ocupa ea în grupul format de soţiile de la Kremlin. Era, împreună cu Ekaterina Kalinina, Maria Kaganovici şi Dora Hazan, *de facto* una dintre puţinele foste revoluţionare, cu alte cuvinte, se implicase în activităţi militante înainte de revoluţia din februarie. Dar, spre deosebire de celelalte două, care au fost deportate, Ekaterina Davidovna a ocupat un loc stabil în întreaga perioadă în cercul de la Kremlin. Persoana cu care Ekaterina părea să fie în cele mai strânse relaţii era Zinaida (Zina) Gavrilovna Ordjonikidze, văduva lui Sergo. Făceau parte din aceeaşi generaţie, dar Zinaida nu fusese deloc o militantă: ea întruchipa adevărata *baba* care se ocupă de soţul ei. De altfel, Ekaterina i-a şi reproşat asta când Zinaida a vrut să scrie amintiri despre răposatul ei soţ[44]. Pentru Zinaida era important, când o femeie a trăit alături de un bolşevic atât de mare, să-şi ia sarcina de a scrie despre el amintiri pe care acesta n-a avut timp să le pună pe hârtie. O lua ca exemplu pe sora lui Valerian Kuibîşev, care se înhămase la această sarcină. Ekaterina s-a revoltat şi i-a spus să-şi scrie propriile amintiri. Degeaba, Zinaida a publicat amintirile postume ale soţului[45].

Este singurul moment în care Ekaterina aminteşte în jurnalul său despre o femeie de la Kremlin. Dar l-a scris în anii de după război, când femeile dispăreau de la Kremlin. Faptul că o menţiona pe văduva lui Ordjonikidze, care în acel moment se îndepărtase de cercul de la Kremlin, nu reprezenta un mare pericol. În jurnal se observă şi unele relaţii cu Aşhen Tumanian. Dar asta se întâmpla după moartea lui Stalin, ca şi relaţiile cu Nina Hruşciova. Şi întâlnirile descrise erau momente „în cuplu". Într-adevăr, când Ekaterina Davidovna vorbeşte despre soţii Mikoin sau despre soţii Hruşciov, Voroşilov era apropiat de cei doi conducători. Puţine contacte, dar asta n-o împiedica să ducă existenţa unei femei de la Kremlin. Ca altele, Ekaterina n-a ezitat să trăiască asemenea unei „baronese sovietice"[46]. Dar, după spusele celor apropiaţi, cu o deosebire faţă de celelalte soţii: n-a profitat de privilegiile soţului[47]. Distanţa era o tactică eficientă pentru ea: aceste relaţii nu prea apropiate dintre Ekaterina Davidovna şi celelalte soţii i-au permis în cele din urmă să se retragă mai uşor din viaţa mondenă a cercului încă de la sfârşitul anilor 1930 şi să se protejeze astfel de acuzaţiile de după război.

Dar tactica cea mai vizibilă este propriu-i *dnevnik*. Este vorba de un document uimitor ce nu trebuie considerat un jurnal „intim". Referitor la acest document, se impun câteva remarci. Întâi, începe în ianuarie 1945, când soţii se aflau la Budapesta. Kliment Efremovici se afla acolo în misiune, iar Ekaterina Davidovna a profitat de ocazie ca să asiste la activităţile femeilor comuniste. Tonul era încă destul de superficial şi încă se strecurau detalii mai anodine despre viaţa de zi cu zi. Totul s-a schimbat din 1946, în momentul în care situaţia evreilor sovietici a început să se înrăutăţească. În sferele înalte, a început să se vorbească despre desfiinţarea Comitetului Antifascist Evreiesc şi epurarea agenţiei de presă Sovinformburo, îndeosebi din cauza prezenţei prea mari a evreilor, dar Stalin a temperat deocamdată lucrurile[48]. Se profilau primele semne ale campaniei împotriva cosmopolitismului. În anii următori, Ekaterina Davidovna, de naţionalitate evreiască, a manifestat un entuziasm neîndoielnic pentru crearea unui stat evreiesc şi s-a întâlnit personal cu Golda Meir în 1948, când aceasta a vizitat Moscova. Pe de altă parte, vedea începând căderea a două soţii de lideri, Polina Jemciujina şi Dora Hazan. E posibil să-şi fi făcut şi ea griji pentru propria soartă. Jurnalul va fi aliatul ei. Apoi, tot ce a scris până la moartea lui Stalin oferea imaginea unei „bune bolşevice", asiduă şi entuziastă în munca ei, sprijin de nădejde al soţului şi bunică atentă la educaţia nepoţilor. Ne putem aşadar întreba cu îndreptăţire dacă nu pregătea un document care s-o disculpe în cazul unei eventuale arestări. Într-adevăr, a făcut alegeri atente în paragrafele sale, dovedind o relatare exemplară. În fine, tonul s-a schimbat după moartea lui Stalin. Găsim un paragraf datat 2 martie 1953, ziua în care soţul ei a aflat de agonia Stăpânului,

după care n-a mai scris nimic până în septembrie 1953, când a povestit pe un ton liber concediul din Crimeea şi evenimente legate mai mult de viaţa personală, care vor caracteriza a doua parte a jurnalului[49].

Kliment şi Ekaterina Voroşilova formau cu adevărat un cuplu aparte în cercul de la Kremlin. Dincolo de modul lor de viaţă şi de relaţiile pe care le aveau cu ceilalţi membri ai grupului, particularitatea lor consta în faptul că au reuşit, contrar altor cupluri de la Kremlin, să-i supravieţuiască lui Stalin. Şi ne putem întreba cum a fost posibil.

Mai întâi, soţii nu şi-au dat seama de schimbarea normelor de comportament din cerc. Apoi, Voroşilov a fost singurul prieten al Stăpânului care a ajuns să asiste la înmormântarea „tătucului popoarelor". Desigur, simţise şi el viforul Terorii în ceafă. Stalin nu ezita să-i trimită săgeţi, strecurând la un moment dat într-o conversaţie că era spion al englezilor. Când a avut loc epurarea comisariatului său, Voroşilov n-a înţeles imediat că se afla într-o postură periculoasă: pentru el existau puţine condamnări, deoarece în comisariatul lui erau puţini duşmani; pentru Stalin însă, asta era o dovadă a lipsei sale de vigilenţă şi a faptului că nu-şi făcuse bine treaba. În 1937, o astfel de eroare putea să aibă consecinţe nefaste şi dramatice pentru Voroşilov. Dar nu s-a întâmplat nimic. La fel a fost şi când Armata Roşie a fost învinsă în războiul de iarnă din Finlanda. Voroşilov a ieşit din cercul de decizie cu capul în pământ, dar a rămas în viaţă. În fine, Ekaterina Voroşilova a scăpat de deportare, chiar de execuţie. Totuşi, în sine, nimic nu putea s-o protejeze. Era o militantă care purta încă această imagine în perioada de după război, în timp ce femeile care se prezentau astfel dispăreau. Şi nu era orice militantă: avea un trecut activ ca membră SR, trecut cunoscut de serviciile de securitate şi de Stalin însuşi, pentru că nu-l ascunsese niciodată. Mai mult, era de naţionalitate evreiască şi susţinea cu entuziasm crearea statului Israel. În fine, era soţia unui vechi bolşevic, prieten cu Stalin, şi participa la viaţa mondenă. Pe scurt, nimic nu pleda în favoarea ei. Totuşi, n-a fost antrenată în vasta mişcare ce a dus la dispariţia femeilor de la Kremlin.

Soţii au folosit anumite tactici ca să scape de o soartă care părea deja pecetluită. Desigur, Stalin se afla la baza acestui proces ce ţinea de voinţa lui şi urmărea favorizarea noii generaţii, dar şi debarasarea de persoanele cărora le era încă puţin dator pentru ascensiunea şi locul lui în vârful piramidei. Totuşi, în ciuda unor erori, Voroşilov şi-a revenit şi a sfârşit prin a înţelege ce se punea la cale. Prima sa tactică, la sfârşitul anilor 1930, a fost să-şi dovedească loialitatea absolută faţă de Stalin, chit că dezavua violent prietenii vechi. De la înlăturarea lui de la conducerea Comisariatului Poporului pentru Apărare, a constatat că asta nu era de ajuns. A acceptat atunci această îndepărtare şi n-a mai încercat nici să influenţeze deciziile politice, nici să cultive

prietenia cu Stalin. Prin această autoexcludere, de atunci n-a mai fost o ameninţare pentru puterea Stăpânului şi a putut să-şi salveze capul. Dar asta i-a permis şi să evite deportarea soţiei, în pofida trecutului său prerevoluţionar încărcat. Conform funcţionării cuplului, aşa cum am văzut, ne putem imagina cu uşurinţă că soţii s-au pus de acord, căci Ekaterina Voroşilova era şi ea activă în acest proces. Întâi, ea s-a distanţat de femeile de la Kremlin, dar şi de tot ceea ce însemna viaţa mondenă a cercului. De la sfârşitul anilor 1930, s-a consacrat în întregime soţului, copiilor şi nepoţilor, precum şi muncii sale. Cel puţin asta reiese din jurnalul ei, început odată cu debutul procesului de excludere a femeilor de la Kremlin. Această scriere era şi o tactică. Ştiind că, dacă ar fi fost arestată, jurnalul ar fi fost citit de anchetatori, imaginea pe care o prezenta despre sine nu oferea niciun motiv pentru eventuale acuzaţii şi, mai mult decât atât, nimic nu arăta că era o femeie de la Kremlin care participa la viaţa cotidiană a cercului. De data asta, diferitele tactici ale cuplului au avut succes, dar şi pentru că nu era o ţintă prioritară. Femeile de la Kremlin deportate sau executate lăsaseră deja un gol mare în spaţiul de gen. Această autoexcludere, împreună cu altele, a dus la golirea Kremlinului de femei.

Asemenea Ekaterinei, ultimele soţii ale vechilor bolşevici s-au îndepărtat şi ele în tăcere. Au fost întâi văduvele. Maria Markus nu a mai apărut în cercul celor apropiaţi după asasinarea soţului ei, Serghei Kirov, pe 1 decembrie 1934. A lăsat o ultimă urmă, o fotografie în care apărea îmbrăţişând trupul neînsufleţit al iubitului ei la funeralii. Ea se bucura totuşi de protecţia deplină a statului. Suferind de ani întregi de migrene violente şi de insomnie, s-a îmbolnăvit în cele din urmă, victimă a unor tulburări psihice. A murit în 1945 şi a fost înmormântată la Leningrad. A doua văduvă a fost Zinaida Ordjonikidze. În urma sinuciderii soţului, a continuat să locuiască la Kremlin împreună cu fiica ei, Eteri. Şi-a petrecut timpul adunând amintiri despre soţ, până la publicarea cărţii sale, în 1956. În fine, două soţii de vechi bolşevici au scăpat de un destin funest. Întâi, Maria Kaganovici. Evreică, membră a Partidului din 1909, foarte activă în munca ei, având o carieră frumoasă – a fost aleasă de mai multe ori în Mossoviet[*****] – şi fiind căsătorită cu al treilea personaj din stat, nu avea, cum nu avea nici Ekaterina Voroşilova, multe argumente în favoarea ei pentru a evita o pedeapsă. A ales şi ea să se îndepărteze de cercul de la Kremlin şi să se consacre muncii sale şi copiilor. Trebuie spus că lovitura dură pentru acest cuplu a fost dispariţia lui Mihail, fratele mai mare, exuberant, al lui Lazar, care şi-a împins fratele în mişcarea revoluţionară. Sinuciderea acestui om atât de apropiat, în 1941, pentru a evita arestarea, a dat de înţeles acestui cuplu care trăise întotdeauna într-o mare armonie că venise timpul să se distanţeze. În fine, mai rămâne Aşhen Tumanian, niciodată căsătorită oficial cu Anastas Mikoian, dar

adevărată casnică. Nu a fost niciodată o militantă, dar şi-a urmat soţul. Mamă de foarte tânără şi ajunsă repede în fruntea unei familii de cinci băieţi, se ocupa de casă. Iată ce spunea fiul ei, Sergo, despre ea în introducerea la memoriile tatălui său: „Mama noastră era o persoană modestă, timidă, plină de bunătate, vulnerabilă, cinstită şi naivă. Familia era centrul treburilor şi intereselor ei. Dar primul loc în familie era ocupat de soţ, Artaş, cum îi spunea ea. Suntem fericiţi că a fost mama noastră. Era persoana cea mai importantă din viaţa tatei, iar el din viaţa ei”[50]. Îndepărtată de centrul cercului, formând un cuplu cu „de la Ilici la Ilici fără infarct, nici paralizie”, cum era poreclit Mikoian, a reuşit şi ea să scape de soarta pe care au avut-o alte femei de la Kremlin.

De la sfârşitul anilor 1930, femeile au început aşadar să dispară de pe scena Kremlinului. După război, acest fenomen s-a amplificat şi s-a accelerat. În 1949, în afară de văduve – Maria Markus Kirova şi Zinaida Ordjonikidze – şi de excepţiile precum Ekaterina Voroşilova, Maria Kaganovici şi Aşhen Mikoian, toate soţiile vechilor bolşevici au ajuns în închisoare sau chiar au fost executate. Femeile care au scăpat de această soartă se îndepărtaseră deja de viaţa de la Kremlin. Pe lângă soţiile vechilor bolşevici, au dispărut şi cumnatele lui Stalin. Astfel, în cercul intim al Kremlinului nu mai existau femei. Referitor la acest proces, prima constatare care se poate face este aceea a unei forme de sistematizare în mâinile lui Stalin a instrumentului puterii pe care îl reprezintă atacul împotriva soţiilor liderilor, experimentat cu ocazia cazului Ejov. Chiar dacă este mai puţin spectaculoasă decât în a doua parte a anilor 1930, printre lideri s-a instalat o adevărată teroare, îndeosebi în rândul vechilor bolşevici. În anii 1930, Stalin s-a debarasat pur şi simplu de posibilii opozanţi faţă de puterea lui, cum ar fi Nikolai Buharin. Aceste prime epurări aveau menirea să elimine actorii care puteau fi în poziţia de a-i lua locul lui Stalin, cel puţin din punctul lui de vedere. După război, locul lui în cerc s-a consolidat şi puterea sa a devenit inatacabilă. Totuşi, mai rămăseseră vechi bolşevici. Odată cu apariţia noii generaţii de lideri care îşi datorau cariera numai lui Stalin, acesta a putut să-şi îndepărteze vechii tovarăşi şi să limpezească relaţiile de putere. Fără vechii bolşevici, Stalin nu a mai fost nevoit să gestioneze relaţii în care el era *primus inter pares*. A putut astfel să dobândească puterea absolută asupra cercului apropiaţilor săi. Atacul împotriva soţiilor a fost un semnal puternic pentru vechii bolşevici din cerc. Experienţa lui Ejov a fost plină de învăţăminte pentru ei: adevărată somaţie, arestarea soţiei le anunţa cu claritate viitorul. Moartea lui Stalin, la 5 martie 1953, ne împiedică să ştim dacă această tactică de atac împotriva soţiilor ar fi putut să ducă la o epurare mai amplă în cadrul cercului.

Cea de-a doua constatare se referă mai exact la relaţiile de gen din interiorul cercului. Această dispariţie a femeilor şi faptul

că soţiile liderilor din noua generaţie nu participau la viaţa intimă a cercului au o semnificaţie puternică şi cât se poate de vizibilă în ceea ce priveşte structura acestei comunităţi când este abordată din perspectiva familiilor: cercul lui Stalin a devenit după război un grup „homosocial", adică, la fel ca în viaţa politică, bărbaţii se întâlneau între ei şi în viaţa privată. Nu mai exista viaţă mondenă. Invitaţiile la masă acasă la Stalin erau făcute cu scopul de a se discuta treburile statului şi adresate doar bărbaţilor. Dispariţia din scenă a femeilor a avut drept consecinţă şi dispariţia elementului feminin de referinţă din viaţa de toate zilele. Aceasta însemna dispariţia unor imagini feminine proprii revoluţiei bolşevice, cu alte cuvinte, sfârşitul modelului militantei. În timp ce în anii 1920 femeile liderilor participau, cel puţin informal, la discuţii privind treburile statului, ceea ce a avut ca efect un amestec între sfera privată şi cea politică, după cel de-al Doilea Război Mondial soţiile liderilor, mai ales ale celor din noua generaţie, au fost scoase din cercul de la Kremlin. Desigur, ele munceau, dar se crease o frontieră între activităţile profesionale şi administrarea statului. A fost sfârşitul revoluţiei femeilor.

Acest proces a influenţat şi relaţiile virile, dintre bărbaţi. Excluderea femeilor a fost o etapă în afirmarea virilităţii lui Stalin. Epurările din anii 1930 au făcut să dispară o imagine alternativă posibilă a bărbatului la vechii bolşevici, marcând sfârşitul experienţei demolării relaţiilor de gen şi victoria unei concepţii mai tradiţionale asupra virilităţii, aşa cum era ea întruchipată de Stalin şi de ceilalţi „mustăcioşi". În perioada de după război, punerea în pericol a ultimilor lideri din vechea gardă a făcut ca Stalin să rămână unica întruchipare a unei imagini virile tradiţionale. Şi, atunci când noua generaţie de lideri, străină de efemera şi parţiala experienţă de contestare a relaţiilor de gen conservatoare, a ajuns la putere mulţumită lui Stalin, ea a urmat linia fixată de acesta, mulţumindu-se să repete vulgata egalităţii dintre bărbaţi şi femei. Astfel, aceşti lideri nu vedeau cu ochi răi faptul că soţiile lor munceau, dar ele nu trebuiau să se amestece în treburile statului. Odată cu atacul împotriva ultimilor vechi bolşevici, desigur, „mustăcioşi", dar mai puţin conservatori decât Stăpânul, n-a rămas decât imaginea de virilitate prezentată de Stalin şi de liderii supuşi lui. Acest ultim mecanism este important, deoarece, după moartea lui Stalin în 1953, aceasta este imaginea bărbatului care s-a păstrat la Kremlin în perioada următoare, îndeosebi în relaţia cu femeile: ele vor trebui să găsească alt rol de jucat în viaţa cercului de la Kremlin.

**** Membră a Partidului Socialist Revoluţionar, principala forţă concurentă a partidului bolşevic al lui Lenin (n.tr.).

***** Sovietul de la Moscova (n.tr.).

Partea a cincea

Timpul primelor-doamne

(1953-1991)

Când a luat puterea în 1953, Hruşciov era un bărbat căsătorit. Populaţia sovietică nu-şi mai văzuse de multă vreme Cârmaciul alături de soţie. Nina Petrovna Hruşciova a deschis o eră nouă, cea în care primele-doamne apar pe scena politică. Desigur, dispozitivul politic rămânea centrat pe conducător şi aceste femei nu vor avea acelaşi rol public ca omoloagele lor americane sau franceze. Dar ele şi-au manifestat totuşi prezenţa. Nina Hruşciova, Viktoria Brejneva, Raisa Gorbaciova au jucat acest rol în moduri foarte diferite, dar toate au fost dovada vie a unei schimbări de generaţie la vârful puterii.

14

Nina Hruşciova sau arta de a-l face să strălucească pe secretarul general

Nina Kuharciuk, cea de-a doua soţie a lui Nikita Hruşciov, pe care toată lumea o numea Nina Petrovna, a scăpat de soarta dramatică a multor soţii de lideri. Ea este reprezentativă pentru soţiile liderilor din noua generaţie, acele femei care, în timpul lui Stalin, stăteau în afara cercurilor puterii. Totul s-a schimbat pentru ea când soţul ei a devenit secretar general al PCUS. S-a pomenit propulsată în poziţia de primă-doamnă, rol pe care Hruşciov l-a folosit, cu mai mult sau mai puţin succes, în relaţiile diplomatice cu SUA.

Nina Kuharciuk, fiică de ţăran, era ucraineancă. Învăţase rusa abia la şcoala din sat, undeva în regiunea Liublin, unde s-a născut la 14 aprilie 1900[1]. Rezultatele şcolare bune i-au permis să fie trimisă la oraş, la Holm, pentru a-şi continua studiile. Revoluţia i s-a părut un mijloc de emancipare. A intrat în Partid în 1920 şi a activat ca propagandistă în timpul războiului ruso-polonez. Curând, a fost trimisă să studieze la Universitatea Sverdlov. În 1921, în Dombas, a fost secretara comisiei de epurare a Partidului[2]. Un an mai târziu l-a întâlnit, la Doneţk, pe tânărul văduv Nikita Sergheevici Hruşciov. Vârsta şi parcursul ei o fac pe Nina să semene mult cu unele femei ca Polina Jemciujina. Dar, spre deosebire de ele – asta a şi salvat-o în perioada stalinistă –, nu s-a căsătorit cu un grangure din partid, ci cu un membru nou, ca ea.

O femeie dură şi tăcută

„Mama era o persoană foarte austeră şi severă”, a explicat fiica sa Rada. „Foarte ascunsă. Nu povestea nimic despre ea. Am fost surprinsă văzându-i memoriile. Nu credeam că-mi va urma sfatul.”[3] Experienţa vieţii trăite la Kremlin în timpul lui Stalin o învăţase pe Nina Petrovna să fie tăcută şi să aibă mare grijă ce vorbea. Rada mai spunea despre ea: „Controla cu severitate temele copiilor. Era deosebit de severă cu mine. Cu Serioja şi Lenocika [Serghei şi Elena, fratele mai mic şi sora mai mică] era mai blândă, i-a crescut, era mai puţin nervoasă. Ba chiar i-a răsfăţat”[4]. Severitatea Ninei în conducerea familiei n-a scăzut deloc când soţul ei a ajuns la putere.

Viktor Kuzolev, garda de corp a secretarului general, îşi amintea: „Nina Petrovna conducea casa cu economie şi severitate. Copiii şi personalul de serviciu se temeau mai mult de ea decât de Hruşciov. Vorbea puţin, era exigentă cu toţi şi în orice privinţă”[5]. Ginerele ei, Aleksei Adjubei, redactor-şef al publicaţiei *Izvestia*, a prezentat-o astfel: „Caracterul Ninei Petrovna era cât se poate de rezervat. Când eu şi cu Rada am hotărât să ne căsătorim, ea şi-a dat ultima încuviinţarea. În relaţiile cu mine, a fost nevoie de câţiva ani pentru ca reţinerea să lase locul simpatiei. La sfârşitul vieţii, după ce trecuse prin toate greutăţile, mă stima”[6].

Nina Petrovna era o femeie a timpului său, care participase la revoluţie şi avea un simţ acut al importanţei disciplinei în educaţie. Profita de orice ocazie ca să se perfecţioneze: „Mama avea un scris minunat. Era ştiută din gimnaziu pentru asta. Era competentă şi educată, chiar dacă se trăgea din părinţi ţărani”[7]. A învăţat la Academia Muncitorească, şi-a însuşit limba engleză. A muncit mult timp cu tenacitate.

Principala diferenţă dintre Nina şi femeile măritate cu vechi bolşevici a constat în faptul că lucra în afara Kremlinului, departe de guvernarea statului-partid. În 1935, la naşterea lui Serghei, şi-a păstrat numai postul de institutoare, iar în 1937, odată cu aducerea pe lume a celui de-al treilea copil, Elena a renunţat total la activităţile profesionale[8].

Cealaltă diferenţă consta în felul în care Hruşciov, provenit din noua generaţie de lideri intraţi în acţiunea politică abia după Revoluţia din Octombrie, îşi privea soţia. Nu e sigur că peripeţiile Ninei erau pe placul soţului. Astfel, în 1939 a prevenit-o pe Nina că armata germană ocupa Polonia şi se apropia de satul Vasiliev, unde locuiau părinţii ei. Nina a hotărât să le vină în ajutor şi să traverseze liniile inamice înarmată cu un pistol şi deghizată în militar. Când a aflat, Hruşciov s-a supărat, dar, văzându-i tenacitatea, a acceptat până la urmă şi a lăsat-o să plece[9].

Să ajute şi să se facă auzită

Viaţa soţilor s-a schimbat complet când Hruşciov, după ce s-a debarasat, asemenea stăpânului său, Stalin, dar într-un mod mai puţin violent, de rivali, a ajuns în funcţia supremă. Prezidiul a ordonat arestarea şi executarea lui Beria în iunie 1953, un ultim act sângeros faţă de o persoană care deţinea prea multe informaţii despre colegii săi. Apoi, Hruşciov şi-a înlăturat concurentul cel mai probabil, Gheorghi Malenkov, care avea sub autoritatea lui formarea şi numirea cadrelor. Acum domnea singur, cu sprijinul

unor noi figuri, precum Kosîghin, sau al unor foşti stalinişti, ca Mikoian.

După ce, timp de câteva decenii, publicul n-o mai văzuse pe soţia Cârmaciului, de data aceasta Cârmaciul era căsătorit şi soţia lui a început să-şi facă apariţia în prim-plan. S-a ivit atunci un nou tip de primă-doamnă, care se ocupa mai mult de casă, de copii şi de soţ. Intervenea în sfera publică în calitate de susţinătoare a acestuia. Nina Petrovna a deschis astfel seria sarcinilor care îi vor reveni de acum înainte primei figuri feminine a statului graţie statutului său conjugal: vizitarea copiilor defavorizaţi, însoţirea soţului în vizitele la colhozuri şi în alte părţi, întâlnirea cu soţiile liderilor locali etc.

În acelaşi timp, spre deosebire de perioada stalinistă, soţia Cârmaciului îşi putea permite să intervină pe lângă soţ la cererea unei terţe persoane. Şi nu numai să intervină, ci şi să se facă auzită. Ceea ce i-a spus Maria Budionnaia, soţia mareşalului Semion Budionnîi, Larisei Vasilieva este un exemplu tipic pentru „revoluţia" în relaţiile cu Cârmaciul: „Prin anii 1950, au început să fie emise acuzaţii nedrepte împotriva lui Semion Mihailovici. Am întâlnit-o pe Nina Petrovna la policlinică şi i-am spus tot ce credeam despre asta. M-a invitat la ea seara. I-am repetat lui Nikita Sergheevici tot ce spusesem mai devreme. Într-un mod categoric. După câteva zile, Biroul Politic a înlăturat acuzaţiile aduse lui Semion Mihailovici"[10].

De mai mulţi ani, o astfel de scenă era de neimaginat la Kremlin! Femeile nu mai participau la treburile statului din poziţii oficiale. Femeile de la Kremlin nu mai ocupau funcţii municipale. Dar, odată cu sfârşitul administrării sângeroase a aparatului de stat, s-a intrat în era privilegiilor şi a reţelei, fenomen prezent, desigur, şi în timpul lui Stalin, dar care în timpul lui Hruşciov a căpătat o mai mare amploare.

Feminin din Est, feminin din Vest

Când a ajuns la putere, Hruşciov era prea puţin cunoscut de publicul occidental. De aceea, şi-a folosit soţia în relaţiile diplomatice, îndeosebi cu SUA, „copiind" sistemul american bine rodat. Nina Petrovna l-a însoţit pe Hruşciov la întâlnirile la nivel înalt.

Nina Petrovna a apărut pentru prima dată pe scena internaţională în septembrie 1959, în turneul american al soţului. A putut fi văzută la seara de gală organizată de Dwight Eisenhower, lângă prima-doamnă a SUA, Mamie Eisenhower, cunoscută pentru bunul-gust vestimentar, amabilitate şi simţul economiei.

19. De la stânga la dreapta : Nina Hruşciova, Mamie Eisenhower, Nikita Hruşciov, Dwight Eisenhower

La 59 de ani, Nina nu mai semăna deloc cu tânăra vioaie de altădată, cu năsucul cârn şi coafura neglijentă. Era durdulie ca soţul ei. Părul cărunt era prins în coc, ca al multor altor femei sovietice mai în vârstă din acea perioadă, dar asta n-o urâţea. Avea o rochie de mătase neagră; Nikita arăta şi el bine. Gazdele făceau parte din aceeaşi generaţie şi Eisenhower era la fel de chel ca Hruşciov[11]. Chiar dacă marile tensiuni ale momentului dintre cele două puteri nu au fost rezolvate în cursul vizitei lui Hruşciov (nu s-au finalizat negocierile în criza Berlinului şi problemele privind armamentul), şeful de la Kremlin a reuşit totuşi un lucru: de atunci înainte, americanii s-au temut mai puţin de liderul sovietic şi între cei doi şefi de stat s-a instalat chiar o oarecare cordialitate[12].

În schimb, doi ani mai târziu, contrastul a devenit izbitor cu preşedintele Kennedy şi soţia lui, Jacqueline. Pentru americani şi blocul vestic, acest cuplu era remarcabil de tânăr, frumos şi seducător. Contrastul cu soţii Hruşciov era izbitor, mai cu seamă în iunie 1961, la reuniunea la nivel înalt de la Viena, la care au luat parte cei mai importanţi şefi de stat. Fotografiile făcute în cursul primei întâlniri a soţiilor de lideri, înaintea mesei de gală, sunt cât se poate de grăitoare în acest sens[13]. În faţa unei Jacqueline Kennedy în taior de satin, elegantă, ca de obicei, Nina Petrovna, nemachiată, aproape necoafată, purtând o rochie-halat cu flori, destul de îndoielnică, care s-ar fi potrivit mai bine la grădinărit, oferă aproape imaginea colhoznicei în mijlocul splendorilor unui palat. Este foarte surâzătoare când dă mâna cu Jacqueline Kennedy, al cărei zâmbet seamănă mai mult cu un rictus.

Chiar dacă Nina nu era o regină a eleganţei, ci rămăsese adepta modei tip „militantă bolşevică”, este surprinzător s-o

vedem împopoţonată astfel, singurul termen care se potriveşte aici. Se arătase mai elegantă în compania soţilor Eisenhower şi, fără s-o cultive, arăta un oarecare interes faţă de moda vestimentară feminină, care apăruse şi în Uniunea Sovietică în acea perioadă[14]. Poate era vorba de o tactică din partea cuplului sovietic, ca să prezinte o imagine liniştitoare într-un moment de mare tensiune diplomatică: ce pericol puteau să reprezinte un omuleţ rotofei şi nostima lui soţie? Aceasta ar putea fi explicaţia pentru acea neglijenţă vestimentară neobişnuită la Nina Petrovna pe scena internaţională – în Uniunea Sovietică era o altă poveste.

Singurătatea în doi

În 1964, Hruşciov a fost răsturnat de la putere şi şi-a pierdut toate funcţiile (i s-a acordat totuşi o pensie). De atunci înainte, a trăit sub supraveghere în *dacea* lui[15]. Bineînţeles, soţia l-a însoţit în acest exil intern. Ca întotdeauna în acest gen de situaţie, „prietenii" de la Kremlin şi din jur i-au întors spatele. Întregul cerc de cunoştinţe a dispărut. Hruşciov a trăit atunci izolat, trecând prin momente de depresie, îngrijit de soţie: „Nina Petrovna, cea care i-a fost alături dintotdeauna, veghea asupra lui, sprijinindu-l zi de zi, în orice moment al zilei, atentă la tăcerea şi suferinţa lui. Îşi ascundea durerea: tăcută, zâmbitoare, discretă, respectând tabuurile instaurate de soţul ei. Era interzis să se vorbească despre ce se petrecuse pe 13-14 octombrie 1964 la Kremlin. Fusese întotdeauna un stâlp al vieţii lui Nikita, o stâncă învăluită în blândeţe şi abnegaţie necondiţionată. Primă-doamnă a Uniunii Sovietice, îşi păstrase modestia legendară: sobră, tăcută, demnă. Avea acelaşi comportament faţă de muncitorul care venea să-i ceară ajutor şi faţă de şeful de stat pe care îl primea. În ceasurile întunecate ale exilului intern, a ştiut să ia asupra ei şi să facă cât mai suportabilă nenorocirea"[16].

După moartea lui Hruşciov în 1971, Nina a rămas în apartament, a primit jumătate din pensia soţului şi a putut să beneficieze de privilegiile familiilor de lideri, îndeosebi în ceea ce priveşte îngrijirile medicale de care începea să aibă nevoie, având în vedere că starea ei de sănătate se înrăutăţea. Rada, fiica ei, îşi aminteşte: „S-a obişnuit repede cu singurătatea. Avea pe noptieră telefonul de «urgenţe», lângă medicamente. Când era bolnavă şi se afla în spital, infirmierele de la Kremlin îi vorbeau intenţionat urât. Nu-i aduceau plosca. Dar ea le zâmbea. Şi nu zicea nimic. Răspundea doar cu un zâmbet"[17].

Severitate şi disciplină, întotdeauna. Nina Petrovna s-a stins din viaţă la 13 august 1984, la vârsta de 84 de ani. Odihneşte

acum în cimitirul mănăstirii Novodievici din Moscova.

15

În umbra soţului: Viktoria Brejneva

În 1964, Leonid Brejnev l-a răsturnat de la putere pe Hruşciov; în loc să fie otrăvit sau călcat de o maşină – acestea erau planurile lui Brejnev, respinse însă de şeful KGB –, lui Hruşciov i s-a impus domiciliu forţat în *dacea* pusă la dispoziţie de stat. Brejnev şi clica lui, care profitaseră de epurările de la sfârşitul anilor 1930 ca să se infiltreze în sistemul partidului-stat, au ajuns acum la conducere. A început o perioadă numită „stagnarea". Kremlinul şi-a schimbat stilul. Prima-doamnă, Viktoria Petrovna Brejneva, a rămas în umbră. Cercul de lideri în vârstă cuprindea doar bărbaţi, femeile erau excluse din politică. Viktoria se ocupa de familie, suportând poznele copiilor care profitau de un întreg sistem de privilegii.

Viktoria Petrovna Denisova s-a născut pe 11 decembrie 1907 la Belgorod, în regiunea Kursk, tatăl ei fiind maşinist şi mama infirmieră specializată în puericultură. Unii o credeau evreică, ceea ce ea a dezminţit[1]. Nu era frumoasă, avea faţa prelungă şi o expresie îmbufnată. Era o femeie educată, care studiase la un institut tehnic de medicină ca să devină moaşă.

În 1925, Viktoria a întâlnit un tânăr jovial şi fermecător. Dar n-a fost dragoste la prima vedere şi, trebuie spus, a făcut eforturi ca să-şi atragă viitorul soţ. Iată cum şi-a amintit acest moment la sfârşitul vieţii:

> *Terminasem şcoala şi urma să studiez la institutul tehnic. L-am cunoscut pe Leonid Ilici la dans, la Kursk. A invitat-o pe prietena mea. Ea a refuzat. A invitat-o încă o dată. A refuzat.*
>
> *— Vii, Vitia [diminutiv de la Viktoria]? m-a întrebat el.*
>
> *Am acceptat. În altă zi, a invitat-o din nou pe prietena mea, care nu s-a dus nici atunci să danseze cu el. Şi Vitia Denisova s-a dus iar.*
>
> *— De ce a refuzat prietena dumneavoastră?*
>
> *— El nu ştia să danseze. L-am învăţat eu. Totul a început la dans. A început să mă însoţească. L-am privit cu atenţie. Serios. A învăţat foarte bine.*
>
> *— Era frumos în tinereţe?*
>
> *— Nu se poate spune. Era pieptănat cu cărare într-o parte. Nu-i stătea bine. I-am inventat mai târziu o pieptănătură şi a păstrat-o toată viaţa. Ne-am cunoscut în 1925 şi ne-am căsătorit în 1928*[2].

Amante şi discreţie

Viktoria Petrovna a fost o primă-doamnă dintre cele mai discrete. Spre deosebire de Nina Petrovna, predecesoarea ei, nu şi-a însoţit niciodată soţul în vizite oficiale, cu excepţia uneia singure, în India. Din punctul ei de vedere, motivul era că nu-i plăceau călătoriile[3]. Trebuie spus că a oferit imaginea unei adevărate casnice, iar mărturia celor apropiaţi, cum ar fi garda de corp a lui Brejnev, Vladimir Medvedev, despre viaţa ei de zi cu zi nu ne ajută deloc să vedem dincolo de această imagine aproape caricaturală. Deşi nu se prea obişnuia în acea perioadă, la naşterea fiicei sale, Galina, în 1929, a renunţat la meseria de moaşă şi n-a mai lucrat deloc. Descoperim o viaţă de cuplu dominată de ceea ce am putea numi o „morală burgheză", cu o separare strictă a sferei domestice de sfera politică. Medvedev, a cărui mărturie dovedeşte o oarecare apropiere de şeful său, ne vorbeşte astfel despre relaţia dintre Brejnev şi soţia lui:

> *Brejnev avea o iubire şi un respect profunde pentru două femei: mama sa şi soţia sa. [...] Relaţiile lui Leonid Ilici cu soţia pot fi numite tandre şi, după normele actuale, demodate. Totuşi, când era vorba de muncă, era dur, chiar implacabil. Într-o zi, maiorul i-a sugerat Viktoriei Petrovna să se ocupe el de treburile casnice: îşi cunoştea bine oamenii, ştia tot, atât locul, cât şi felul cum mergeau lucrurile. Viktoria Petrovna i-a propus această idee soţului, fără să amintească de maior, când se aflau pe culoar. Brejnev a izbucnit:*
>
> *— Nu e treaba ta! Nu te ocupa de oamenii din gardă! Garda se află aici pentru mine, nu pentru tine!*
>
> *„Tu eşti soţia, stăpâna casei, mamă de familie, cam astea sunt obligaţiile tale." Aceasta era linia pe care o urma imperturbabil. [...]*
>
> *Dar nici Viktoria Petrovna nu avea vreo exigenţă. Trăiau aşa: ea nu se amesteca în politică, nici în treburile statului, iar el nu se amesteca în treburile casnice. Ea răspundea de tot ce însemna viaţa de acasă*[4].

„Dubla morală" a modelului burghez i se aplica foarte bine cuplului Brejnev. Viktoria stătea acasă şi se ocupa de copii, iar Leonid nu ezita să aibă amante. Fapt destul de cunoscut până la urmă, chiar şi de populaţie, având în vedere numărul mare de glume care circulau atunci pe această temă[5]. Apropiaţii şi gărzile de corp nu sunt nici acum prea vorbăreţi, dar nu la fel stau lucrurile cu fostele amante, care, de câţiva ani, constituie subiectul multor articole din presa bulevardieră rusească. Vladimir Medvedev ne-a vorbit despre ultima amantă a Cârmaciului, cu câteva luni înainte de decesul său, pe când Brejnev era aproape ţintuit la pat. Era infirmiera lui personală, care a profitat de poziţia ei ca să obţină avantaje. Tactica ei era să-i facă pe plac în toate bătrânului toxicoman, îndeosebi procurându-i somniferele pe care apropiaţii şi gărzile le ascundeau[6].

Viaţa zilnică a cuplului era marcată de singurătate. Soţii Brejnev îşi invitau gărzile de corp la masă ca să umple golul, iar seara se uitau la televizor, după un ritual bine stabilit, înainte de a

merge la culcare. De altfel, în acea perioadă, sovieticii au putut să vizioneze până la saturaţie patinaj artistic, o adevărată pasiune a Viktoriei Petrovna.

20. Viktoria şi Leonid Brejnev

Nomenclatura s-a obişnuit totuşi să vadă o primă-doamnă şi Vladimir Medvedev primea deseori telefoane înainte de o ceremonie: „Recepţia avea loc în sala banchetelor din palatul congreselor de la Kremlin. Şefii Partidului şi Statului veneau împreună cu soţiile şi, firesc, în ajun, comandanţii gărzii lor personale îmi telefonau să-mi pună aceleaşi întrebări angoasante: «Va veni şi Viktoria Petrovna? Cum o să se îmbrace?». [...] Viktoria Brejnev nu venea foarte des. Dacă era prezentă, avea o atitudine plină de modestie [...]. Viktoria Petrovna era o femeie foarte simplă şi, mi se pare, avea un caracter plin de blândeţe şi de bunăvoinţă faţă de ceilalţi”[7].

Ticăloşiile copiilor lui Brejnev

A urmat cotitura de la sfârşitul anului 1974. Începutul decăderii fizice a lui Brejnev s-a petrecut odată cu cel al societăţii. Declanşate odată cu reformele tehnocrate ale secretarului general,

după cum spune specialista în istorie Lilly Marcou, schimbările sociale au fost profunde: „Absenteismul, munca de proastă calitate, productivitatea scăzută şi alcoolismul ilustrau mutaţiile unei societăţi în care eroismul şi spiritul de sacrificiu fuseseră înlăturate şi înlocuite cu lipsa de interes şi o moralitate îndoielnică”[8].

Exact în acea perioadă, au ieşit la lumină un număr important de scandaluri răsunătoare, îndeosebi legate de corupţie. Şi în ele erau implicaţi deseori copiii Cârmaciului. Fiul său Iuri, prea puţin competent şi fără ambiţii reale, ministru al Comerţului Exterior şi candidat supleant la Comitetul Central, a profitat de poziţia lui ca să-şi satisfacă pofta de femei şi de alcool, dar mai ales ca să încaseze mită de la parteneri străini[9]. Iar Galina, fiica sa, a marcat mica lume a elitei sovietice printr-o morală sexuală care şoca, trecând de la un soţ la altul şi de la un amant la altul[10]. „Galina – a scris Medvedev – le-a pricinuit o mulţime de griji tatălui şi mamei sale. Nu aveau nicio autoritate asupra ei: făcea ce-i plăcea şi s-a scris mult despre ea. Fapt e că avea acelaşi caracter ca tatăl ei, deşi mama încercase s-o crească bine, Brejnev fiind tot timpul ocupat. Ce putea să facă blânda Viktoria Petrovna cu o fiică autoritară şi uneori brutală? KGB îi cunoştea toate depravările, toate destrăbălările cu soţii şi cu amanţii ei, dar nu considerase de cuviinţă să-l informeze pe Brejnev”[11].

Bătrânul neputincios şi tandra lui soţie

Sfârşitul domniei lui Brejnev a fost marcat de decrepitudinea sa: „Noiembrie 1974 a fost o perioadă de tranziţie nu numai pentru sănătatea conducătorului, ci şi pe planul decăderii sale morale, consecinţă a bolii. De atunci, a avut slăbiciuni nu numai pentru maşinile străine sau puştile de vânătoare scumpe, ci şi pentru micile cadouri fără valoare şi pentru decoraţii”[12].

Scleroza şefului s-a agravat în urma consumului masiv de somnifere. În acei ani, munca gărzii de corp a constat mai mult în a avea grijă de trupul conducătorului, slujindu-i ca „doică” ce trebuia să evite o supradoză de medicamente, în timp ce bolnavul, şef necontestat, devenise total dependent de ele. Un exemplu printre altele:

> *Viktoria Petrovna mă întreba, ca pe doctor:*
> *— Ce are de doarme tot timpul?*
> *Şi îi spunea soţului:*
> *— Leonid, nu trebuie, băieţii [gărzile] îţi dau ce ai nevoie şi e de ajuns.*

Ca să n-o îngrijorez inutil pe Viktoria Petrovna, înainte de cină ascundeam o cutie cu somnifere în noptieră. Şi, dacă Viktoria Petrovna stătea la televizor, îi dădeam comprimatele direct în timpul cinei. Dar nu avea niciodată destule; scotocea în noptieră, în dulap, în prosop, le căuta peste tot.

Înţelegeam că, dacă noi cedam, dacă dozele erau excesive, consecinţele puteau fi grave şi această practică risca să devină criminală[13].

O viaţă trepidantă, plină de alcool, tutun şi mâncare bună, marcată de amante şi de o muncă istovitoare în tinereţe şi în timpul războiului, l-a distrus pe Brejnev. Transformat de boală în bătrân neputincios, el a fost întotdeauna susţinut de tandra lui soţie. Pe 7 noiembrie 1982, Brejnev a apărut pentru ultima dată în public. Trei zile mai târziu, el, care nu făcea asta niciodată, a început să se plângă de o durere de gât. Viktoria se uita la televizor, el s-a dus la culcare. A murit în somn, în urma unui stop cardiac.

16

Steaua Kremlinului: Raisa Gorbaciova

În ziua de 21 septembrie 1999, când a fost anunţat decesul Raisei Gorbaciova în urma unui cancer galopant, ziarul *Libération* a titrat: „Rusia a pierdut-o pe cea care a fost singura sa adevărată *first lady*”[1]. Această părere, împărtăşită de blocul occidental, arăta o schimbare de prezentare a soţiei primului lider sovietic. Raisa a „occidentalizat” – unii vor spune „modernizat” – neobosit funcţia de primă-doamnă. Şi a reuşit.

Schimbare de generaţie, întinerire a funcţiei, Raisa Maksimovna nu era Viktoria Petrovna. Vladimir Medvedev, care a fost garda de corp a doi lideri, a subliniat acest lucru: „Viktoria Petrovna, soţia lui Brejnev, asista rareori la banchete; în schimb, Raisa Maksimovna e întotdeauna prezentă. Prima era un fel de veşnică bunică; a doua, o veşnică femeie tânără, căreia îi place să apară în lume. Prima întrebare pe care mi-o pun acum comandanţii gărzilor celorlalte personalităţi este: «Cum va fi astăzi îmbrăcată Raisa Gorbaciova?». Nu ştiu. Celelalte soţii n-au decât să se îmbrace modest dacă se tem de concurenţă sau să n-o ofenseze pe prima-doamnă a ţării”[2].

În 1952 s-au întâlnit doi studenţi de la Universitatea Lomonosov. El era fermecător, ştia să cucerească auditoriul, era un bărbat destul de chipeş. Studia la Facultatea de Drept, formaţie prea puţin valorizată la sfârşitul perioadei staliniste. Dar faptul că studia la acea universitate prestigioasă, deşi provenea dintr-o familie de ţărani din Stavropol, Caucazul de Nord, era o mare reuşită socială. Mihail Sergheevici, născut în 1931, a reuşit această performanţă după ce a terminat şcoala cu medalie de argint, a intrat în Partid sub ocrotirea directorului şcolii sale şi a trecut examenele de intrare la facultate. Ea, Raisa Titarenko[3], născută în 1932, venea din Siberia natală, unde familia se instalase după multe mutări cauzate de meseria tatălui, care era inginer feroviar. Fără să provină din mediile cele mai defavorizate, Raisa era totuşi foarte departe de cercul puterii. După ce a terminat şcoala cu medalie de aur, a luat examenul de admitere la Facultatea de Filosofie. A fost o studentă strălucită. Parcursul celor doi tineri a arătat posibilitatea existentă încă, chiar dacă devenea rară, de a urca pe scara socială graţie unor rezultate bune la şcoală şi apoi la universitate. În ziua de 25 septembrie 1953, tinerii s-au căsătorit, iar în 1955 şi-au terminat studiile.

Deşi îl aştepta o carieră strălucită la Moscova, Gorbaciov a hotărât să accepte să lucreze pentru structurile regionale ale partidului-stat la Stavropol. Chiar dacă oraşul era departe de capitală, avea avantajul că se afla într-o regiune în care marilor lideri le plăcea să vină la odihnă. Dar, înainte de a fi şeful necontestat, Gorbaciov a urcat toate treptele ierarhice. Începând de la capătul de jos al scării, n-a putut obţine decât un salariu modest – şi, într-adevăr, acei ani au fost caracterizaţi de modestie. Condiţii dificile pentru Raisa Gorbaciova, care, crescând-o pe fiica lor, Irina, îşi scria teza de doctorat în filosofie. Anii au trecut şi Mihail Sergheevici a urcat în ierarhie. Pe când conducea oraşul, la sfârşitul anilor 1960, l-a cunoscut pe Iuri Andropov, aflat atunci în concediu în regiune. Cei doi bărbaţi au devenit foarte apropiaţi. Ciudată alianţă: şeful atotputernic al KGB şi un tânăr care avea să reformeze drastic sistemul... Oricum, porţile Kremlinului s-au deschis în faţa lui Gorbaciov.

21. Mihail Gorbaciov şi Raisa Gorbaciova

Ajungând în sferele înalte ale puterii la sfârşitul anilor 1970, Mihail Gorbaciov se bucura de o reputaţie excelentă în societatea sovietică. Era tânăr (47 de ani), dinamic, jovial, fermecător şi contrasta puternic cu bătrânii bolnavi de la Kremlin. Când a ajuns în vârf, în 1985, această reputaţie a fost ştirbită, Raisa fiind una dintre cauze: „Acestui nou şef nu-i era teamă să bată ţara [...]. Şi întotdeauna în compania soţiei. Era lângă el peste tot, se amesteca în toate. Uneori, în plin miting, îi tăia vorba atotputernicului *ghensek* (acronim pentru „secretar general”), care părea de acord cu această volubilitate atât de străină sovieticilor. Apariţia bruscă a acestei *first lady* la toate manifestaţiile, conferinţele, dezbaterile sau alte activităţi de teren, mereu foarte elegantă, contrasta în mod dureros cu ţinuta sărăcăcioasă a majorităţii populaţiei. A fost

primul inconvenient real care a afectat capitalul de simpatie de care se bucura Mihail Sergheevici”[4].

Problema ţinutelor Raisei l-a enervat chiar şi pe Vladimir Medvedev, foarte critic faţă de ea: „Intrase în rolul de *first lady* cu mult înainte de a fi la Moscova: încă de la Stavropol juca acest rol şi era la fel de departe de oamenii de jos ca soţul ei. Se îmbrăca ţipător, îşi schimba ţinuta şi de cinci ori pe zi (în călătoriile în străinătate, e adevărat, dar sovieticii o vedeau la televizor). Nu a înţeles niciodată că, din cauza rafturilor goale din magazine, era mai bine să apară îmbrăcată doar cu gust în faţa compatrioatelor aproape sărace”[5].

Simbol al schimbării direcţiei ţării, acest aspect a slujit probabil ca pretext pentru criticarea mutaţiilor care aveau loc într-o societate încremenită. Şi poate că alegerea fotografiilor pentru cartea pe care a scos-o, *Sper...*[6], în aprilie 1991, cu câteva luni înainte de căderea cuplului, nu a fost chiar întâmplătoare: o putem vedea bine îmbrăcată – după moda anilor 1980 –, împreună cu diferite persoane, dar deseori cu aceeaşi rochie.

„Discutăm totul!”

Dar toaletele erau numai vârful aisbergului. Şefii erau şocaţi şi de rolul pe care îl juca Raisa pe lângă soţul ei. După cum spune Lilly Marcou, „a impus-o fără să ţină seama de agasarea pe care o provoca această prezenţă băgăcioasă şi autoritară în rândul celorlalţi demnitari”[7]. Dmitri Volkogonov, istoric care şi-a consacrat activitatea biografiilor cârmacilor sovietici şi martor al acestei perioade, a vorbit astfel despre rolul primei-doamne: „Mulţi ani, Raisa Maksimovna a condus nu numai menajul, ci şi tot balul Perestroikăi. A participat la elaborarea politicii peste tot unde, bineînţeles, asta era posibil şi la organizarea cadrelor. Dar, mai ales, a format caracterul secretarului general-preşedinte, l-a ajutat să caute o cale în marea agitată a curentelor politice, în speranţa de a duce nava guvernamentală la ţintele fixate”[8].

Această tendinţă spre omniprezenţă a fost confirmată şi de Gorbaciov. În 1987, cu ocazia unei apariţii televizate pe canalul american NBC – o mare premieră –, secretarul general a rostit câteva cuvinte cenzurate în Uniunea Sovietică, dar care au circulat în rândul populaţiei pe alte canale. Când a fost întrebat dacă, atunci când se întoarce acasă, discută cu soţia problemele ţării, Gorbaciov a răspuns: „Discutăm totul! Absolut totul”[9]. S-a schimbat astfel nu numai practica participării soţiei, ci şi felul în care vorbesc despre relaţia lor membrii cuplului. Când Gorbaciov a ajuns la funcţia supremă în stat, erau căsătoriţi de 32 de ani şi

aveau un lung parcurs comun care indica o schimbare de generaţie, amândoi reuşind să profite de ascensorul social sovietic.

Deşi occidentalii au apreciat apariţia Raisei Gorbaciova în prim-planul scenei, ca un semn al „modernizării" Uniunii Sovietice, sovieticii erau de altă părere. O femeie care încerca să arate încă tânără, la modă, care lua parte la viaţa politică a soţului – i se va reproşa că, dacă voia să facă politică, n-avea decât să participe în nume personal... –, aceasta era imaginea schimbării, iar Raisa Maksimovna a fost ţinta tuturor criticilor politicii de Perestroika puse în practică de soţul ei, mai puţin atacat, chestiune de tradiţie politică.

Aveau să fie date uitării activităţile ei personale. Continuând ceea ce începuseră Nina Petrovna şi, într-o măsură mai mică, Viktoria Petrovna, Raisa Maksimovna s-a consacrat ajutoarelor sociale, îndeosebi ajutorării copiilor. Era un punct de sprijin important. Responsabilii ştiau că vor avea din partea ei susţinerea necesară pentru acţiunile lor. Ea a permis construirea unui institut de cercetare a leucemiei infantile. Dar, mai ales, s-a angajat trup şi suflet în domeniul culturii şi a profitat de călătoriile făcute alături de soţ ca să creeze legături, să prevadă schimburi culturale şi să apere cultura sovietică în străinătate. Mai bine decât un ministru!

Calmă şi curajoasă

În aprilie 1991, Raisa Maksimovna a scos aşadar o carte de dialoguri cu scriitorul şi vechiul prieten Gheorghi Priahin, *Sper*... Chiar dacă vorbea despre parcursul ei, acţiona ca agent de comunicare al lui Gorbaciov în privinţa progresului reformelor. Totul mergea cum nu se putea mai bine. Dar, în august 1991, cerul s-a întunecat. Se afla în vacanţă la Foros, în Crimeea, împreună cu soţul, fiica, ginerele şi nepoţii, când a avut loc o tentativă de puci a comuniştilor conservatori, nemulţumiţi de proiectul pentru noul tratat al uniunii pe care Gorbaciov trebuia să-l prezinte, una dintre reformele cele mai profunde[10]. După ce au îndepărtat garda de corp care îi era fidelă, insurgenţii au pus stăpânire pe casă şi i-au adunat la un loc pe toţi cei aflaţi în locuinţă. Apoi au transmis un mesaj ca să anunţe că, din cauza unei boli, preşedintele Gorbaciov a fost destituit, locul lui fiind luat de vicepreşedintele Ghenadi Ianaev. Dar la Moscova şi la Leningrad au izbucnit manifestaţii împotriva puciştilor. Boris Elţîn a preluat comanda operaţiunilor şi puciul, destul de prost organizat, s-a împotmolit. Timp de trei zile, evenimentul a ţinut întreaga lume cu sufletul la gură.

În acest timp, în casa de la Foros, Gorbaciov nu a mai putut să reacţioneze şi iniţiativa a fost luată de soţia lui, care i-a înfruntat pe conspiratori şi i-a liniştit pe nepoţii speriaţi. Totuşi, în

cursul acestui episod, a făcut un prim atac cerebral[11]. Calmul şi curajul ei au fost atât de remarcabile, încât unii au pretins că fusese complicea puciştilor[12]! Gorbaciov şi familia lui s-au întors teferi şi liberi la Moscova, dar adevăratul învingător a fost Boris Elţîn, care s-a prezentat ca garant al Constituţiei. În decembrie 1991, Uniunea Sovietică a încetat să mai existe. Mihail Sergheevici şi Raisa Maksimovna au părăsit puterea.

Modelul viril impus de Stalin a fost atât de puternic, încât s-a menţinut şi la liderii sovietici din perioadele ulterioare. Femeile de la Kremlin au fost prezente acolo numai ca soţii. Nina Hruşciova a putut fi văzută doar însoţită de soţ sau ocupându-se de copii; Viktoria Brejneva a rămas în umbra soţului; Raisa Gorbaciova, desigur, mai dinamică şi implicată în cariera soţului, a jucat mai degrabă rolul „unei eminenţe cenuşii". Să recunoaştem totuşi că a interiorizat, mai mult decât celelalte, discursurile despre egalitate din anii 1930 şi 1940, nedorind să rămână o soţie supusă şi discretă. Structurile partidului-stat nu i-au dat posibilitatea să urmeze o frumoasă carieră politică, dar ea a reuşit să-şi ajute soţul din punct de vedere politic.

Concluzie

Cel ce vizitează Kremlinul poate să constate că i se permite să admire bogăţia secolelor trecute, să viseze sub aurul iconostaselor şi în faţa giuvaierurilor şi rochiilor ţarinelor, dar puterea continuă să se afirme aici prin prezenţa discretă a gărzilor, care nu ezită să folosească fluierul ca să-i amintească vizitatorului distrat că nu trebuie să se abată de la drumul marcat. Acesta este paradoxul Kremlinului: un loc care este în acelaşi timp închis, secret şi deschis, în frunte cu un şef politic apropiat, dar şi îndepărtat, şi femei absente din politică, dar prezente acolo.

Miezul acestui paradox trebuie căutat în structurile puterii şi în reprezentările care decurg din ele. Europa Occidentală a dezvoltat un discurs de modernitate ce a dus la o gândire burgheză care a despărţit în mod clar sfera privată de cea publică – şi, astfel, în discursuri a atribuit fiecărui sex sfera lui –, dar acest lucru este mai puţin valabil în cazul Rusiei[1] şi cu atât mai puţin în cel al Uniunii Sovietice din primii ani. Fără această distincţie categorică, nu putem să nu vedem femeile de la Kremlin. Indiferent că este vorba de ţarine sau de soţiile liderilor bolşevici. Soţii legitime sau amante de mulţi ani, femeile îşi datorau locul în sânul puterii (cu unele excepţii) numai acestui statut. *Relaţia erotică face femeia politică.* Şi, în ciuda promisiunilor Revoluţiei din Octombrie şi a utopiei Aleksandrei Kollontai, realitatea acestui fapt a rămas de actualitate în perioada sovietică, deşi femeile din cercurile puterii aveau, în majoritate, acelaşi grad de militantism ca soţii lor şi aceeaşi legitimitate revoluţionară. Iar când vechii bolşevici stalinişti au început să se căsătorească şi să frecventeze femei mai tinere, care nu cunoscuseră experienţa clandestinităţii şi a vieţii în ilegalitate, a avut loc o schimbare de generaţie care a marcat o întoarcere a soţiilor de lideri la rolul obişnuit, adică la îngrijirea familiei.

Perioada stalinistă e deosebit de importantă în istoria erotică a Kremlinului. Este momentul în care puterea trece de la un discurs de emancipare a femeilor la o întoarcere la roluri mai tradiţionale. Stalin a pus capăt dorinţelor şi planurilor de emancipare pentru femei, chiar dacă discursurile şi punerea lor în practică păstrează nuanţe de ideologie bolşevică. Aceasta din urmă, remaniată, a rămas esenţa propagandei. Femeile au fost îndepărtate de treburile politice, dar totul s-a făcut sub acoperirea egalităţii, folosindu-se contraexemplul occidental. În anii 1930, unele soţii de lideri, precum Polina Jemciujina sau Dora Hazan, au avut ceea ce se poate numi o carieră frumoasă. Toate se implicau în muncă printre femei, pentru emanciparea lor. Dar, începând din această perioadă, în administrarea la vârf a treburilor statului au fost prea puţin vizibile şi influenţa asupra soţilor nu s-a prea făcut

simţită. Ele s-au îndeletnicit mai ales cu viaţa mondenă şi cu educaţia copiilor. Totuşi, au ocupat funcţii politice, de exemplu la nivel municipal. Acest lucru a marcat o schimbare importantă faţă de anii 1920, când influenţa femeilor, cum ar fi cea a Nadejdei Krupskaia, a fost de netăgăduit.

Când în cerc s-a instaurat teroarea, în ianuarie 1937, încă nu era momentul marilor schimbări. Soţiile şi fostele soţii ale condamnaţilor n-au fost cruţate, ci judecate, ca multe alte femei din diversele eşaloane ale societăţii, în calitate de complice, în virtutea ordinului de operaţie al NKVD nr. 00486, pentru că dăduseră dovadă de lipsă de vigilenţă şi nu denunţaseră un duşman al poporului. Astfel, Anna Larina şi Nadejda Lukina, adică a treia soţie a lui Nikolai Buharin şi prima, au fost arestate. Anna Larina a fost trimisă în lagăr. S-au făcut simţite însă primele semne ale unei schimbări puternice în rolul femeilor din interiorul cercului de la Kremlin. În 1938, Ekaterina Kalinina a dispărut de pe scenă, ca Bronislava Poskrebîşeva. Apoi a venit atacul împotriva Evgheniei Ejova, a cărei sinucidere nu l-a ajutat pe soţul ei să scape de pedeapsa capitală. Femeile au devenit astfel pioni în jocul politic condus de Stalin, care a folosit fără îngrădire acest instrument de putere aflat la dispoziţia lui în perioada de după război împotriva apropiaţilor săi. Vechii bolşevici din cerc au înţeles mesajul, s-a instaurat teama. Polina Jemciujina, Dora Hazan şi cumnatele lui Stalin au fost prinse în această furtună şi au părăsit scena Kremlinului. Dar, în acest tumult, au fost totuşi cupluri care au rezistat şi au încercat să scape autoexcluzându-se, precum soţii Voroşilov, Kaganovici sau Mikoian.

Dacă politica era deja masculină, reuniunile intime au devenit şi ele masculine. A apărut astfel un grup numai de bărbaţi, în care aceştia se gătesc cu podoabele virilităţii redefinite de Stalin. S-a sfârşit cu modelul „revoluţionarului romantic", precum Buharin, care îşi exprima emoţiile, exaltându-şi eul şi modificând rolurile repartizate sexelor. Este victoria „virilităţii conservatoare bolşevice", afişată de Stalin şi acceptată de tovarăşii de drum ca să-i facă pe plac şefului, iar apoi ca să supravieţuiască. Lazar Kaganovici chiar a acceptat să-şi radă barba şi să poarte numai mustaţă! Din idealul feministelor bolşevice a rămas doar amorul liber pentru bărbaţi, parte a dublei morale burgheze pe care au condamnat-o tot timpul. Amantele s-au perindat, dar în secret – de unde apariţia multor zvonuri şi poveşti inventate[2].

La moartea sa, pe 5 martie 1953, Stalin şi-a lăsat în această situaţie clica, vechi bolşevici şubrezităţi şi o nouă generaţie de lideri nerăbdători să ia puterea. Prea puţin marcaţi de gândirea vizând emanciparea femeilor, ei imitau fără să se gândească prea mult la asta rolurile împărţite sexelor: femeile nu participau la treburile statului, nu mai ocupau funcţii nici la niveluri inferioare, cum ar fi cel municipal. Când Hruşciov a luat puterea, soţia lui n-a mai lucrat şi s-a ocupat de casă şi de familie. Dar noul secretar general

avea o idee: pentru apropierea dintre blocul de est şi cel de vest, şi-a folosit soţia. Nina Petrovna a participat la reuniuni internaţionale împreună cu soţul. Trecutul ei de militantă bolşevică nu a dispărut total, dar, cu acest rol, ea a deschis poarta pentru ideea de „primă-doamnă" în Uniunea Sovietică. Brejnev a avut în schimb o viziune foarte clară asupra rolului soţiei sale: să stea acasă, să aibă grijă de el, să se uite la televizor şi să facă mâncare bună. Viktoria Petrovna apărea extrem de rar pe scena politică alături de soţul ei, niciodată în afara ţării, doar uneori la recepţiile de la Kremlin. Dar e puţin pentru 18 ani de domnie. Apoi, apariţia Raisei Gorbaciova poate fi văzută ca o furtună. O premieră în istoria Uniunii Sovietice. Nici Nadejda Krupskaia nu are aura şi locul pe care le are soţia lui Gorbaciov. Ea a fost eminenţa cenuşie a soţului, care n-a ascuns niciodată asta. Deşi poate să pară imaginea femeii emancipate, ea nu e Krupskaia, Jemciujina sau altele care, desigur, au trăit în umbra soţilor, dar au ocupat propriile funcţii politice. Nu, Raisa Maksimovna era soţia unui lider şi acesta era rolul în care voia să reuşească. Asta i-a adus multe duşmănii în rândul sovieticilor şi multă admiraţie în blocul de vest, unde era considerată o adevărată *first lady* în stil american, model provenit din ideologia burghezo-liberală şi prezentat ca semn al „modernităţii".

La capătul acestei călătorii în inima Kremlinului, a vorbi despre erotism pentru a aborda politica din sferele înalte nu mai sună atât de ciudat, mai ales în studiul regimurilor care nu stabilesc clar distincţia între public şi privat. Erotismul deschide calea unei înţelegeri suplimentare în analiza istoriei unui stat. Problema se pune şi în Rusia de astăzi. Ne aflăm încă în cadrul unei viziuni „sovietice" asupra rolului soţiei liderului? Schimbarea regimului a dus la apariţia unei „occidentalizări" a relaţiilor dintre bărbaţi şi femei la Kremlin? Sau a unui amestec al celor două tradiţii? Cine ar putea să răspundă?

Note

Introducere

1. Despre istoria Kremlinului, vezi Catherine Merridale, *Red Fortress: The Secret Heart of Russia's History*, Penguin Books, Londra, 2014.

2. Despre abordarea erotică în zona politicului, vezi, de exemplu, Boris Koloniţkii, *Traghiceskaia ehrotika. Obrazî imperatorkoi semi v godî Pervoi mirovoi voinî*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscova, 2010.

3. Revoluţionara Clara Zetkin propusese crearea acestei sărbători încă din 1910.

Partea întâi
FORTĂREAŢA FEMEILOR
(1462-1927)
1. Amoruri, asasinate şi dinastie: Kremlinul ţarilor

1. Catherine Merridale, *Red Forteress: The Secret Heart of Russia's History,* Penguin Books, Londra, 2014, p. 86.

2. Vezi opera monumentală a lui Michel Heller *Histoire de la Russie et de son empire*, Flammarion, col. „Champs", Paris, 1997.

3. Natalia L. Puşkariova, *Jenşinî Drevnei Rusi*, Mîsl, Moscova,1989, p. 57.

4. A.I. Estratova (coord.), *Jenşinî v istoriceskih sudbah Rossii – Jenşinî Drevnei Rusi X-XVII*, KTU, Kostroma, 1996, p. 38.

5. Catherine Merridale, *The Red Fortress*, *op. cit.*, p. 51.

6. A.I. Estratova (coord.), *Jenşinî v istoriceskih sudbah Rossii, op. cit.,* p. 41.

7. Citat de Natalia L. Puşkariova, *Jenşinî Drevnei Rusi, op. cit.,* p. 59.

8. Pentru o istorie a domniei lui Ivan al III-lea şi a reformelor sale, vezi Nikolai S. Borisov, *Ivan III,* Molodaia Gvardia, Moscova, 2000.

9. http://www.hrono.info/biograf/bio_ye/elena_stefan.html (ultima consultare: 8 aprilie 2016).

10. Pentru istoria domniei lui Ivan cel Groaznic, vezi Pierre Gonneau, *Ivan le Terrible ou le métier de tyran,* Tallandier, Paris, 2014.

11. Despre problema căsătoriilor lui Ivan cel Groaznic, vezi studiul complet realizat de Liudmila E. Morozova şi Boris N. Morozov, *Ivan Groznîi i ego jionî,* Drofa-Plius, Moscova, 2005, pe care se bazează esenţialul acestei părţi.

12. Pierre Gonneau, *Ivan le Terrible*, *op. cit*., pp. 32-34.

13. Liudmila E. Morozova, Boris N. Morozov, *Ivan Groznîi i ego jionî, op. cit.*, p. 43.

14. *Ibid.,* p. 75.

15. Un studiu realizat în anul 2000, la iniţiativa secţiei de arheologie de la Kremlin, analizând rămăşiţele pământeşti ale ţarinei, a indicat o concentraţie foarte mare de mercur, de arsenic şi de plumb, în cantităţi pe care nici utilizarea zilnică a acestora în produsele cosmetice nu pare s-o poată explica.

16. Despre căsătoria Mariei cu Ivan, vezi Liudmila E. Morozova, Boris N. Morozov, *Ivan Groznîi i ego jionî, op. cit.*, pp. 119-155.

17. *Ibid.,* p. 123.

18. Pierre Gonneau, *op. cit*., pp. 250-251.

19. *Ibid.,* pp. 276-277.

20. Liudmila E. Morozova, Boris N. Morozov, *op. cit.,* p. 161.

21. După această poveste, în 1898, compozitorul Rimski-Korsakov a compus o operă, *Logodnica ţarului*, al cărei libret se îndepărtează mult de faptele reale.

22. Există mai mulţi posibili vinovaţi de această crimă: ori familia primei soţii, ori familia celei de-a doua soţii, ori clanul Romanov care încearcă să recâştige avantajul la curtea ţarului.

23. Liudmila E. Morozova, Boris N. Morozov, *op. cit.,* p. 178.

24. Căsătoriile nu erau înregistrate pentru că nu mai erau celebrate în biserică şi unii estimează că au fost chiar opt.

25. Liudmila E. Morozova, Boris N. Morozov, *op. cit.*, pp. 206-207.

26. Despre logodnica engleză şi tratative, vezi *ibid*., pp. 245-256.

27. Despre Maria Nagaia, vezi *ibid.*, pp. 234-238.

28. În 1885, pictorul ambulant Ilia Repin a înfăţişat această scenă în tabloul „Ivan cel Groaznic îşi ucide fiul", în care ţarul este reprezentat ţinându-l pe ţarevici în braţe, în timp ce în ochi i se citeşte nebunia.

29. Liudmila E. Morozova, Boris N. Morozov, *op. cit.,* p. 257.

30. Pentru o istorie precisă a Timpurilor Tulburi, vezi Michel Heller, *op. cit.*

31. Paul Bushkovitch, *Peter the Great: The Struggle for Power, 1671-1725,* Cambridge University Press, Cambridge, 2001, p. 6.

32. Scrisori ale lui Petru către mama sa, http://historydoc.edu.ru/catalog, asp? cat_ob_no=12369&ob_no= 12807 (ultima consultare: 28 iunie 2016).

33. Liudmila Morozova, Andrei Diomkin, *Russkie ţariţî i ţarevnî XVII veka,* Lomonosov, Moscova, 2016, p. 172.

34. Suferea îndeosebi de o debilitate uşoară şi nu se putea deplasa fără ajutor.

35. Corp militar de elită format de Ivan cel Groaznic şi desfiinţat definitiv în timpul lui Petru cel Mare; se asemăna cu muschetarii.

36. Liudmila Morozova, Andrei Diomkin, *op. cit.,* p. 179.

37. Despre revolta streliţilor şi rolul Sofiei, vezi Lindsey Hugues, „Sophia Alekseyevna and the Moscow Rebellion of 1682", *Slavonic & East European Review*, vol. 63, octombrie 1985, pp. 518-539.

38. Liudmila Morozova, Andrei Diomkin, *op. cit.*, p. 212.

39. *Ibid*., pp. 214-215.

40. Catherine Merridale, *Red Fortress, op. cit.,* p. 174.

41. Petru a acceptat în cele din urmă relaţia şi i-a permis Annei să se căsătorească cu ambasadorul.

42. Pentru o analiză precisă, vezi Claudio Ingerflom, *L'Imposture permanente. D'Ivan le Terrible à Vladimir Poutine*, PUF, Paris, 2015, p. 275.

43. Pentru o istorie a oraşului în perioada în care Sankt-Petersburg a fost capitala imperiului, vezi Catherine Merridale, *Red Fortress*, *op. cit.*, pp. 168-198.

2. Întoarcerea la Moscova: Kremlinul roşu

1. Despre mutarea capitalei, vezi Catherine Merridale, *Red Fortress. The Secret Heart of Russia's History*, Penguin Books, Londra, 2014, pp. 282-284.

2. Oleg Harhordin, „Révéler, dissimuler. Une généalogie de la vie privée en Russie soviétique", *Politix,* vol. 8, nr. 31, 1995, pp. 203-227.

3. Robert Service, *Lénine*, Perrin, Paris, 2012, p. 135.

4. Leonid M. Mlecin, *Krupskaia,* Molodaia Gvardia, Moscova, 2014, pp. 13-14.

5. Vladimir I. Lenin, *Polnoe sobranie socinenii,* vol. 55, pp. 373-374, vezi Robert Service, *Lénine*, *op. cit.*, p. 439

6. Citat de Leonid M. Mlecin, *op. cit.*, pp. 138-139.

7. *Ibid.,* p. 211.

8. Leonid M. Mlecin, *Kollontai,* Molodaia Gvardia, Moscova, 2013, p. 158.

9. Robert Service, *Lénine*, *op. cit.*, p. 222.

10. Leonid M. Mlecin, *Krupskaia..., op. cit.,* p. 193. Un zvon pretindea că Andrei ar fi fost fiul lui Lenin, dar, când s-a întâlnit cu Inessa, copilul avea deja 5 ani.

11. Scrisorile care formează corespondenţa dintre Lenin şi Inessa pe durata relaţiei lor au fost cenzurate sau distruse, se pare, la cererea acestuia, cu excepţia uneia pe care a păstrat-o Inessa. Vezi http://leninism.su/vvorks/99-v-i-lenin-neizvestnye-dokumenty- 1891-1922/3624-pisma-armand-fevral-aprel-1914-g.html (ultima consultare: 12 iulie 2016).

12. Strângerea de mână era formula folosită de către tovarăşii de partid la sfârşitul unei scrisori.

13. Elizaveta, mama Nadejdei Krupskaia, a însoţit cuplul de la prima deportare la Şuşenski până s-a stins din viaţă, în 1915. Chiar dacă era apropiată de mediile revoluţionare şi-şi susţinea total fiica, se ocupa în principal cu hrănirea celor doi tineri care, după moartea ei, au luat obiceiul să meargă la cantină.

14. Citată de Leonid M. Mlecin, *Krupskaia...*, *op. cit*., p. 194.

15. Clara Zetkin, *Vospominania o Lenin,* Moscova, vol. 2, 1957, pp. 483-484.

16. Vezi Alexandra Kollontaï, *Marxisme et révolution sexuelle*, texte alese şi prezentate de Judith Stora-Sandor, Maspero, Paris, 1975.

17. Leonid M. Mlecin, *Kollontai..., op. cit*., pp. 12-13.

18. Citat de Arcadi Vaxberg, *Alexandra Kollontaï,* Fayard, Paris, 1996, p. 91. Şliapnikov este într-adevăr singurul lider bolşevic de anvergură în exil în Europa care a lucrat cu adevărat în uzină.

19. Larisa Vasilieva, *Kremlievskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i vzgliad avtora*, ed. adăugită, Vagrius, Moscova, 2006, p. 47.

20. Leonid M. Mlecin, *Kollontai...*, *op. cit.*, p. 130.

21. Citat de Arcadi Vaxberg, *op. cit.*, p. 163.

22. *Ibid*, p. 165.

23. *Ibid.*, p. 207.

24. *Ibid.*, pp. 207-208.

25. *Ibid.*, p. 255.

26. Leonid M. Mlecin, *Kollontai...*, *op. cit.*, p. 155.

27. Citat de *ibid.*, p. 174.

Partea a doua
TIMPUL PRIETENIEI
(1928-1937)

1. Oleg Hlevniuk, *Hozien. Stalin i utverjdenie stalinskoi diktaturî,* ROSSPEN, Moscova, 2010.

3. Soţi şi soţii

1. Vezi Magali Delaloye, „Polina Jemtchoujina-Molotov et les femmes du Kremlin: de la légèreté à la terreur”, *Vingtième siècle: revue d'histoire*, vol. 126, nr. 2, 2015, pp. 61-72.

2. Vezi, de exemplu, Mary Buckley, *Women and Ideology in the Soviet Union,* Hemel Hempstead, 1989, pp. 64-69, şi Barbara Evans, „The Utopianism of the Zhenotdel", *Slavic Review,* vol. 51, nr. 3, 1992, pp. 485-496.

3. Această instituţie a fost creată imediat după Revoluţie pentru a le permite militanţilor fără instruire să urmeze studii şi să primească un titlu de învăţământ superior.

4. Sheila Fitzpatrick, *On Stalin's Team: The Years of Living Dangerously in Soviet Politics,* Princeton University Press, 2015, p. 20.

5. Lilly Marcou, *Staline. Vie privée*, Calmann-Lévy, Paris, 1996, pp. 50-54.

6. Pe baza „dosarului special" (*osobaia papka*) al lui Stalin, Boris Ilizarov a reconstituit aceste relaţii amoroase în perioada de clandestinitate: Boris Ilizarov, *Tainaia jizn Stalina. Po materialam ego biblioteki i arhiva*, Vecie, Moscova, ed. a III-a, 2004, pp. 288-290.

7. *Ibid.*, p. 307.

8. Le cunoaştem pe aceste femei deoarece, de îndată ce Stalin a ajuns la putere, i-au cerut ajutorul. Informaţii despre cererile lor se găsesc în arhive. Dar nu este exclus ca Stalin să fi avut şi alte aventuri.

9. Traducere în Edvard Radzinsky, *Joseph Staline*, Le Cherche Midi, Paris, 2011, p. 327. Corespondenţa dintre Stalin şi Allilueva este disponibilă online la: http://stalinism.ru/Dokumentyi/ Perepiska-Stalina-s-zhenoy-N.-Alliluevoy.html (ultima consultare: 21 august 2014). În lipsa altei precizări, scrisorile citate mai departe sunt luate de pe acest site şi traduse de autoare.

10. Svetlana Allilueva, *Une seule année*, Albin Michel, Paris, 1971, p. 325. Atragem atenţia că trebuie să privim această mărturie cu multă prudenţă. Svetlana Allilueva a scris acest text după ce fugise din Uniunea Sovietică, locuind temporar în SUA. Diferenţa de ton dintre acesta şi *Vingt lettres à un ami* este atât de mare, încât nu putem exclude folosirea unor exagerări şi a senzaţionalului pentru a fi pe placul unui public din blocul occidental.

11. Au circulat zvonuri, chiar din acea perioadă, despre faptul că Stalin s-ar fi căsătorit cu sora lui Kaganovici, Roza. Dar, în discuţiile sale cu Ciuev, Kaganovici neagă categoric chiar că ar fi avut o soră.

12. Vezi, de exemplu, acest articol din *Argumentî i Faktî*: www.aif.ru/ society/article/23412 (ultima consultare: 15 martie 2012).

13. Boris Ilizarov, *Tainaia jizn Stalina, op. cit.,* pp. 334-335.

14. Svetlana Allilueva, *Une seule année, op. cit.,* p. 326.

15. Nikolai M. Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografii,* Olma Media Grup, Moscova, 2005, p. 63.

16. RGASPI f. 329, op. 2, d. 7, 1. 4.

17. Anna Larina Buharina, *Boukharine, ma passion*, Gallimard, Paris, 1990, p. 139.

18. *Ibid.*, pp. 139-140.

19. Extras din amintirile Svetlanei Buharina de pe site-ul http://www.itogi.ru/archive/2001/18/123103.html (ultima consultare: 9 martie 2012).

20. www.marxists.org/français/boukharine/works/ 1937/02/ nibouk_ 19370200.htm, text în franceză (ultima consultare: 5 martie 2012).

21. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, pp. 225-226.

22. Aroseva-Maximova, citată în Miklòs Kun, *Stalin : An Unknow Portrait*, Central European University Press, Budapesta, 2003, p. 274.

23. *Ibid.,* p. 275.

24. Citat de Larisa Vasilieva, *Kremlievskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i vzgliad avtora*, ed. adăugită, Vagrius, Moscova, 2006, p. 265.

25. Această ambiguitate nu era rară în mediul bolşevic. Vezi, de exemplu, Brigitte Studer, care descrie condiţiile de viaţă mai mult decât confortabile ale liderilor din Komintern (*Professional Revolutionaries: The Transnational World of the Cominternians*, Palgrave, 2015, cap. III).

26. Felix Ciuev, *Conversations avec Molotov*, Albin Michel, Paris, 1995, p. 316.

27. Aceste scrisori sunt adunate într-un dosar cu 84 de file. Este vorba despre 27 de scrisori ale lui Molotov şi de una singură a Jemciujinei (ori n-au ajuns în arhive, ori au fost confiscate), scrise între 13 august 1940 şi 14 decembrie 1947, perioada în care au trăit cel mai adesea despărţiţi.

28. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.1. Subliniat cu o linie dublă de Molotov.

29. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.36.

30. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.28.

31. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.68.

32. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.6.

33. Citat de Larisa Vasilieva, *op. cit.,* p. 264.

34. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.11.

35. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 278.

36. Svetlana Allilueva, *Only One Year*, Harper & Row Publishers, 1969, p. 353.

37. Larisa Vasilieva, *op. cit.*, p. 256.

4. Copiii de la Kremlin

1. Anastas Mikoian, *Tak bîlo*, Vagrius, Moscova, 1999, p. 299.

2. Citat de Larisa Vasilieva, *Kremlievskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i vzgliad avtora,* ed. adăugită, Vagrius, Moscova, 2006, p. 258.

3. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1593, 1.17.

4. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1592, 1.16.

5. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1594, 1.3.

6. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1593, 1.9.

7. RGASPI f. 82, op. 2, d. 1593, 1.11.

8. Scrisă înainte de exil, această autobiografie reia amintiri răzleţe despre tatăl ei şi viaţa de familie, cuprinse în douăzeci de capitole. Pentru o prezentare a lucrării, vezi introducerea lui Jean-Jacque Marie la versiunea în limba franceză. Svetlana Allilueva, *Vîngt lettres à un ami*, Seuil, Paris, 1968.

9. Kira Allilueva, *Plemanniţa Stalina*, Vagrius, Moscova, 2006, p. 38.

10. De exemplu, RGASPI f. 558, op. 11, d. 1667 şi RGASPI f. 558, op. 11, d. 1672, care grupează o parte dintre albumele de fotografii ale lui Stalin. Aceste două *opisi* conţin îndeosebi fotografiile lui Stalin cu fiica lui.

11. Iuri G. Muhin, *Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva*, Rodina, Moscova, 1993.

12. Svetlana Allilueva, *Vîngt lettres à un ami*, *op. cit*., pp. 48-49.

13. Kira Allilueva, *Plemanniţa Stalina*, *op. cit.*, p. 102.

14. Svetlana Allilueva, *Vingt lettres à un ami*, *op. cit.*, p. 164.

15. *Ibid.*, p. 165.

16. *Ibid.*, p. 167.

17. *Ibid.*, pp. 167-168.

18. Scrisoare din 26 februarie 1937, *ibid.*, p. 167.

19. *Ibid.*, p. 161.

20. Robert Service, *Staline*, Perrin, Paris, 2013, pp. 474-475.

21. La sfatul mamei sale Nino, Sergo Beria nu i-a făcut avansuri Svetlanei. Stalin s-a gândit atunci la Iuri Jdanov. Svetlana a refuzat şi s-a căsătorit, în afara cercului de la Kremlin, cu Morozov. După divorţ, s-a căsătorit totuşi cu Iuri Jdanov în 1949.

22. Sergo şi Zinaida Ordjonikidze au adoptat şi ei o fată, Eteri (născută în 1923). A fost o adopţie completă, la fel ca în cazul lui Iuri, adoptat de Lazar şi Maria Kaganovici.

23. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî..., op. cit.,* p. 185.

24. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.17. Scrisoare din 21 mai 1927.

25. Scrisorile lui Petia nu se află în arhiva Voroşilov.

26. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.29.

27. Unii istorici, bazându-se pe memoriile lui Baianov, fost secretar al lui Stalin care a plecat din ţară în 1930, înclină spre ideea că a fost vorba de un asasinat comandat de Stalin. Vezi, de exemplu, Roy Medvedev, *Let History Judge. The Origins and the Consequences of Stalinism*, Oxford University Press, Oxford, 1989.

28. După Tatiana Frunze, în Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî...*, *op. cit.*, p. 187.

29. Artem Sergheev, Ekaterina Gluşik, *Besedî o Stalin,* Krîmskii Most-9D, Moscova, 2006, p. 117.

30. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 11.61-62. Scrisoare a lui Enukidze către Voroşilov, 20 iunie 1933. Publicată în F.V. Kvaşonkin, L.P. Koşoleva, O.V. Hlevniuk (coord.), *Sovetskoe rukovodstvo. Perepiska. 1928-1941 gg.*, ROSSPEN, Moscova, 1999, document nr. 129, p. 240.

31. RGASPI f. 667, op. 1, d. 17, 1.6. Scrisoare a lui Voroşilov către Enukidze, 29 iulie 1933. Publicată în *Sovetskoe rukovodstvo*, *op. cit.*, document nr. 131, p. 242.

32. La sfârşitul anilor 1920, bradul de Crăciun a fost interzis în mod oficial. Dar, la 28 decembrie 1935, Postîşev a scris un articol în *Pravda*, „Să organizăm pentru copii un brad frumos", în care propunea reluarea tradiţiei bradului, dar pentru Anul Nou. Ceea ce s-a şi întâmplat.

33. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 11.26-27. Jurnal, ianuarie 1949.

34. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 1.28.

35. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 1.30.

36. Anastas Mikoian, *Tak bîlo*, Vagrius, Moscova, 1999. Aceste amintiri sunt cu totul excepţionale în privinţa cercului de la Kremlin: Mikoian reproduce multe scrisori trimise soţiei sale, îi consacră un capitol întreg şi face referiri la ea în întreaga carte. Vorbeşte amănunţit şi despre copiii săi, lucru foarte rar în rândul liderilor din cercul de la Kremlin.

37. RGASPI f. 558, op. 11, d. 1553, 1.13v.

38. *Ibid.*

39. Svetlana Allilueva, *Vingt lettres à un ami*, *op. cit.*, p. 173.

40. Iuri G. Muhin, *Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva,* Rodina, Moscova, 1993, p. 22.

41. RGASPI f. 558, op. 11, d. 1553, 11.2-3. Subliniat de Stalin.

42. RGASPI f. 558, op. 11, d. 1553, 11.2-2v.

43. Din 1932, este garda de corp personală a lui Stalin, şeful gărzilor, dar la nevoie se ocupa şi de copii. A pierdut încrederea lui Stalin în 1946. În ziua de 16 septembrie 1952, a fost arestat. Condamnat în 1955 la cinci ani de deportare, a fost eliberat în 1956.

44. Din 1924, este însărcinat cu securitatea lui Stalin şi a familiei sale, cărora le serveşte drept şofer. Situaţia i se schimbă în bine odată cu căderea lui Iagoda, dar, în aprilie 1937, este demis. Două zile mai târziu, e judecat, găsit vinovat şi executat.

45. RGASPI f. 558, op. 11, d. 1553, 1.9.

46. Sublinierea lui Stalin.

47. În filmul „Eliberarea" (*Osvobojdenie*), în care se reia o poveste cuprinsă în romanul lui Ivan Stadniuka (1920-1994) *Voina* (*Război*), naziştii i-ar fi trimis o scrisoare lui Stalin ca să-l schimbe pe Iakov cu Paulus, făcut prizonier la Stalingrad. Această versiune este cu atât mai îndoielnică cu cât ultimele cercetări în arhive (îndeosebi în SUA) ar arăta că Iakov nu a fost făcut prizonier niciodată, ci a murit în luptă, contrar afirmaţiilor propagandei naziste: fotografiile şi scrisorile lui Iakov provenind de la Theresienstadt ar fi falsuri făcute în scopul de a demoraliza populaţia sovietică. Vezi Galina Djugaşvili, *Taina semi vojdia (Ded, Otec i drughie). Biograficeskaia povest*, AST-Zebram, Moscova, 2007.

48. Stéphane Audoin-Rouzeau, *Combattre. Une anthropologie historique de la guerre moderne (XIX-XXI siècles)*, Seuil, Paris, 2008, pp. 267 şi 270.

49. În jurnalul ei, când se referă la soţul său, Ekaterina îl numeşte fie „Kliment Efremovici", fie „K.E.".

50. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 1.4.

51. www.vestnik.com/issues/97/0610/win/mikoyan.htm (ultima consultare: 27 iunie 2014).

52. Vezi mărturiile în Svetlana Alexievici, *La guerre n'a pas un visage de femme*, J'ai lu, Paris, 2005.

5. Kremlinul sanatoriu

1. Pentru o evidenţă cronologică a bolilor lui Stalin, vezi Jores Medvedev, „Suşestvuet li zagadka smerti Stalina?", *Zerkalo nedeli*, nr. 9, 4 martie 2000, http://zn.ua/articles/19636 (ultima consultare: 5 aprilie 2011).

2. Robert Tartarin, „Transfusion sanguine et immortalité chez Alexandr Bogdanov", *Droits et Sociétés*, nr. 28, 1994, pp. 565-581, www.reds.msh-paris.fr/publications/revue/pdf/ds28/ds028-03.pdf (ultima consultare: 5 aprilie 2011).

3. Jores Medvedev, „Suşestvuet li zagadka smerti Stalina?", *op. cit.*

4. Îi mulţumesc Tatianei Tihonov pentru această informaţie.

5. RGASPI f. 74, op. 2, d. 38, 1.46. Scrisoare publicată în F.V. Kvaşonkin, L.P. Koşoleva, O.V. Hlevniuk (coord.), *Sovetskoe rukovodstvo. Perepiska. 1928-1941 gg*., ROSSPEN, Moscova, 1999, documentul nr. 90, p. 161.

6. RGASPI f. 558, op. 11, d. 778, 1.11.

7. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 11.72-73. Scrisoare publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.*, documentul nr. 139, pp. 253-254.

8. Citat de Yves Cohen, „Des lettres comme action: Staline au début des années 1930 vu depuis le fonds Kaganovitch", *Cahiers du monde russe*, vol. 38 (3), iulie-septembrie 1997, p. 334. După cum arată acest articol, Stalin face aici o legătură între propria sănătate şi sănătatea statului. Stalin este „însuşi corpul statului". După părerea mea, este vorba de o formulă destinată colaboratorilor. Cu prietenii, Stalin îşi permitea să fie explicit în privinţa sănătăţii sale.

9. RGASPI f. 558, op. 11, d. 728, 1.18.

10. RGASPI f. 667, op. 1, d. 17, 11.5-7. Scrisoare publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.*, documentul nr. 131, pp. 241-242.

11. Cauza morţii sale va fi dezvăluită mult mai târziu. Pentru mai multe detalii, vezi Oleg Hlevniuk, *Stalin i Ordjonikidze. Konfliktî v Politbiuro v 30-ie godî,* Biblus, Moscova, 1993.

12. RGASPI f. 85, op. 28, d. 57. Scrisoare din 13 decembrie 1931.

13. RGASPI f. 74, op. 2, d. 43, 11.60-63. Scrisoare publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit*., documentul nr. 120, p. 231.

14. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 11.60-61. *Ibid*., documentul nr. 121, pp. 231-232.

15. RGASPI f. 667, op. 1, d. 16, 11.7-9. *Ibid*., documentul nr. 130, pp. 240-241.

16. RGASPI f. 558, op. 11, d. 728, 1.40.

17. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 11.61-62. Scrisoare publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit*., documentul nr. 129, p. 240.

18. Vadim Volkov, „The Concept of *kulturnost.* Notes on the Stalinist Civilizing Process", în Sheila Fitzpatrick (ed.), *Stalinism. New Directions*, Routledge, Londra/New York, 2000, pp. 210-230, reluat în Brigitte Studer, „L'être perfectible. La formation du cadre stalinien par le «travail sur soi»", *Genèses*, nr. 51, iunie 2003, p. 103.

19. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 1.96. Jurnal, 28 mai 1957.

20. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.17.

21. RGASPI f. 74, op. 2, d. 44, 11.61-62. Scrisoare publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.*, documentul nr. 108, p. 194.

22. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.3. Scrisoare din 16 martie 1920.

23. Mărturia Nadejdei Ivanova, soţia lui Piotr Voroşilov, în Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i uzgliad avtora*, ed. adăugită, Vagrius, Moscova, 2006, p. 197.

24. RGASPI f. 74, op. 2, d. 105, 11.88v. Pe bilet, răspunsul lui Tuhacevski se află înaintea întrebării lui Voroşilov.

25. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.13. Sublinierea lui Voroşilov.

26. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.3.

27. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 1.43.

28. RGASPI f. 74, op. 2, d. 45, 1.14.

29. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 1.73.

30. RGASPI f. 329, op. 1, d. 15. Nedatată.

31. RGASPI f. 74, op. 2, d. 45, 1.22.

32. N.I. Kutepov, *Velikokniajeskaia, ţarskaia i imperatorskaia ohota na Rusi,* Sankt-Petersburg, Expediţia zagotovlenia gosudarstvennîh bumag, 1896-1911.

33. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.39.

34. RGASPI f. 558, op. 11, d. 712, 1.117.

35. RGASPI f. 80, op. 26, d. 58, 1.4v. Sublinierea lui Kirov.

36. Îi mulţumesc lui Oleg Hlevniuk pentru convorbirile pe care le-am avut despre vânătoare şi imaginea luptelor pentru vechii bolşevici.

37. Vechi bolşevic din Caucaz, prieten cu Stalin şi cu Ordjonikidze din anii de clandestinitate. A fost înlăturat de Beria. Moartea lui – oficial, în urma unui strop cardiac – provocată de otrăvire la o masă în prezenţa lui Beria a rămas un mister, ca şi cei care au comandat-o.

38. Nikita Hruşciov, *Souvenirs*, Robert Laffont, Paris, 1971, pp. 286-287.

39. Pentru o analiză mai aprofundată, vezi Yves Cohen, *op. cit.*

40. Corespondenţa dintre cei doi, RGASPI f. 78, op. 1, d. 376 (arhiva Kalinin) şi f. 667, op. 1, d. 17 (arhiva Enukidze).

Partea a treia
MOARTEA BATE LA UŞĂ
(1937-1941)

6. Sfârşitul prieteniilor

1. Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography, 1888-1938*, Knopf, New York, 1973, p. 445.

2. http://www.memo.ru/history/1937/feb_mart_l 937/index.htm. Toate referirile la stenogramele plenarei provin din aceste pagini ale site-ului Memorialului, care a publicat electronic plenara pe baza publicării ştiinţifice făcute în revista *Voprosî Istorii*, 1992-1995.

3. Anna Larina Buharina, *Boukharine, ma passion,* Gallimard, Paris, 1990, p. 342.

4. www.memo.ru/history/1937/feb_mart_1937/index.htm (ultima consultare: 5 martie 2012).

5. Prietenii săi caucazieni, Ordjonikidze, Enukidze şi Mikoian, îl numeau Soso în anii 1930.

6. Nikolai M. Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografii,* Olma Media Grup, Moscova, 2005, p. 61, precum şi urmarea bibliografiei.

7. Ca să folosim calificativul atribuit de poetul Osip Mandelştam în 1933, în epigrama în 16 versuri care îl viza pe Stalin şi care a provocat mânia „Cârmaciului" (*Vojd)*.

8. Anna Larina Buharina, *op. cit*., pp. 306-308.

9. Svetlana Allilueva, *Dvaţat pisem k drugu*, http://rummuseum.ru/portal/node/2718 (ultima consultare: 25 aprilie 2012).

10. RGASPI f. 558, op. 11, d. 796, 11.38-39, tradus în Pavel Cinsky, *Staline. Archives inédites, 1926-1936*, Berg International, Paris, 2001, p. 38.

11. RGASPI f. 558, op. 11, d. 796, 11.16-17v, tradus în *ibid*.

12. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 308.

13. *Ibid*., p. 55.

14. *Ibid.* şi Vladimir Nevejin, *Stalin o voine. Zastolnîie reci. 1933-1945 gg.*, Jauza, Eksmo, Moscova, 2007.

15. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 316.

16. *Ibid.*, p. 349.

17. www.memo.ru/history/1937/feb_mart_1937/index.htm, şedinţă din 24 februarie, seara, p. 2 (ultima consultare: 19 august 2014).

18. *Ibid.*, şedinţă din 23 februarie, seara, p. 33 (ultima consultare: 19 august 2014).

19. *Ibid.*, şedinţă din 26 februarie, dimineaţa, p. 3.

20. RGASPI f. 329, op. 2, d. 6, 11.12-13. Scrisoare din 31 august 1936, tradusă în Nicolas Werth, „Six lettres de Boukharine, 1936-1937", *Communisme*, nr. 61, 2000, pp. 19 *sq.*, subliniere în original.

21. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 327.

22. Alexandr Vatlin, Larisa Malaşenko (ed.), *Dessine-moi un bolchevik. Les caricaturistes du Kremlin*, *1923-1937*, Tallandier, Paris, 2007, p. 43.

23. RGASPI f. 329, op. 2, d. 6, 1.14. Scrisoare din 3 septembrie 1936, tradusă în Nicolas Werth, *op. cit.*, p. 39.

24. RGASPI f. 329, op. 2, d. 6, 1.15. *Ibid.*, p. 22.

25. www.memo.ru/history/1937/feb_mart_1937/index.htm. Şedinţă din 23 februarie 1937, seara, p. 23 (ultima consultare: 19 august 2014).

26. *Ibid.*, şedinţă din 24 februarie, seara, p. 23.

27. RGASPI f. 329, op. 1, d. 6, 11.41-43 (recto-verso), tradus în Nicolas Werth, „Six lettres de Boukharine", *op. cit.*, pp. 23 *sq.*

28. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 109.

29. Pentru citatele din Anna Larina în privinţa părerii lui Buharin despre Ejov, *ibid*., pp. 281-282.

30. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 217.

31. J. Arch Getty, Oleg V. Naumov, *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven, Londra, 1999, p. 324.

32. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 334.

33. *Ibid.*, p. 347.

7. Două chipuri ale virilităţii bolşevice

1. Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution. A Political Biography, 1888-1938,* Knopf, New York, 1973, p. 266.

2. Anna Larina Buharina, *Boukharine, ma passion,* Gallimard, Paris, 1990, p. 231.

3. Felix Ciuev, *Tak govoril Kaganovici. Ispoved stalinskogo apostola*, Otecestvo, Moscova, 1992, p. 90.

4. *Ibid.*, p. 59.

5. Kaganovici îl venera pe Stalin. De altfel, a refuzat întotdeauna să-l tutuiască. Vezi O.V. Hlevniuk, R.U. Davis, L.P. Koşoleva, E.A. Rees, L.A. Rogovaia, *Stalin i Kaganovici perepiska. 1931-1936 gg.*, ROSSPEN, Moscova, 2001.

6. Roy Medvedev, *Cito cital Stalin. Liudi i knighi. Pisateli kniga v totalitarnom obşestve*, Prava celoveka, Moscova, 2005, p. 56.

7. V. Torşinov, A. Leontiuk, *Vokrug Stalina*, Fil.fak. Sankt-Petersburgskogo Universiteta, Sankt-Petersburg, 2000, pp. 251-252.

8. Corespondenţa dintre cei doi soţi (RGASPI f. 80, op. 26) arată că deciziile lui Kirov, mai ales când trebuia să execute ordinele lui Stalin, provocau deseori mânia lui Markus, lucru pe care ea îl aducea la cunoştinţă soţului.

9. V. Torşinov, A. Leontiuk, *op. cit*., pp. 101-102.

10. Pentru această secţiune s-a folosit Magali Delaloye, „Ehmoţii v mikromire Stalina: Sluşai Nikolaia Buharina (1937-1938). Tipî bolşevitskoi mujestvennosti i praktiki ehmoţii”, în Jan Plamper, Schamma Schahadat, Marc Elie (coord.), *Rossiiskaia imperia ciuvstv. Podhodî k kulturnoi istorii ehmoţii,* Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscova, pp. 431-456.

11. RGASPI f. 671, op. 1, d. 176, 1.38.

12. Această scrisoare a apărut în *Istocinik*, nr. 0, 1993, pp. 23-25. Pentru comentarii, vezi Nicolas Werth, „Lettre de Nikolaï Boukharine à Staline, 10 décembre 1937”, *Le Débat*, nr. 107, 1999, pp. 155-161.

13. Traducerea în Nicolas Werth, „Six lettres de Boukharine, 1936-1937”, *op. cit*., pp. 19 *sq.* Subliniat în original.

14. Alexandr Vatlin, Larisa Malaşenko (ed.), *op. cit.*; pentru o analiză din perspectiva genului, vezi Magali Delaloye, „Les bolcheviques se dessinent. L’expression de la virilité dans le cercle du Kremlin”, *Clio. Femmes, genre, histoire*, nr. 41, 2015.

15. William M. Reddy, *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

16. Vezi Sheila Fitzpatrick, „Happiness and *Toska:* An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia”, *Australian Journal of Politics and History,* 50/3, 2004, pp. 357-371. „Tristeţea şi melancolia nu erau emoţii «sovietice» în anii 1930. Totuşi, exprimarea lor nu era deosebit de problematică.” Dacă acest lucru nu contesta sistemul aflat la putere, cetăţenii puteau să-şi exprime emoţiile.

17. RGASPI f. 329, op. 2, d. 7, 11.76-77. Scrisoare nedatată.

18. Mihail Vaiskopf, *Pisatel Stalin*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscova, 2001, p. 8.

19. www.memo.ru/history/1937/feb_mart_1937/index.htm. Şedinţă din 23 februarie, seara, p. 23.

20. *Ibid.*, pp. 24-25.

21. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, pp. 362-364.

22. Robert Himmer, „On the Origin and Significance of the Name «Stalin»”, *Russian Review*, vol. 45 (3), 1986, pp. 269-286.

23. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, pp. 125-126.

8. Când capcana este o femeie

1. RGASPI f. 671, op. 1, d. 266, 1.80, chestionar din 25 martie 1921, şi RGASPI f. 671, op. 1, d. 266, 1.91, chestionar din 14 iunie 1921. Vezi şi Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin’s Loyal Executioner. People’s Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940*, Hoover Institution Press, Stanford, CA, 2002, pp. 1-6.

2. *Ibid*, p. 6.

3. *Ibid.*, p. 14.

4. *Ibid*., p. 22.

5. Nikolai M. Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografii*, Olma Media Grup, Moscova, 2005, p. 122.

6. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin’s Loyal Executioner...*, *op. cit.*, p. 168.

7. Citat de Nikita Petrov, Marc Jansen, *„Stalinskÿ pitomeţ” – Nikolai Ejov*, ROSSPEN, Moscova, 2008, p. 185.

8. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin’s Loyal Executioner...*, *op. cit.*, p. 168.

9. RGASPI f. 558, op. 11, d. 729, 11.100-101. Scrisoare publicată în Nikita Petrov, Marc Jansen, *„Stalinskii pitomeţ”, op. cit*., pp. 352-253.

10. Citat de *ibid.*, p. 188.

11. http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Yezhov/Yezhovl.doc (ultima consultare: 17 iunie 2012).

12. Nu este de mirare că Zenaida Ordjonikidze apare lângă soţia lui Ejov. Cele două cupluri aveau relaţii apropiate, şi nu numai la nivel politic, înainte de moartea lui Sergo, după cum dovedesc unele fotografii făcute la ţară. RGASPI f. 671, op. 1, d. 272, 11.11 şi 20.

13. Pentru biografia sa, vezi Sandra Dahlke, *Individuum und Herrschaft im Stalinismus: Emelj'an Jaroslavskij (1878-1943)*, München, 2010.

14. RGASPI f. 669, op. 1, d. 30, 11.113-114. Scrisoare publicată în F.V. Kvaşonkin, L.P. Koşoleva, O.V. Hlevniuk (coord.), *Sovetskoe rukovodstvo. Perepiska. 1928-1941 gg.*, ROSSPEN, Moscova, 1999, document nr. 6, pp. 24-25.

15. RGASPI f. 669, op. 1, d. 30, 1.112. Scrisoare publicată în *ibid.*, document nr. 7, p. 27.

9. Desfrâu şi alcoolism

1. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940*, Hoover Institution Press, Stanford, 2002, p. 188.

2. http:// perpetrator2004.narod.ru/documents/Yezhov/Yezhov.htm (ultima consultare: 15 iunie 2011).

3. Nikita Petrov, Marc Jansen, *„Stalinskii pitomeţ" – Nikolaj Ezhov,* ROSSPEN, Moscova, 2008, p. 362.

4. *Festinurile lui Balthazar sau nopţi cu Stalin* este un film de Iuri Kara, tipic pentru Glasnost, turnat în 1989. Inspirat dintr-un roman de Fazil Iskander, filmul înfăţişează destinul lui Sandro, un dansator profesionist din Abhazia care trebuie să se producă în faţa lui Stalin la un ospăţ.

5. Traducere de Edvard Radzinsky, *Joseph Staline*, Le Cherche Midi, Paris, 2011, p. 189.

6. Anna Larina Buharina, *Boukharine, ma passion*, Gallimard, Paris, 1990, p. 115.

7. Nikita Hrouşciov, *Souvenirs*, Robert Laffont, Paris, 1971, pp. 107 şi 284-289 pentru citatele următoare.

8. Studiul cel mai complet asupra acestei probleme este cel al lui Jonathan Brent, Vladimir P. Naumov, *Le Dernier Crime de Staline: retour sur le complot des blouses blanches*, Calmann-Lévy, Paris, 2006, îndeosebi pp. 25 şi 36.

9. Marc Jansen, Nikita Petrov, *Stalin's Loyal Executioner...*, *op. cit.*, pp. 196-197.

10. Miklòs Kun, *Stalin: An Unknown Portrait*, Central European University Press, Budapesta, 2003, pp. 377-378.

11. Categoria „sexualitate" permite desemnarea unui ansamblu de practici sociale care duc la comportamente sexuale, codificate social prin norme morale, medicale şi instituţionale. Vezi Michel Foucault, *La Volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 1976.

12. Wendy Goldmann, „Les femmes dans la société soviétique", în Michel Dreyfus *et al.* (coord.), *Le Siècle des communismes*, Editions de l'Atelier/Editions ouvrières, Paris, 2000, pp. 284-285.

13. David L. Hoffman, *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917-1941*, Cornell University Press, Ithaca-Londra, 2003, p. 11.

14. Dan Healey, *Homosexual Desire in Revolutionary Russia. The Regulation of Sexual and Gender Dissent*, The University of Chicago Press, Chicago, Londra, 2001, p. 143.

15. *Ibid*., p. 184.

16. În studiul său, Dan Healey afirmă că un singur caz, primul, arată înţelegerea conţinutului legii din 7 martie 1935. *Ibid.*, p. 192.

17. Citat de Nikita Petrov, Marc Jansen, *„Stalinskii pitomeţ”...*, *op. cit*., pp. 365-366.

18. David L. Hoffman, *op. cit.*, p. 76.

19. *Ibid.*, p. 79.

20. Nicolas Werth, *op. cit.*, p. 103.

21. Despre concept, vezi Berthold Unfried, „Parler de soi au Parti: l’autocritique dans les milieux du Komintern en URSS durant les années 1930”, în Brigitte Studer, Berthold Unfried, Irene Herrmann, *Parler de soi sous Staline. La construction identitaire dans le communisme des années trente*, Maison des sciences de l’homme, Paris, 2002, p. 157.

22. http://perpetrator2004.narod.ru/documents/Yagoda/Yagoda_Interrogation_Records.doc (ultima consultare: 15 iunie 2011).

23. http:// perpetrator2004.narod.ru/documents/Yagoda/Yagoda_Search_Record.doc (ultima consultare: 15 iunie 2011).

24. Iuri Muhin, *Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva*, Rodina, Moscova, 1993, 28 iunie 1935.

25. Cazul de la Kremlin a debutat la începutul anului 1935, la câteva săptămâni de la asasinarea lui Kirov. În cursul anchetei, NKVD – în special Ejov – a găsit „dovezi” ale unor disfuncţii chiar în administraţia de la Kremlin, îndeosebi în Comitetul Executiv, condus de Avel Enukidze, care a fost inculpat direct. Acest caz a permis şi un atac împotriva lui Kamenev: sora sa, prietenă cu Troţki, lucra şi ea acolo şi a fost acuzată la rândul ei. A fost primul caz la vârful puterii şi cu el încep epurările din aparatul partidului-stat.

26. Vladimir Naumov, *Lavrenti Beria*, *1953. Dokumentî,* Mejdunarodnîi fond „Demokraţia”, 1999, p. 176. Sublinieri în original.

27. Anton Kolendic, *Les Derniers Jours, de la mort de Staline à celle de Beria, mars-décembre 1953*, Fayard, Paris, 1982, p. 288.

28. *Ibid.*, p. 294.

29. Pentru a se apăra, Beria a răspuns: „Toate astea sunt prostii... Simple prostii! [...] Dacă aş începe eu să vorbesc despre fiecare dintre voi, fără să-i uit pe colegii din guvern, aş avea mai multe de spus... şi lucruri mult mai interesante!”. *Ibid.*, p. 296.

30. Nicolas Werth, *Histoire de l’URSS. Enjeux historiographiques et débats récents.* Conferinţă pentru APHG Caen, 15 octombrie 1998 (http://aphgcaen.free.fr/werth.htm).

Partea a patra
ŞI NU VOR RĂMÂNE DECÂT BĂRBAŢI (1945-1953)

1. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî. Faktî, vospominania, sluhi, leghendî i vzgliad avtora*, Vagrius, Moscova, 2006, pp. 261-262.

2. În general, sursele despre soţiile liderilor sunt foarte lacunare, nicio arhivă nefiind prevăzută pentru a le primi documentele. Corespondenţa lor sau alte tipuri

de documente personale nu sunt accesibile decât în mod excepţional în fondul personal al soţului. Aceste lacune sunt reprezentative pentru rolul femeilor în cadrul cercului. Ele se situau la un nivel de militantism şi de recunoaştere în Partid mai coborât decât soţii lor şi, aşa cum lasă să se întrevadă constituirea fondurilor, locul lor în cerc şi posibilităţile de a avansa profesional care decurgeau de aici depindeau de cariera acestora.

10. Căderea unei „prime-doamne”

1. Atunci când nu există altă indicaţie, datele biografice despre Jemciujina sunt luate din Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografii,* OLMA-PRESS Zvezdnîi Mir, Moscova, 2005, p. 274-276.

2. Felix Ciuev, *Conversations avec Molotov,* Albin Michel, Paris, 1995, p. 155. Singura menţiune a unei activităţi revoluţionare clandestine, care se datorează cu siguranţă faptului că Molotov voia, în memoriile sale, să sporească prestigiul soţiei sale.

3. Pentru informaţiile biografice despre Molotov în această perioadă, vezi B.V. Sokolov, *Molotov. Ten vojdia,* Ast-Press Kniga, Moscova, 2005, pp. 4-13.

4. Felix Ciuev, *op. cit.*, p. 123.

5. Despre acest eveniment, vezi Felix Ciuev, *op. cit.*, p. 143.

6. *Ibid.*, p. 135.

7. *Ibid.*, p. 147.

8. Despre cariera Jemciujinei, vezi http://hrono.ru/biograf/bio_zh/zhemchuzhinaps.php (ultima consultare: 31 iulie 2014).

9. Mărturie culeasă de Miklòs Kun, *Stalin: An Unknow Portrait*, Central European University Press, Budapesta, 2003, p. 274.

10. *Ibid.*

11. *Operativnî Prikaz Narodnogo Komisara Vnutrennîh Del Soiuza SSR NR. 00486* (Ordin de operaţie al Comisariatului Poporului pentru Afaceri Interne al Uniunii RRS nr. 00486). www.memo.ru/history/document/00486.htm (ultima consultare: 16 mai 2014). Acest ordin din 15 august 1937 condamna femeile şi copiii de peste 15 ani la deportare în cazul nedenunţării unui duşman al poporului.

12. Lilly Marcou, *Staline, vie privée*, Calmann-Lévy, Paris, 1996, p. 283.

13. G.V. Kostîrcenko (coord.), *Gosudarstvennii antisemitizm v SSSR ot naciala do kulminaţii, 1938-1953,* Mejdunarodnîi fond „Demokraţia”, Moscova, 2005, pp. 156-160. Atunci când nu există altă indicaţie, în continuare, citatele provin din acest document. Traducerile aparţin autoarei.

14. Întreruperile din acest citat se găsesc în documentul citat.

15. G.V. Kostîrcenko (coord.), *Gosudarstvennii anitsemitizm...*, *op. cit.*, pp. 161-162.

16. *Ibid.,* p. 162.

17. RGASPI f. 598, op. 3, d. 6188, 1.22.

18. Citat de Larisa Vasilieva, *op. cit*., pp. 278-279. Vasilieva, care a putut să consulte dosarul de acuzare, acum inaccesibil, al Polinei Jemciujina în arhivele FSB, retranscrie o parte din confruntări şi îndeosebi pe aceasta, dar fără să citeze numele subordonatului.

11. Soţiile dispar

1. Nici în rândul populaţiei. Iată, de exemplu, această istorioară hazlie: „În 1937, Voroşilov şi Budionnîi s-au întâlnit şi Voroşilov a zis: «Semion, îi arestează

pe toţi unul după altul. Ce-o să fie? Şi pe noi de ce nu ne iau?». «Nu-i arestează pe toţi, ci numai pe cei inteligenţi. Noi doi nu suntem vizaţi.»" Vezi http://anekdotslava.narod.ru/stalin2.html (ultima consultare: 3 octombrie 2010).

2. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî. Faktî, vospominania, sluhi, leghendî i vzgliad avtora*, Vagrius, Moscova, 2006, p. 202.

3. Până acolo încât o rasă sovietică de cai îi poartă numele. Între 1952 şi 1959, a scris o *Carte a calului* în cinci volume. De altfel, Buharin s-a amuzat oferindu-i o caricatură adresată „protectorului etern al cailor", în care calul lui îl privea drăgăstos. Vezi Alexandr Vatlin, Larisa Malaşenko (ed.), *Dessine-moi un bolchevik. Les caricaturistes du Kremlin*, *1923-1937*, Tallandier, Paris, 2007, p. 195.

4. Vezi, de exemplu, aceste două imagini: http://all-photo.ru/portret/index.ru.html?big=on&img=28822, www.hrono.ru/biograf/bio_b/budenny.php (ultima consultare: 29 aprilie 2011).

5. A. Avtorhanov, „Tehnologhia vlasti", *Voprosî istorii*, nr. 2-3, 1991, p. 129.

6. Larisa Vasilieva, *op. cit.,* p. 201.

7. „Semion Budionnîi. Şastie s tretej popîtki", http://gazeta.aif.ru/online/dochki/320/42_01 (ultima consultare: 21 aprilie 2011). Larisa Vasilieva, *op. cit.*, p. 202.

8. www.memorial.krsk.ru/Articles/Enisey/4.htm (ultima consultare: 2 mai 2011).

9. Larisa Vasilieva, *op. cit.*, pp. 202 *sq.* Mărturiile culese de Vasilieva constituie baza cea mai completă de informaţii pe care o avem despre cei doi soţi, îndeosebi convorbirea cu Maria Budionnaia, cea de-a treia soţie şi văduva mareşalului.

10. www.memorial.krsk.ru/Articles/Enisey/4.htm (ultima consultare: 2 mai 2011).

11. Scrisoare a lui Budionnîi către soţia sa Maria, retranscrisă în Larisa Vasilieva, *op. cit.*, p. 208.

12. Poreclă dată lui Kalinin, care avea această imagine, de unde scrisorile.

13. Notă biografică din Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografîi,* OLMA-PRESS Zvezdnîi Mir, Moscova, 2005, pp. 170-171.

14. Larisa Vasilieva, *op. cit*., pp. 229-230.

15. Soţii Kalinin au crescut cinci copii, doi băieţi (Valerian şi Aleksandr) şi trei fete (Iulia, Lidia şi Anna), toţi născuţi înainte de 1917.

16. Anna Larina Buharina, *Boukharine, ma passion*, Gallimard, Paris, 1990, p. 351.

17. Larisa Vasilieva, *op. cit.*, p. 237. Proces-verbal al interogatoriului din 9 decembrie 1938. Confruntare cu Ostroumova.

18. Anna Larina Buharina, *op. cit.*, p. 241.

19. *Ibid.*, p. 242, nota 1.

20. RGASPI f. 558, op. 11, d. 753, 11.18-19. Deoarece Kalinin a supravieţuit în urma operaţiei, copiii săi nu i-au trimis această scrisoare lui Stalin. Acesta o va primi abia după decesul lui Kalinin, la 4 iunie 1946, ca anexă a unei corespondenţe pe care Grokin, însărcinat să pună în ordine lucrurile lui Kalinin, i-a trimis-o lui Poskrebîşev: „Originalul scrisorii adresate tovarăşului Stalin, scrisă de tovarăşul Kalinin înainte de operaţia care a avut loc la 10 iunie 1944. Tovarăşul

Kalinin se temea de un rezultat nefavorabil al operaţiei. Scrisoarea se afla printre documentele personale ale tovarăşului Kalinin, fără plic; scrisoarea mi-a fost transmisă de fiica sa ca s-o înmânez tovarăşului Stalin". Citat din pasajul subliniat de Stalin în documentul original.

21. Convorbire a autoarei cu Elena Aleksandrovna Poskrebîşeva, 14 septembrie 2006.

22. *Istoriceskii arhiv,* nr. 6, 1994 şi nr. 2-6, 1995. Ţinută la zi din 1930 în 1952, ea ne arată toate vizitele pe care le-a avut Stalin, ora şi durata lor.

23. http://sloblib.narod.ru/slob/poskreb.htm (ultima consultare: 19 aprilie 2011).

24. A lucrat în secretariatul lui Lenin, ocupându-se de biroul de atestări (*spravka*). A fost iniţial condamnată la cinci ani de lagăr, pedeapsă comutată mai târziu în 15 ani de detenţie.

25. Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki...*, *op. cit*., p. 430.

26. Lecţia va dura şi după moartea lui Stalin. După spusele celei de-a treia fiice, Elena Aleksandrovna, Poskrebîşev va păstra întotdeauna discreţia în legătură cu anii petrecuţi lângă Stalin. Nu şi-a scris memoriile, nu a făcut niciodată confesiuni celor apropiaţi sau a dat răspunsuri foarte vagi când i-au pus întrebări. Convorbire cu autoarea, 14 septembrie 2006.

27. Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki...*, *op. cit.*, p. 8.

28. Evan Mawdsley, Stephen White, *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev. The Central Committee and its Members, 1917-1991*, Oxford University Press, Oxford, 2000, p. 25.

29. Vezi Andrei Andreev, *Vospominania*, Politizdat, Moscova, 1985. Scrisorile publicate nu sunt păstrate la RGASPI (f. 73, op. 1, d. 178), unde se află numai numai 9 file cu un scris abia lizibil.

30. *Ibid.*, pp. 183 şi 186. Scrisoare din 1916.

31. Miklòs Kun, *Stalin: An Unknown Portrait*, Central European University Press, Budapesta, 2003, p. 385.

12. Sfârşitul guralivelor

1. Notă biografică în Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografîi,* OLMA-PRESS Zvezdnîi Mir, Moscova, 2005, pp. 367-368.

2. Kira Allilueva, *Plemanniţa Stalina*, Vagrius, Moscova, 2006, p. 56.

3. Iuri Muhin, *Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva*, Rodina, Moscova, 1993. Originalul se află în fondul Stalin din RGASPI (deocamdată neconsultabil).

4. APRF f. 3, op. 24, d. 242, 11.60-61. www.hrono.ru/biograf/bio_s/svanidze_ma.html (ultima consultare: 11 martie 2012). Documentele anchetei şi ale interogatoriilor, dacă există, nu sunt disponibile.

5. Dmitri Volkogonov, *Triumf i traghedia. Politiceskii portret I.V. Stalina,* kn. 1, APN, Moscova, 1990, p. 581.

6. Kira Allilueva, *op. cit.*, p. 14.

7. *Ibid.*, p. 22.

8. *Ibid.*, p. 23.

9. Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki...*, *op. cit*, pp. 380-381.

10. Kira Allilueva, *op. cit.,* p. 55

11. Miklòs Kun, *Stalin: An Unknow Portrait*, Central European University Press, Budapesta, 2003, p. 426; Kira Allilueva, *op. cit.*, p. 45.

12. Jean-Jacques Marie, *Staline*, Fayard, Paris, 2001, p. 397; Kira Allilueva, *op. cit.*, p. 24.

13. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 433.

14. Kira Allilueva, *op. cit.*, pp. 138-139.

15. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 398.

16. *Ibid.*, p. 399.

17. *Ibid.*, p. 430.

18. *Ibid.*, p. 431.

19. *Ibid.*, p. 436.

20. *Ibid.*, pp. 437-438; Kira Allilueva, *op. cit.*, p. 210.

21. Pentru o analiză detaliată, vezi Ghenadi Kostîrcenko, *Prisonniers du pharaon rouge. Les répressions politiques contre les Juifs en URSS dans la dernière décennie du règne de Staline*, Solin/Actes Sud, Paris/Arles, 1998, pp. 102-127.

22. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 441.

23. *Ibid.*, p. 443.

24. Kira Allilueva, *op. cit.*, p. 245.

25. *Ibid.*, p. 61.

26. Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki...*, *op. cit*., pp. 387-388.

27. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 375.

28. Nikolai Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki...*, *op. cit.*, pp. 388-389.

29. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 374.

30. RGASPI f. 558, op. 11, d. 1553, 1.1.

31. Iuri Muhin, *Iosif Stalin v obiatiah semi...*, *op. cit.*

32. Miklòs Kun, *op. cit.*, p. 378.

33. *Ibid.*, p. 379.

34. *Ibid.*, p. 376.

35. *Ibid.*, p. 375.

36. Vladimir Alliluev, *Hronika odnoi semi*, Molodaia Gvardia, Moscova, 1995, p. 211.

37. Kira Allilueva, *op. cit.*, pp. 57-58. Subliniat în original.

38. Svetlana Allilueva, *Vingt lettres à un ami*, *op. cit.*, p. 130.

39. Iuri Muhin, *Iosif Stalin v obiatiah semi...*, *op. cit.*, 5 decembrie 1934.

40. Kira Allilueva, *op. cit*., p. 56.

41. Svetlana Allilueva, *Vingt lettres à un ami*, *op. cit.*, p. 207.

42. Acest punct de vedere este foarte prezent în propagandă, îndeosebi prin numeroasele afişe „*Ne boltai*” („Nu flecări”), în care se face o legătură explicită între limbuţie şi ajutorul dat duşmanului (niciodată precizat).

13. Cum să-i supravieţuieşti lui Stalin: strategia soţilor Voroşilov

1. http://soratniki.chat.ru/vorosh_12.html (ultima consultare: 27 iunie 2014). Text despre Voroşilov pe site-ul „Druzia naroda” („Prietenii poporului”), scris de Roy Medvedev.

2. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî. Faktî, vospominania, sluhi, leghendî i vzgliad avtora,* Vagrius, Moscova, 2006, p. 195.

3. RGASPI f. 74, op. 1, d. 432, 11.7ff. Memoriile Ekaterinei Voroşilova.

4. RGASPI f. 74, op. 1, d. 420, 1.15.

5. Este important de observat că ea nu aminteşte în niciun fel în autobiografie intrarea sa în Partidul Socialist-Revoluţionar, mulţumindu-se să menţioneze că fusese apropiată de el.

6. RGASPI f. 74, op. 1, d. 432, 11.38-39.

7. RGASPI f. 74, op. 1, d. 432, 11.46-48.

8. RGASPI f. 74, op. 1, d. 420, 1.15.

9. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî...*, *op. cit*., p. 183.

10. *Ibid.*, pp. 184-185. Este vorba de o convorbire pe care a avut-o Larisa Vasilieva cu Nadejda Ivanovna, văduva lui Piotr Klimentovici Voroşilov. Aceste detalii nu apar în memoriile Ekaterinei Voroşilova.

11. Kliment Voroşilov, *Rasskazî o jizni (Vospominania),* Politizdat, Moscova, 1968, p. 5.

12. *Ibid.*, p. 46.

13. Roy Medvedev, *Okrujenie Stalina,* Molodaia Gvardia, Moscova, 2006, p. 270.

14. Kliment Voroşilov, *Rasskazî o jizni...*, *op. cit*., p. 273.

15. Roy Medvedev, *Okrujenie Stalina...*, *op. cit.*, p. 271.

16. *Ibid*., p. 271.

17. Isaac Babel, la sfatul lui Gorki, a devenit corespondent de război şi a urmat această armată, întreaga poveste fiind relatată în culegerea de nuvele *Cavaleria Roşie*.

18. Scrisoare a Înaltului Consiliu Militar, citată de Roy Medvedev, *Okrujenie Stalina...*, *op. cit*., p. 274.

19. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.14. Scrisoare din 21 octombrie 1920.

20. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.5. Scrisoare din 18 martie 1920.

21. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.7. Scrisoare din 25 iunie 1920.

22. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.45. Scrisoare din 6 octombrie 1935.

23. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî...*, *op. cit*., p. 184.

24. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.10. Scrisoare din 23 iulie 1920.

25. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 11.46-48. Scrisoare din 5 septembrie 1941.

26. După declaraţiile Nadejdei Ivanovna, soţia lui Piotr Voroşilov, în Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî...*, *op. cit*., p. 193.

27. RGASPI f. 74, op. 2, d. 154, 1.3.

28. „Materialî fevralskogo-martovskogo plenuma CK VKP(b) 1937 goda", 2 martie 1937, *Voprosî istorii,* nr. 8, 1994. Publicare pe site-ul internet Memorial: http://www.memo.ru/history/ 1937/ feb_m art_l 937 /vi9408. htm. Traducere în Edvard Radzinsky, *Joseph Staline*, Le Cherche Midi, Paris, 2011, p. 428.

29. *Ibid.*

30. RGASPI f. 558, op. 11, d. 1650ff.

31. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 11.61-62. Scrisoare a lui Enukidze către Voroşilov din 20 iunie 1933. Publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit*., document nr. 129, p. 240.

32. RGASPI f. 74, op. 2, d. 37, 11.49-51. Scrisoare a lui Voroşilov către Stalin din 21 iunie 1932. Publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.,* document nr. 100, pp. 176-180.

33. RGASPI f. 74, op. 2, d. 38, 11.48-51. Scrisoare a lui Stalin către Voroşilov din 27 noiembrie 1931. Publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.*, document

nr. 91, pp. 161-163.

34. RGASPI f. 558, op. 11, d. 728, 1.40. Scrisoare a lui Stalin către Enukidze din 13 septembrie 1933.

35. RGASPI f. 74, op. 2, d. 39, 11.43-43v. Biletul lui Voroşilov către Stalin din 14 martie 1929. Publicat în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.*, document nr. 34, p. 68.

36. RGASPI f. 74, op. 2, d. 38, 1.41. Scrisoare a lui Stalin către Voroşilov din 24 iunie 1932. Publicată în *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.,* document nr. 101, pp. 180-181.

37. RGASPI f. 74, op. 2, d. 38, 11.64-65. Scrisoare a lui Stalin către Voroşilov din 12 iunie 1932. Publicată *Sovetskoe rukovodstvo...*, *op. cit.*, document nr. 99, pp. 175-176.

38. RGASPI f. 74, op. 2, d. 38, 1.85.

39. „Materialî fevralskogo-martovskogo plenuma CK VKP(b) 1937 g.", *Voprosî istorii*, nr. 4-5, 1992, p. 33, 23 februarie 1937.

40. „Materialî fevralskogo-martovskogo plenuma CK VKP(b) 1937 g.", p. 33, 23 februarie 1937.

41. Citat, de exemplu, în Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî...*, *op. cit.*, p. 193.

42. Pentru o analiză a procesului de construire a lui Stalin ca şef, vezi C. Cohen Yves, *Le siècle des chefs. Une histoire transnationale du commandement et de l'autorité (1890-1940)*, Paris, Amsterdam, 2013, pp. 693-802.

43. RGASPI f. 74, op. 2, d. 41, 1.18. Scrisoare din 23 decembrie 1937.

44. RGASPI f. 74, op. 1, d. 429, 1.79.

45. Zinaida Ordjonikidze, *Put bolşevika. Straniţî iz jizni G.K. Ordjonikidze*, Gosudarstvennoe izdatelstvo politiceskoi literaturî, Moscova, 1956.

46. Larisa Vasilieva, *Kremlevskie jenî...*, *op. cit.*, p. 190.

47. *Ibid*., p. 193.

48. Ghenadi Kostîrcenko, *Prisonniers du pharaon rouge. Les répressions politiques contre les Juifs en URSS dans la dernière décennie du règne de Staline*, Solin/Actes Sud, Paris, 1998, pp. 77-82.

49. Ekaterina Voroşilova se considera militantă; la fel o considera şi soţul ei şi a depus documentele în fondul său personal. Nu este deci chiar atât de uimitor să găsim în arhive atâtea urme ale acestei femei de la Kremlin. Dar este vorba de o viziune de cuplu, deoarece arhivele Partidului nu-i acordă un fond personal, privilegiu rezervat unor figuri considerate importante.

50. Anastas Mikoian, *Tak bîlo*, Vagrius, Moscova, 1999, p. 19.

Partea a cincea
TIMPUL PRIMELOR-DOAMNE
(1953-1991)

14. Nina Hruşciova sau arta de a-l face să strălucească pe secretarul general

1. Nikolai M. Zenkovici, *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografii,* Olma Media Grup, Moscova, 2005, pp. 452-453.

2. Larisa Vasilieva, *Kremlievskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i vzgliad avtora*, Vagrius, Moscova, ed. adăugită, 2006, p. 369.

3. *Ibid.*, p. 377. Rada îi sugerase să-şi aştearnă pe hârtie amintirile; va găsi manuscrisul mamei sale după moartea acesteia.

4. *Ibid.*, p. 378.

5. „Chiar şi oamenilor din gardă le era teamă de nevasta lui Hruşciov”, *Komsomolskaia Pravda*, www.kp.ru/daily/26028.3/ 2946235/ (ultima consultare: 29 martie 2016).

6. Larisa Vasilieva, *op. cit.*, pp. 387-388.

7. *Ibid.*, p. 379.

8. Lilly Marcou, *Les Héritiers*, Pygmalion/Flammarion, Paris, 2004, p. 33.

9. Larisa Vasilieva, *op. cit.*, pp. 379-380.

10. *Ibid.*, p. 385.

11. Fotografii pe: www.gordon.com.ua/tv/khruschyov-part4/view_print/ (ultima consultare: 9 aprilie 2016).

12. Jores A. Medvedev, *Nikita Hruşciov*, Vremia, Moscova, 2012, p. 212.

13. Fotografii pe: http://foto-history.livejournal.com/4004094.html şi http://periskop.livejournal.com/576657.html?thread= 29887633 (ultima consultare: 6 aprilie 2016).

14. Despre moda sovietică, vezi Larisa Zaharova, *S'habiller à la soviétique. La mode et le Dégel en URSS*, CNRS Editions, Paris, 2011.

15. O supraveghere destul de îngăduitoare, trebuie să recunoaştem, de vreme ce va putea să-şi dicteze amintirile şi, prin intermediul fiului său, să le facă să ajungă în Occident. După publicarea cărţii, marja sa de manevră va fi mult mai restrânsă.

16. Lilly Marcou, *op. cit.*, p. 92.

17. Larisa Vasilieva, *op. cit.*, p. 386.

15. În umbra soţului: Viktoria Brejneva

1. Larisa Vasilieva, *Kremlievskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i vzgliad avtora*, Vagrius, Moscova, ed. adăugită, 2006, p. 400.

2. *Ibid.*, p. 399.

3. *Ibid.*, p. 401.

4. Vladimir Medvedev, *Dans l'ombre de Brejnev et Gorbatchev. Les derniers tsars rouges racontés par leur garde du corps*, Plon, Paris, 1998, pp. 46-47.

5. Vezi www.russievirtuelle.com/blagues/combll.htm (ultima consultare: 9 aprilie 2016) pentru unele exemple traduse în franceză.

6. Vladimir Medvedev, *op. cit.*, p. 128.

7. *Ibid*., p. 56.

8. Lilly Marcou, *Les Héritiers*, Pygmalion/Flammarion, Paris, 2004, p. 122.

9. *Ibid*., p. 131.

10. *Ibid.*, p. 132.

11. Vladimir Medvedev, *op. cit.*, p. 45.

12. *Ibid.*, p. 94.

13. *Ibid.*, p. 125.

16. Steaua Kremlinului: Raisa Gorbaciova

1. www.liberation.fr/planete/1999/09/21/la-russie-perd-celle-qui-fut-sa-seule-vraie-first-lady-raissa-gorbatchev-est-morte-hier-dans-une-cli_283412 (ultima consultare: 7 martie 2016).

2. Vladimir Medvedev, *Dans l'ombre de Brejnev et Gorbatchev. Les derniers tsars rouges racontés par leur garde du corps*, Plon, Paris, 1998, pp. 167-168.

3. Biografie pe site-ul Fundaţiei Gorbaciov, www.gorby.ru/gorba cheva/biography/ (ultima consultare: 5 martie 2016).

4. Lilly Marcou, *op. cit.*, p. 178.

5. Vladimir Medvedev, *op. cit.*, p. 178.

6. Raisa Gorbaciova, *Ia nadeius...*, Kniga, Moscova, 1991.

7. Lilly Marcou, *op. cit.,* p. 179.

8. Citat de E. Vodolazskaia, *Raisa Gorbaciova*, Fenix, Rostov-na-Donî, 2000, p. 101.

9. *Ibid.*, p. 10.

10. Tratatul uniunii prevedea o autonomie aproape totală a republicilor sovietice, fiecare având la conducerea sa un preşedinte.

11. Pentru relatarea acestui episod, vezi Mihail Gorbaciov, *Naedine s soboi*, Grin Strit, Moscova, 2012, ultimele sale memorii ca dată, dedicate soţiei, unde se acordă mai mult spaţiu intimităţii fostului lider.

12. E. Vodolazskaia, *op. cit*., p. 123.

Concluzie

1. Analizând fenomenul „autonumirii" în Rusia, Claudio Ingerflom abordează această problemă a „modernităţii" ca fiind un concept provenit din gândirea europeană occidentală. Claudio Ingerflom *L'Imposture permanente. D'Ivan le Terrible à Vladimir Poutine*, PUF, Paris, 2015.

2. Foarte multe zvonuri şi poveşti false circulă despre cercul lui Stalin. Deseori, este vorba despre legende urbane care prezintă cercul ca fiind format din persoane complet degenerate. Nu trebuie să uităm niciodată scopul persoanelor care îşi scriu amintirile. Exemplul lui Hruşciov este absolut emblematic.

Mulţumiri

Această carte nu ar fi văzut lumina tiparului fără susţinerea câtorva persoane şi instituţii cărora aş vrea să le mulţumesc aici. În primul rând, lui Brigitte Studer (Berna) şi Yves Cohen (Paris). Ei au coordonat teza al cărei conţinut a alimentat în bună parte această *Istorie erotică a Kremlinului*. A fost un privilegiu imens să am astfel de „maeştri în gândire". Mi-au acordat sprijinul şi prietenia lor: la Moscova, Oleg Hlevniuk, Nikita Petrov şi Aleksandr Vatlin; la DHI-Moskau******, Andrei Doronin, Ingrid Schierle şi Brigitte Ziehl; la RGASPI, Vladimir Denisov. Le mulţumesc pentru comentariile lor lui Jörg Baberowki şi participanţilor la seminarul său doctoral, Tatiana Barciunova, Georges Vigarello şi Fabrice Virgili. Le mulţumesc, de asemenea, lui Caroline Arni, Sandra Dahlke, Thierry Delessert, Sabine Dullin, Marc Elie, Jean-François Fayet, Alix Heiniger, Laurence Kaufmann, Tatiana Hristova, Sandrine Kott, Nicky Le Feuvre, Valéry Lioubine, Fabienne Malbois, Eva Maurer, Philipp Menger, Christian Michel, Ian Plamper, Valérie Pozner, Tobias Privitelli, Elisabeth Prügel, Fenneke Reysoo, Marta Roca i Escoda, Monica Rüthers, Tadzio Schilling, Céline Schnegg, Félix Schnell, Aglaia Wespe. Cele şi cei care nu-şi regăsesc aici numele să nu se supere.

Aş vrea să le mulţumesc colegilor mei şi profesoarelor şi profesorilor de la şcoala doctorală „Gender: Scripts and Prescripts", Berna/Freiburg, 2005-2009, care mi-au deschis căi noi de cercetare: Margaret Bridges, Claudia Honegger, Doris Wastl-Walter şi Hans-Peter Znoj, Christa Binswanger, precum şi Nadia Baghdadi, Susanne Balmer, Nadine Boucherin, Bettina Büchler, Serena Dankwa, Denis Hänzi, Andrea Hungerbühler, Miko Iso, Sara Landolt, Tanja Rietmann, Sonja Matter, Bernhard Schär, Anja Sieber, Katharina Turnheer, Natasha Vitorelli şi Katrin Zehnder. Un gând deosebit pentru Brigitte Schnegg (1953-2014), care ne-a părăsit prea devreme. Îmi voi aminti întotdeauna de entuziasmul şi sprijinul ei constant.

Mulţumesc pentru ajutor Fondului Naţional Elveţian, Asociaţiei Elveţiene a Femeilor cu Diplome Universitare, Conferinţei Rectorilor Universităţilor Elveţiene şi Centrului de Studii de Gen de la Universitatea din Lausanne.

Această carte datorează mult competenţei, susţinerii binevoitoare şi răbdării nesfârşite a editorului meu, Christophe Guias.

În sfârşit, le mulţumesc lui Damien, Fanny şi Juan; lui Anne-Marie D'Andrès şi familiei mele; lui Zéli şi Louis.

Această carte le este dedicată bunicilor mei, Lucette şi Rino. Fără ei, n-aş fi avut niciodată şansa să descopăr Rusia.

****** Institutul German de Istorie din Moscova (n.tr.).

Surse şi bibliografie selectivă

Abrevieri

Pentru referinţele de arhivă

f: *fond* (fond)
op: *opis* (inventar)
d: *delo* (dosar)
l: *listok* (filă)

Centrul de arhive

RGASPI: Rossiskii Gosudardstvennii Arhiv Soţialno-politiceskoi Istorii (Arhivele Guvernamentale Ruse de Istorie Socio-Politică)

Instituţii sovietice

CAE: Comitetul Antifascist Evreiesc
CAF: Comitetul Antifascist al Femeilor
CC: Comitetul Central
Komintern: Internaţionala Comunistă
PCUS(b): Partidul Comunist al Uniunii Sovietice (bolşevic)
Politburo: Biroul Politic
PMSDR: Partidul Muncitoresc Social-Democrat din Rusia
SR: Social-Revoluţionari
TsIK: Ţentralnii ispolnitelnii komitet (Comitetul Executiv Central)

Surse nepublicate

RGASPI f. 73, op. 1 şi 2: fondul personal al lui Andrei Andreev.
RGASPI f. 74, op. 1 şi 2: fondul personal al lui Kliment Voroşilov.
RGASPI f. 77, op. 1, 2, 4: fondul personal al lui Andrei Jdanov.
RGASPI f. 78, op. 1: fondul personal al lui Mihail Kalinin.
RGASPI f. 80: fondul personal al lui de Serghei Kirov.
RGASPI f. 81, op. 3: fondul personal al lui Lazar Kaganovici.
RGASPI f. 82, op. 2: fondul personal al lui Veaceslav Molotov.
RGASPI f. 83, op. 1: fondul personal al lui Gheorghi Malenkov.
RGASPI f. 84, op. 4: fondul personal al lui Anastas Mikoian.
RGASPI f. 85, op. 1, 27, 28, 29: fondul personal al lui Sergo Ordjonikidze.
RGASPI f. 329, op. 1 şi 2: fondul personal al lui Nikolai Buharin.
RGASPI f. 387, op. 1: fondul personal al lui Nikita Hruşciov.
RGASPI f. 558, op. 11: fondul personal al lui Iosif Stalin.
RGASPI f. 667, op. 1: fondul personal al lui Avel Enukidze.
RGASPI f. 671, op. 1: fondul personal al lui Nikolai Ejov.

Surse publicate

Alexievici, Svetlana, *La guerre n'a pas un visage de femme*, J'ai lu, Paris, 2005.

Alliluev Vladimir, *Hronika odnoi semi* (*Cronica unei familii*), Molodaia Gvardia, Moscova, 1995.

Allilueva Anna, *Vospominania* (*Amintiri*), Politizdat, Moscova, 1946.

Allilueva Kira, *Plemanniţa Stalina* (*Nepoata lui Stalin*), Vagrius, Moscova, 2006.

Allilueva Svetlana, *Une seule année*, Albin Michel, Paris, 1971.

Allilueva Svetlana, *Vîngt lettres à un ami*, traducere de Jean-Jacques Marie, Seuil, Paris, 1968.

Andreev Andrei, *Vospominania* (*Amintiri*), Politizdat, Moscova, 1985.

Beria Sergo, *Beria mon père,* Plon, Paris, 1999.

Buharin Nikolai, *Œuvres choisies en un volume,* Editions du Progrès, Moscova, 1988.

Ciuev Felix, *Conversations avec Molotov,* Albin Michel, Paris, 1995.

Ciuev Felix, *Tak govoril Kaganovici. Ispoved stalinskogo apostola* (*Astfel vorbea Kaganovici. Confesiunile unui apostol al lui Stalin*), Otecestvo, Moscova, 1992.

Djilas Milovan, *Conversations avec Staline,* Gallimard, Paris, 1962.

Djugaşvili Galina, *Taina semi vojdia (Ded, Otec i drughie). Biograficeskaia povest* (*Viaţa secretă a Cârmaciului [bunicul, tata şi ceilalţi]. Poveste biografică*), AST-Zebram, Moscova, 2007.

Gorbaciov Mihail, *Naedin s soboi* (*Singur cu sine*), Grin Strit, Moscova, 2012.

Gorbaciova Raisa, *Ia nadeius...* (*Sper...*), Kniga, Moscova, 1991.

Kaganovici Lazar, *Pamiatnîie zapiski* (*Bilete de amintiri*), Vagrius, Moscova, 2003.

Hlevniuk O.V., Davis R.U., Koşoleva L.P., Rees E.A., Rogovaia L.A., *Stalin i Kaganovici perepiska. 1931-1936 gg.*, ROSSPEN, Moscova, 2001.

Hruşciov Nikita, *Mémoires inédits*, Belfond, Paris, 2006.

Hruşciov Nikita, *Souvenirs*, introducere, comentarii şi note de Edward Crankshaw, Robert Laffont, Paris, 1971.

Juravlev P.A., *Dvesti vstreh so Stalinîm (Po straniţam vospominanii ego sovremennikov)* (*Două sute de întâlniri cu Stalin [Câteva pagini de amintiri ale contemporanilor săi]*), Troiţa, Moscova, 2004.

Kollontai Alexandra, *Marxisme et révolution sexuelle*, texte alese şi prezentate de Judith Stora-Sandor, Maspero, Paris, 1975.

Koşelevaia L.P., Lelciuk V., Naumov V., Naumov O., Rogovaia L.A., Hlevniuk O.V. (ed.), *Pisma I V. Stalina V.M. Motolovu. 1925-1936 gg*. (*Scrisoarea lui I.V. Stalin către V.M. Molotov*), Rossiia Molodaia, Moscova, 1995.

Koşelevaia L.P., Rogovaia L.A., Hlevniuk O.V. (ed.), *Stenogrammî zasedanii Politbiuro CK RKP(b)-VKP(b). 1923-1938. V treh tomah*, t. 3: *1928-1938* (*Stenogramele şedinţelor Biroului Politic, 3 volume*), ROSSPEN, Moscova, 2007.

Kostîrcenko G.V. (coord.), *Gosudarstvennii antisemitizm v SSSR ot naciala do kulminaţii*, *1938-1953* (*Antisemitismul de stat în URSS de la începuturi la apogeu, 1938-1953*), Mejdunarodnîi fond „Demokraţia", Moscova, 2005.

Kumanev G., *Govoriat stalinskie narkomî* (*Comisarii poporului ai lui Stalin vorbesc*), Rusici, Smolensk, 2005.

Kutepov N.I., *Velikokniajeskaia, ţarskaia i imperatorskaia ohota na Rusi* (*Vânătoarea marilor cneji, a ţarilor şi a împăraţilor în Rusia kieveană*), Expediţia zagotovlenia gosudarstvennîh bumag, Sankt-Petersburg, 1896-1911.

Kvaşonkin F.V., Koşoleva L.P., Hlevniuk O.V. (coord.), *Sovetskoe rukovodstvo. Perepiska. 1928-1941 gg.* (*Conducerea sovietică. Corespondenţă. 1928-1941*), ROSSPEN, Moscova, 1999.

Larina Buharina Anna, *Boukharine, ma passion*, Gallimard, Paris, 1990.

„Les «Opérations de masse» de la «Grande Terreur» en URSS (1937-1938)", dosar al publicaţiei *Bulletin de l'Institut d'histoire du temps présent*, nr. 86, 2006.

Lobanov Mihail, *Stalin v vospominaniah sovremennikov i dokumentah epohi* (*Stalin în memoria contemporanilor şi în documentele de epocă*), Algoritm, Moscova, 2008.

„Materialî fevralskogo-martovskogo plenuma CK VKP(b) 1937 goda" („Materialul plenarei din februarie-martie 1937"), 2 martie 1937, *Voprosî istorii*, nr. 8, 1994.

Medvedev Vladimir, *Dans l'ombre de Brejnev et Gorbatchev. Les derniers tsars rouges racontés par leur garde du corps,* Plon, Paris, 1998.

Mikoian Anastas, *Tak bîlo* (*Aşa era*), Vagrius, Moscova, 1999.

Muhin Iuri G., *Iosif Stalin v obiatiah semi. Iz licinogo arhiva* (*Iosif Stalin în îmbrăţişările familiei. Pe baza arhivelor personale*), Rodina, Moscova, 1993.

Naumov Vladimir, *Lavrenti Beria, 1953. Dokumentî* (*Lavrenti Beria, 1953. Documente*), Mejdunarodnîi fond „Demokraţia", Moscova, 1999.

Nevejin Vladimir, *Stalin o voine. Zastolnîie reci. 1933-1945 gg.* (*Stalin despre război. Discursuri de toast*), Jauza, Eksmo, Moscova, 2007.

Ordjonikidze Zinaida, *Put bolşevika. Straniţî iz jizni G.K Ordjonikidze* (*Drumul unui bolşevic. Pagini din viaţa lui G.K. Ordjonikidze*), Gosudarstvennoe izdatelstvo politiceskoi literaturî, Moscova, 1956.

Parfenov M. (coord.). *Le Livre noir, textes et témoignages réunis par I. Ehrenbourg et V. Grossman*, traducere de Y. Gauthier, L. Jurgenson, M. Kahn, P. Lequesne şi C. Moroz, Actes Sud, Arles, 1995.

Schad Martha, *La Fille de Staline. Du Kremlin à New York,* L'Archipel, Paris, 2006.

Sergheev Artem, Gluşik Ekaterina, *Besedî o Stalin* (*Conversaţii despre Stalin*), Krîmskii Most-9D, Moscova, 2006.

Stalin Iosif, *Marxism i naţionalnîi vopros* (*Marxismul şi problema naţională*), în *Socinenia*, vol. 1.

Uznik Lubianki. Tiuremnîe rukopisi Nikolaia Buharina (*Prizonierul de la Lubianka. Scrieri din închisoare ale lui Nikolai Buharin*), AIRO-XXI RGGU, Moscova, 2008.

Vasilieva Larisa, *Kremlievskie jenî. Faktî, vospominania, dokumentî, sluhi, leghendî i vzgliad avtora* (*Femeile de la Kremlin. Fapte, memorii, documente, zvonuri, legende şi viziunea autoarei*), ediţie adăugită, Vagrius, Moscova, 2006.

Vatlin Alexandr, Malaşenko Larisa (ed.), *Dessine-moi un bolchevik. Les caricaturistes du Kremlin, 1923-1937*, prefaţă de François-Xavier Nérard, Tallandier, Paris, 2007.

Voennîi Sovet pri Narkom komissare oboronî SSSR. 1-4 iunia 1937: Dokumentî i materialî (*Consiliu de război al Comisariatului Poporului pentru Apărare al URSS. 1-4 iunie 1937: Documente şi material*), ROSSPEN, Moscova, 2008.

Voroşilov Kliment E., *Rasskazî o jizni (Vospominania). Kniga pervaia* (*Poveşti de viaţă. Memorii*), Izdatelstvo politiceskoi literaturî, Moscova, 1968.

Werth Nicolas, „Six lettres de Boukharine, 1936-1937", *Communisme*, nr. 61, 2000, pp. 8-40.

Zetkin Clara, *Vospominania o Lenin* (*Amintiri despre Lenin*), Moscova, 1957.

Site-uri internet

http://memo.ru/history/repfram.htm (site-ul Asociaţiei Memorial).

http://www.sovmusic.ru

http:// stalinism.ru/ZHivoy-Stalin

Observaţie: ultimele două site-uri sunt pe faţă prostaliniste şi nostalgice în privinţa Uniunii Sovietice, dar publică cu exactitate documente de arhivă despre guvernarea stalinistă.

Literatură secundară

Attwood Lynne, *Creating the New Soviet Woman: Women's Magazines as Engineers of Female Identity, 1922-1953,* Macmillan/Centre for Russian and East European Studies, Basingstoke, 1999.

Attwood Lynne (ed.), *Red Women on the Silver Screen: Soviet Women and Cinema from the Beginning to the End of the Communist Era*, Pandoras, Londra, 1993.

Attwood Lynne, *The New Soviet Man and Woman: Sex-role Socialization in the USSR*, Macmillan/Centre for Russian and East European Studies, Basingstoke/Birmingham, 1990.

Audoin-Rouzeau Stéphane, *Combattre. Une anthropologie historique de la guerre moderne (XIXe-XXIe siècle)*, Seuil, Paris, 2008.

Auzépy Marie-France, Cornette Joël, *Histoire du poil*, Belin, Paris, 2011.

Avtorhanov A., „Tehnologhia vlasti" („Tehnologia puterii"), *Voprosî istorii*, nr. 2-3, 1991.

Azarova Katerina, *L'Appartement communautaire. L'histoire cachée du logement soviétique*, Sextant, Paris, 2007.

Baberowski Jörg, *Der rote Terror. Die Geschichte des Stalinismus,* Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2003.

Basinski Pavel, *Gorkii,* Molodaia Gvardia, Moscova, 2005.

Berger Peter, Luckmann Thomas, *La Construction sociale de la réalité*, Méridiens Klincksieck, Paris, 1989.

Bergman Jay, „Valerii Cikalov: Soviet Pilot as New Soviet Man", *Journal of Contemporary History*, vol. 33, nr. 1, 1998, pp. 135-152.

Binswanger Christa, Bridges Margaret, Schnegg Brigitte, Wastl-Walter Doris (coord.), *Gender Scripts. Widerspenstige Aneignungen von Geschlechternormen*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2009.

Blum Alain, *Vivre, naître et mourir en URSS*, Payot, col. „Petite Bibliothèque Payot", Paris, 2004.

Boltanski Luc, Claverie Elisabeth, Offenstadt Nicolas, Van Damme Stéphane (coord.), *Affaires, scandales et grandes causes. De Socrate à Pinochet*, Stock, Paris, 2007.

Bonnel Victoria, *Iconography of Power. Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*, University of California Press, Berkeley, 1997.

Borenstein Eliot, *Men Without Women. Masculinity and Revolution in Russian Fiction, 1917-1929*, Duke University Press, Durham/Londra/New York, 2000.

Borisov Nikolai S., *Ivan III,* Molodaia Gvardia, Moscova, 2000.

Brent Jonathan, Naumov Vladimir P., *Le Dernier Crime de Staline: retour sur le complot des blouses blanches,* traducere de Elie-Robert Nicoud, Calmann-Lévy, Paris, 2006.

Brooks Jeffrey, *Thank you, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War,* Princeton University Press, Princeton, 2000.

Broué Pierre, *Communistes contre Staline. Massacre d'une génération*, Fayard, Paris, 2003.

Broué Pierre, *Trotski*, Fayard, Paris, 1988.

Buckley Mary, *Women and Ideology in the Soviet Union*, Ann Arbor, Hemel Hempstead, 1989.

Bushkovitch Paul, *Peter the Great: The Struggle for Power*, *1671-1725*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Butler Judith, *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*, Routledge, New York, 1990.

Canning Kathleen, *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class, and Citizenship*, Cornell University Press, New York, 2006.

Certeau Michel de, *L'Ecriture de l'histoire*, Gallimard, col. „Folio histoire", Paris, 1975.

Certeau Michel de, *L'Invention du quotidien*, t. 1: *Arts de faire*, Gallimard, Paris, col. „Folio", 2002.

Cerutti Simona, „Pragmatique et histoire. Ce dont les sociologues sont capables (note critique)", *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, vol. 48, nr. 6, 1991, pp. 1437-1445.

Chartier Roger, *Au bord de la falaise. L'histoire entre certitudes et inquiétude*, Albin Michel, Paris, 1998.

Chartier Roger, „Le monde comme représentation", *Annales*, vol. 6, nov.-dec. 1989, pp. 1505-1520.

Chatterjee Choi, *Celebrating Women. Gender, Festival Culture, and Bolshevik Ideology, 1910-1936*, Pittsburgh University Press, Pittsburgh, 2002.

Cheaure Elisabeth, *Russische Kultur und Gender Studies*, Berlin Verlag Spitz, Berlin, 2002.

Chinsky Pavel, *Micro-histoire de la Grande Terreur. La fabrique de la culpabilité à l'ére stalinienne*, Denoël, Paris, 2005.

Chinsky Pavel, *Staline. Archives inédites, 1926-1936*, prefață de Nicolas Werth, Berg International, Paris, 2001.

Clements Barbara Evans, *Bolshevik Women*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Clements Barbara Evans, „The Utopianism of the Zhenotdel", *Slavic Review*, vol. 51, nr. 3, 1992, pp. 485-496.

Clements Barbara Evans, Engel B.A., Worobec C.D., *Russia's Women: Accomodation, Resistance, Transformation*, University of California Press, Oxford, 1991.

Clements Barbara Evans, Friedman Rebecca, Healey Dan (ed.), *Russian Masculinities in History and Culture*, Palgrave, Basingstoke, 2001.

Cohen Stephen F., *Nicolas Boukharine, la vie d'un bolchevique*, Maspero, Paris, 1979.

Cohen Yves, „Des lettres comme action: Staline au début des années 1930 vu depuis le fonds Kaganovitch", *Cahiers du monde russe*, vol. 38 (3), iul.-sept. 1997, pp. 307-346.

Cohen Yves, *Le Siècle des chefs. Une histoire transnationale du commandement et de l'autorité (1890-1940)*, Amsterdam, Paris, 2013.

Corbin Alain, Courtine Jean-Jacques, Vigarello Georges (coord.), *Histoire du corps,* 3 vol., Seuil, Paris, 2005.

Corbin Alain, Courtine Jean-Jacques, Vigarello Georges (coord.), *Histoire de la virilité,* t. 2*: Le triomphe de la virilité. Le XIXe siècle*, Seuil, Paris, 2011.

Corbin Alain, Courtine Jean-Jacques, Vigarello Georges (coord.), *Histoire de la virilité,* t. 3: *Virilité en crise? XXe-XXIe siècles*, Seuil, Paris, 2011.

Corbin Alain, *L'Harmonie des plaisirs. Les manières de jouir du siècle des Lumières à l'avènement de la sexologie*, Perrin, Paris, 2008.

Corrin Chris (ed.), *Superwoman and the Double Burden: Women's Experience of Change in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union*, Scarlett Press, Londra, 1992.

Dahlke Sandra, *Individuum und Herrschaft im Stalinismus: Emel'jan Jaroslavskij (1878-1943)*, Oldenbourg, München, 2010.

D'Almeida Fabrice, *La Vie mondaine sous le nazisme*, Perrin, Paris, 2006.

Danilov Viktor P., *Traghedia sovetskoi derevni. Kollektivizaţia i raskulacivanie. Dokumentî i materialî v 5 tomah. 1927-1939* (*Tragedia satului sovietic. Colectivizarea şi deschiaburirea*), Moscova, 1999-2004.

Danilov Viktor P., Berelovici Aleksei, *Sovieskaia derevnia glazami VChK-OGPU-NKVD. 1918-1939 gg. Dokumentî i materialî* (*Satele sovietice în viziunea Ceka-OGPU-NKVD. Documente şi materiale*), Moscova, 1998-2003.

David-Fox Michael, *Revolution of the Mind. Higher Learning among the Bolsheviks*, *1918-1929*, Cornell University Press, Ithaca/Londra, 1997.

Davies Sarah, Harris James (ed.), *Stalin: A New History*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

Delaloye Magali, *Des moustaches et des jupes. Rapports de genre au sein du cercle du Kremlin sous Staline (1928-1953)*, Universitatea din Berna/EHESS, 2012.

Delaloye Magali, „Ehmoţii v mikromire Stalina: Sluşai Nikolaia Buharina (1937-1938). Tipî bolşevitskoi mujestvennosti i praktiki ehmoţii" („Emoţiile în microcosmosul stalinist: exemplul lui Nikolai Buharin. Masculinităţile bolşevice şi practica emoţiilor"), în Plamper Jan, Schahadat Schamma, Elie Marc (coord.), *Rossiiskaia imperia ciuvstv. Podhodî k kulturnoi istorii ehmoţii* (*Imperiul rus al sentimentelor. Abordări pentru o istorie culturală a emoţiilor*), Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscova, pp. 431-456.

Delaloye Magali, „Les bolcheviques se dessinent. L'expression de la virilité dans le cercle du Kremlin", *Clio. Femmes, genre, histoire*, nr. 41, 2015.

Delaloye Magali, „L'historien dans sa recherche: position et conséquences", *Istorik i ego ehpoha: konferenţia posviaşennai pamiati V.A. Danilova* (*Istoricul şi epoca sa: conferinţă în memoria lui V.A. Danilov*), Tiumen, 2007, pp. 153-155.

Delaloye Magali, „Polina Jemtchoujina-Molotov et les femmes du Kremlin: de la légèreté à la terreur", *Vingtième siècle: revue d'histoire*, vol. 126, nr. 2, 2015, pp. 61-72.

De Lastours Sophie, *Toukhatchevski, le bâtisseur de l'Armée rouge*, Albin Michel, Paris, 1996.

Dinges Martin (coord.), *Männer – Macht – Körper. Hegemoniale Männlichkeiten vom Mittelalter bis heute*, Campus Verlag, Frankfurt am Main/New York, 2005.

Drekker Rudolf, *Egodocuments and History. Autobiographical Writing in its Social Context since the Middle Ages*, Verloren Publishers, Uitgeverij, 2002.

Dressel Gert, *Historische Anthropologie. Eine Einfuhrung*, Böhlau Verlag, Köln/Viena/Weimar, 1996.

Dreyfus Michel, Groppo Bruno, Ingerflom Claudio, Lew Roland, Pennetier Claude, Pudal Bernard, Wolikow Serge (coord.), *Le Siècle des communismes*, Ed. De l'Atelier/Ed. Ouvrières, Paris, 2004.

Duby Georges, Perrot Michelle, *Histoire des femmes en Occident*, vol. 5: *Le XXe siècle*, Françoise Thébaud (coord.), Perrin, Paris, 2002.

Duby Georges, Perrot Michelle, *Histoire des femmes en Occident*, t. 2: *Le Moyen Age*, Plon, Paris, 1991.

Dulong R., *L'Aveu comme fait juridique et comme phénomène moral*, EHESS, Paris, 1999.

Duprat Annie, *Images et histoire. Outils et méthodes d'analyse des documents iconographniques*, Belin, Paris, 2007.

Edmondson Linda Harriet (ed.), *Gender in Russian History and Culture*, Londra, 2001.

Edmondson Linda Harriet (ed.), *Women and Society in Russia and Soviet Union*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

Eifert *et al.* (coord.), *Was sind Frauen? Was sind Männer? Geschlechterkonstruktionen in historischen Wandel*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.

Elias Norbert, *La Société de cours*, prefaţă de Roger Chartier, Flammarion, col. „Champs", Paris, 1985.

Estratova A.I. (coord.), *Jenşinî v istoriceskih sudbah Rossii – Zhenşinî Drevnei Rusi X-XVII* (*Femeile în destinele istorice ale Rusiei – Femeile din vechea Rusie, secolele X-XVII*), KTU, Kostroma, 1996.

Evans Janet, „The Communist Party of the Soviet Union and the Women's Question: The Case of the 1936 Decree «In Defence of Mother and Child»", *Journal of Contemporary History*, vol. 16, nr. 4, 1981, pp. 757-775.

Evseev Evgheni, *Kaganovici. Satrap za spinoi Stalina* (*Kaganovici. Satrap în spatele lui Stalin*), Jauza, Moscova, 2005.

Febvre Lucien, *Pour une histoire à part entière*, SEVPEN, Paris, 1962.

Ferro Marc, *La Révolution de 1917*, Albin Michel, Paris, 1997.

Fieseler Beate, *„Arme Sieger". Die Invaliden des „Grossen Vaterländischen Krieges" der Sowjetunion, 1941-1991*, Köln/Viena, în curs de apariţie.

Fitzpatrick Sheila, „Happiness and *Toska*: An Essay in the History of Emotions in Pre-war Soviet Russia", *Australian Journal of Politics and History*, vol. 50 (3), 2004, pp. 357-371.

Fitzpatrick Sheila, *Le Stalinisme au quotidien. La Russie soviétique dans les années 1930*, Flammarion, Paris, 2002.

Fitzpatrick Sheila, *On Stalin's Team: The Tears of Living Dangerously in Soviet Politics*, Princeton University Press, Princeton, 2015.

Fitzpatrick Sheila (ed.), *Stalinism: New Directions*, Routledge, Londra, 2000.

Forth Christopher E., *The Dreyfus Affair and the Crisis of French Manhood*, John Hopkins University Press, Baltimore/Londra, 2008.

Gardey Delphine, Löwy Ilana (coord.), *L'invention du naturel. Les sciences et la fabrication du féminin et du masculin*, Archives contemporaines, Paris, 2000.

Getty J. Arch, *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered, 1933-1938*, Cambridge University Press, New York, 1985.

Getty J. Arch, „Samokritika Rituals in the Stalinist Central Committee, 1933-1938", *The Russian Review*, vol. 58, nr. 1, ian. 1999, pp. 49-70.

Getty J. Arch, Naumov Oleg V., *The Road to Terror. Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939*, Yale University Press, New Haven/Londra, 1999.

Goffman Erving, *L'arrangement des sexes*, text prezentat de Claude Zaidman, La Dispute, Paris, 2002.

Goldman Wendy, *Women, the State and Revolution: Soviet Family Policy and Social Life, 1917-1936*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.

Gonneau Pierre, *Ivan le Terrible ou le métier de tyran*, Tallandier, Paris, 2014.

Gorlizki Yoram, Hlevniuk Oleg, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953*, Oxford University Press, Oxford, 2004.

Griesse Malte, *Communiquer, juger et agir sous Staline. La personne prise entre ses liens avec les proches et son rapport au système politico-idéologique*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2011.

Guillet François, *La Mort en face. Histoire du duel de la Révolution à nos jours*, Aubier, Paris, 2008.

Halfin Igal, *Intimate Enemies. Demonizing the Bolshevik Opposition, 1918-1928*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2007.

Halfin Igal, *Terror in My Soul: Communist Autobiographies on Trial*, Harvard University Press, Harvard, 2003.

Hallpike C.R., „Social Hair", *Man*, serie nouă, vol. 1, nr. 2, iunie 1969, pp. 256-264.

Hämmerle Christa, Opitz-Belakhal Claudia, „Krise(n) der Männlichkeit", *L'Homme. Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, nr. 19 (2), 2008.

Haynes John, *New Soviet Man. Gender and Masculinity in Stalinist Soviet Cinema*, Manchester University Press, Manchester, 2003.

Healey Dan, *Homosexual Desire in Revolutionary Russia. The Regulation of Sexual and Gender Dissent*, University of Chicago Press, Chicago/Londra, 2001.

Hedeler Wladislaw (ed.), *Stalinscher Terror 1934-41. Eine Forschungsbilanz*, Basisdruck, Berlin, 2002.

Hedeler Wladislaw, Dietzsch Steffen, *Chronik der Moskauer Schauprozesse 1936, 1937 und 1938. Planung, Inszenierung und Wirkung*, Akademie-Verlag, Berlin, 2003.

Hellbeck Jochen, Heller Klaus (ed.), *Autobiographical Practices in Russia – Autobiographische Praktiken in Russland*, V und R Unipress, Göttingen, 2004.

Heller Michel, *Histoire de la Russie et de son empire*, Flammarion, col. „Champs", Paris, 1997.

Hildermeier Manfred, *Geschichte der Sowjetunion 1917-1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates*, C.H. Beck, München, 1998.

Himmer Robert, „On the Origin and Significance of the Name «Stalin»", *Russian Review*, vol. 45, nr. 3, 1986, pp. 269-286.

Hoffmann David L., *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917-1941*, Cornell University Press, Ithaca/Londra, 2003.

Hugues Lindsey, „Sophia Alekseyevna and the Moscow Rebellion of 1682", *Slavonic & East European Review*, vol. 63, oct. 1985, pp. 518-539.

Ilič Melanie, *Women in the Stalin Era*, Palgrave, Londra, 2001.

Ilizarov Boris, *Tainaia jizn Stalina. Po materialam ego biblioteki i arhiva* (*Viaţa secretă a lui Stalin. După materialele din biblioteca şi arhiva sa*), ed. a III-a, Vecie, Moscova, 2004.

Ingerflom Claudio, *L'Imposture permanente. D'Ivan le Terrible à Vladimir Poutine*, PUF, Paris, 2015.

Jansen Marc, Petrov Nikita, *Stalin's Loyal Executioner. People's Commissar Nikolai Ezhov, 1895-1940*, Hoover Institution Press, Stanford (CA), 2002.

Jerebkina Irina, *Feministskaia intervenţia v stalinizm ili Stalina ne suşestvuet* (*Intervenţia feministă în stalinism sau Stalin nu există*), Aleteia, Sankt-Petersburg, 2006.

Joseph Isaac, *Erving Goffman et la microsociologie*, PUF, Paris, 2003.

Kaganovsky Lilya, *How the Soviet Man Was (Un)made. Cultural Fantasy and Male Subjectivity under Stalin*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2008.

Kahan Stuart, *The Wolf of the Kremlin. The First Biography of L.M. Kaganovich, the Soviet Union's Architect of Fear*, R. Hale, Londra, 1989.

Kershaw Ian, Lewin Moshe, *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison,* Cambridge University Press, Cambridge, 1997.

Kharkhordin Oleg, „Révéler, dissimuler. Une généalogie de la vie privée en Russie soviétique", *Politix*, vol. 8 (31), 1995, pp. 203-227.

Kharkhordin Oleg, *The Collective and the Individual in Russia. A Study of Practices*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles/Londra, 1999.

Hlevniuk Oleg, *Le Cercle du Kremlin. Staline et le Bureau politique dans les années 30: les jeux de pouvoir*, Seuil, Paris, 1996.

Hlevniuk Oleg, *Hozien. Stalin i utverjdenie stalinskoi diktaturî* (*Stăpânul. Stalin şi consolidarea dictaturii staliniste*), Moscova, ROSSPEN, 2010.

Hlevniuk Oleg, *Master of the House: Stalin and His Inner Circle*, Yale University Press, New Haven, 2009.

Hlevniuk Oleg, *Stalin i Ordjonikidze. Konfliktî v Politbiuro v 30-ie godî* (*Stalin şi Ordjonikidze. Conflicte în Biroul Politic în anii 1930*), Biblus, Moscova, 1993.

Hlevniuk Oleg, *Stalin. Jizn odnogo vojdia* (*Stalin. Viaţa unui Cârmaci*), AST, Moscova, 2015.

King David, Cohen Stephen, Haas Pascale, *Le Commissaire disparaît. La falsification des photographies et des œuvres d'art dans la Russie de Staline*, Calmann-Lévy, Paris, 2005.

Kirilina Alla, *L'Assassinat de Kirov. Destin d'un stalinien, 1888-1934*, adaptare de Pierre Forgues şi Nicolas Werth, Seuil, Paris, 1995.

Kirilina Alla, *Neizvestnîi Kirov* (*Kirov necunoscut*), Sankt-Petersburg, Neva, 2001.

Klinger Cornelia, Knapp Gudrun-Axeli, Sauer Birgit (coord.), *Achsen der Ungleichheit – Zum Verhältnis von Klasse, Geschlecht und Ethnizität*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 2007.

Knapp Gudrun-Axeli, „Race, Class, Gender. Reclaiming Baggage in Fast Travelling Theories", *European Journal of Women's Studies*, vol. 12 (3), 2005, pp. 249-265.

Knapp Gudrun-Axeli, Wetterer Angelika (ed.), *Achsen der Differenz*, Westfälisches Dampfboot, Münster, 2001.

Kniebiehler Yvonne, *La Sexualité et l'Histoire en Occident*, Odile Jacob, Paris, 2002.

Knight Amy, *Beria*, prefață de Hélène Carrère d'Encausse, Aubier, Paris, 1994.

Knight Amy, *Who Killed Kirov? The Kremlin's Greatest Mystery*, Hill and Wang, New York, 1999.

Köbberling Anna, *Das Klischee des Sowjetfrau: Stereotyp und Selbstverständnis Moskauer Frauen zwischen Stalinära und Perestroika*, Campus Verlag, Frankfurt am Main, 1997.

Koenker Diane P., „Men against Women on the Shop Floor in Early Soviet Russia: Gender and Class in the Socialist Workplace", *American Historical Review*, vol. 100, nr. 5, 1995, pp. 1438-1464.

Kolendic Anton, *Les Derniers Jours. De la mort de Staline à celle de Beria*, mar.-dec. 1953, Fayard, Paris, 1982.

Koloniţkii Boris, *Traghiceskaia ehrotika. Obrazî imperatorskoi semi v godî Pervoi mirovoi voinî* (*O erotică tragică. Imagini ale familiei imperiale în Primul Război Mondial*), Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscova, 2010.

Kostîrcenko Ghenadi, *Prisonniers du pharaon rouge. Les répressions politiques contre les Juifs en URSS dans la dernière décennie du règne de Staline*, Solin/Actes Sud, Paris/Arles, 1998.

Kotkin Stephen, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*, University of California Press, Berkeley, 1995.

Kramarae Cheris, Spender Dale, *Routledge International Encyclopedia of Women*, Routledge, New York, 2000, pp. 546-547.

Krylova Anna, *Soviet Women in Combat. A History of Violence on the Eastern Front*, Cambridge University Press, Cambridge, 2010.

Kun Miklòs, *Buharin: ego druzia i vraghi*, Respublika, Moscova, 1992.

Kun Miklòs, *Stalin: an Unknow Portrait*, Central European University Press, Budapesta, 2003.

Le Goff Jacques (coord.), *La Nouvelle Histoire (1978)*, Editions Complexe, Bruxelles, 2006.

Lepetit Bernard (coord.), *Les Formes de l'expérience. Une autre histoire sociale*, Albin Michel, Paris, 1995.

Lewin Moshe, *La Formation du système soviétique. Essais sur l'histoire sociale de la Russie dans l'entre-deux-guerres*, traducere de Pierre-Emmanuel Dauzat, Gallimard, Paris, 1987.

Lüdke Alf (coord.), *Histoire du quotidien*, Maison des sciences de l'homme, Paris, 1994.

Lustiger Arno, *Stalin i Evrei. Traghiceskaia istoria Evreiskogo Antifaşistskogo Komiteta i sovetskih Evreev* (*Stalin şi evreii. Povestea tragică a Comitetului Antifascist Evreiesc şi a evreilor sovietici*), ROSSPEN, Moscova, 2008.

Marcou Lilly, *Les Héritiers*, Pygmalion/Flammarion, Paris, 2004.

Marcou Lilly, *Les Staline vus par les hôtes du Kremlin*, Gallimard/Julliard, Paris, 1979.

Marcou Lilly, „Staline entre le mythe et la légende", *Politix*, vol. 5 (18), 1992, pp. 99-107.

Marcou Lilly, *Staline, vie privée*, Calmann-Lévy, Paris, 1996.

Marie Jean-Jacques, *Derniers Complots de Staline. L'affaire des blouses blanches*, Editions Complexe, Paris, 1993.

Marie Jean-Jacques, *Staline*, Fayard, Paris, 2001.

Markwick Roger D., Charon-Cardona Euridice, *Soviet Women on the Front Line in the Second World War*, Palgrave, Londra, 2012.

Marsh Rosalind (ed.), *Women and Russian Culture: Projections and Self-Perceptions*, Oxford University Press, Oxford, 1998.

Martin Terry, „The Origins of Soviet Ethnic Cleansing", *Journal of Modern History*, nr. 70, 1998, pp. 813-861.

Martirosian A.B., *Stalin. Biografia vojdia. 200 mifov o Stalin*, Vecie, Moscova, 2007.

Maurer Eva, *Wege zum Pik Stalin: Sowjetische Alpinisten 1928-1953,* Chronos, Zürich, 2010.

Mawdsley Evan, White Stephen, *The Soviet Elite from Lenin to Gorbachev. The Central Committee and its Members, 1917-1991,* Oxford University Press, Oxford, 2000.

Medvedev Jores A., Medvedev Roy A., *The Unknow Stalin*, I.B. Tauris, New York, 2003.

Medvedev Jores A., *Nikita Hruşciov*, Vremia, Moscova, 2012.

Medvedev Jores A., „Suşestvuet li zagadka smerti Stalina?" („Există un mister în privinţa morţii lui Stalin?"), *Zerkalo nedeli*, nr. 9, 4 martie 2000, http://zn.ua/articles/19636.

Medvedev Jores A., *Stalin i evreiskaia problema* (*Stalin şi problema evreiască*), Moscova, 2005.

Medvedev Roy, *Cito cital Stalin. Liudi i knigi. Pisateli kniga v totalitarnom obşestve* (*Ce citea Stalin? Persoane şi cărţi. Scriitorul şi cartea într-o societate totalitară*), Prava celoveka, Moscova, 2005.

Medvedev Roy, *Let History Judge. The Origins and the Consequences of Stalinism*, Oxford University Press, Oxford, 1989.

Medvedev Roy, *Okrujenie Stalina* (*Anturajul lui Stalin*), Molodaia Gvardia, Moscova, 2006.

Merridale Catherine, *Red Fortress. The Secret Heart of Russia's History*, Penguin Books, Londra, 2014.

Merry Lois K., *Women Military Pilots of World War II: A History with Biographies of American, British, Russian and German Aviators*, Library of Congress, 2011.

Mlecin Leonid M., *Kollontai*, Molodaia Gvardia, Moscova, 2013.

Mlecin Leonid M., *Krupskaia*, Molodaia Gvardia, Moscova, 2014.

Montefiore Simon Sebag, *Staline. La Cour du Tsar rouge*, Editions des Syrtes, Paris, 2005.

Morozova Liudmila, Diomkin Andrei, *Russkie ţariţî i ţarevnî XVII veka* (*Ţarinele şi fiicele de ţari ruşi din secolul al XVII-lea*), Lomonosov, Moscova, 2016.

Morozova Liudmila E., Morozov Boris N., *Ivan Groznîi i ego jionî* (*Ivan cel Groaznic şi soţiile lui*), Drofa-Plius, Moscova, 2005.

Mosse George L., *De la Grande Guerre au totalitarisme. La brutalisation des sociétés européennes*, Hachette, Paris, 1999.

Mosse George L., *L'Image de l'homme. L'invention de la virilité moderne*, Ed. Abbeville, Paris, 1997.

Nérard François-Xavier, „Quelles archives soviétiques? Réflexions sur la constitution des archives du pouvoir stalinien", în Poirrier Philippe, Lauvernier Julie (coord.), *Historiographie & archivistique. Ecriture et méthodes de l'histoire à l'aune de la mise en archives*, serie nouă – 2, online: http://tristan.u-bourgogne.fr/UMR5605/publications/ historiographie/historiographie.html.

Nusinova Natalia, „Les cinéastes cosmopolites (1947-1949)", în Fiegelson Kristian (coord.), *Théorème 8*: *Caméra politique. Cinéma et stalinisme*, 2005.

Ostrovskii A.V., *Kto stoial za spinoi Stalina?* (*Cine era în spatele lui Stalin?*), OLMA-PRESS, Neva, Sankt-Petersburg/Moscova, 2002.

Parini Lorena, *Le Système de genre. Introduction aux concepts et théories*, Seismo, Zürich, 2006.

Pastoureau Michel, *L'Ours. L'histoire d'un roi déchu*, Seuil, Paris, 2007.

Pennetier Claude, Pudal Bernard (ed.), *Autobiographies, autocritiques, aveux dans le monde communiste*, Belin, Paris, 2002.

Perrot Michelle, *Les Femmes ou les Silences de l'histoire*, Flammarion, Paris, 1998.

Perrot Michelle (coord.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Rivages, Marsilia, 1984.

Petrov Nikita, Jansen Marc, „*Stalinskii pitomeţ" – Nikolai Ejov* (*Pupilul lui Stalin – Nikolai Ejov*), ROSSPEN, Moscova, 2008.

Pinfold Michael John, „I'm Sick of Shaving Every Morning: or, the Cultural Implications of «Male» Facial Presentation", *Journal of Mundane Behaviour*, 2000.

Plaggenborg Stefan (coord.), *Stalinismus: neue Forschungen und Konzepte*, Berlin Verlag A. Spitz, Berlin, 1998.

Plamper Jan, *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*, Yale University Press, New Haven, 2012.

Pudal Bernard, „Du biographique entre «science» et «fiction». Quelques remarques programmatiques", *Politix*, vol. 7, nr. 27, 1994, pp. 5-24.

Puşkariova Natalia L., *Jenşinî Drevnei Rusi* (*Femeile din vechea Rusie*), Mysf, Moscova, 1989.

Puyuelo Rémy (coord.), *Penser les pratiques sociales: une utopie utile*, Erès, Ramonville-Saint-Agne, 2001.

Radzinsky Edvard, *Joseph Staline*, Le Cherche Midi, Paris, 2011.

Rauch André, *Histoire du premier sexe. De la Révolution à nos jours*, Hachette, Paris, 2006.

Rayfield Donald, *Stalin and His Hangmen: The Tyrant and Those Who served Him*, Random House, New York, 2004.

Reddy William M., *The Navigation of Feeling: A Framework for the History of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

Redlich Shimon, Anderson Kiril, Altman Ilya, *War, Holocaust and Stalinism: A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Harwood Academic Publishers, Luxemburg, 1995.

Rees E.A. (ed.), *The Nature of Stalin's Dictatorship: the Politburo, 1924-1953*, Palgrave/Macmillan, Basingstoke, 2004.

Reid Susan E., „All Stalin's Women: Gender and Power in Soviet Art of the 1930s", *Slavic Review*, vol. 57, nr. 1, 1998, pp. 133-173.

Revel Jacques (coord.), *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*, Gallimard/Seuil, Paris, 1996.

Revenin Régis (coord.), *Hommes et masculinités, de 1789 à nos jours. Contributions à l'histoire du genre et de la sexualité en France*, prefaţă de Alain Corbin, Autrement, Paris, 2007.

Rosenhaft Eve, „Zwei Geschlechter – eine Geschichte? Frauengeschichte, Männergeschichte, Geschlechtergeschichte und ihre Folge für unsere Geschichtswahrnehmung", în Eifert *et al.* (ed.), *Was sind Frauen? Was sind Mäner? Geschlechterkonstruktionen in historischen Wandel*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996.

Rosenwein Barbara, „Worrying about Emotions in History", *American Historical Review*, vol. 197 (3), pp. 821-845.

Rossiiskii Gosudarstvennii Arhiv Soţialno-politiceskoi istorii. Kratkii spravocinik (Arhivele de stat ruse de istorie socială şi politică. Mic ghid), ed. a III-a, ROSSPEN, Moscova, 2003.

Rousso Henry (coord.), *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, Complexe, Bruxelles, 1999.

Roynette Odile, „La construction du masculin de la fin du XIXe siècle aux années 1930", *Vingtième siècle*, nr. 75, iul.-sept. 2002, p. 85.

Roynette Odile, *„Bons pour le service". L'expérience de la caserne en France à la fin du XIXe siècle*, Belin, Paris, 2000.

Rubţov Ju.V., *Marşalî Stalina. Ot Budennogo do Bulganina* (*Mareşalii lui Stalin. De la Budionnîi la Bulganin*), Vecie, Moscova, 2006.

Rucker Laurent, *Staline, Israël et les Juifs*, PUF, Paris, 2001.

Saxer Daniela, „Mit Gefühl handeln. Ansätze der Emotionsgeschichte", *Traverse. Zeitschrift für Geschichte. Revue d'histoire*, 2007 (2): Meier Marietta, Saxer Daniela, „Die Pragmatik der Emotionen im 19. und 20. Jahrhundert; La pragmatique des émotions au XIXe et XXe siècles", pp. 16-26.

Scheide Carmen, *Kinder, Küche, Kommunismus. Das Wechselverhältnis zwischen Alltagsleben und Politik am Beispiel Moskauer Arbeiterinnen während der NEP, 1921-1930*, vol. 3, Basler Studien zur Kulturgeschichte Osteuropas, Zürich, 2002.

Schrand Thomas G., „The Five-Year Plan for Women's Labour: Constructing Socialism and the «Double Burden», 1930-1932", *Europe-Asia Studies*, nr. 51, 1999, pp. 1455-1478.

Scott Joan W., „Gender: A Useful Category of Historical Analysis", *The American Historical Review*, vol. 91 (5), dec. 1986, pp. 1053-1075.

Service Robert, *Lénine*, Perrin, Paris, 2012.

Service Robert, *Staline*, Perrin, Paris, 2013.

Siegelbaum Lewis, Sokolov Andrei (coord.), *Stalinism as a Way of Life. A Narrative in Documents*, Yale University Press, New Haven/Londra, 2004.

Smîslov O.S., *Vasili Stalin. Zalojnik imeni* (*Vasili Stalin. Ostaticului unui nume*), Vecie, Moscova, 2003.

Sohn Anne-Marie, Thélamon Françoise (coord.), *L'Histoire sans les femmes est-elle possible?*, Perrin, Paris, 1998.

Sokolov B.V., *Molotov. Ten vojdia* (*Molotov. Secretul unui şef*), Ast-Press Kniga, Moscova, 2005.

Sorokin A.I., „Marşal G.K. Jukov – polkovodeţ i celovek" („Mareşalul Jukov – strategul şi omul"), *Voenno-istoriceskii jurnal*, nr. 3, 2008, pp. 82-83.

Studer Brigitte, „L'être perfectible. La formation du cadre stalinien par le «travail sur soi»", *Genèses*, nr. 51, iun. 2003, pp. 92-113.

Studer Brigitte, „L'histoire du stalinisme: renouvellement conceptuel et nouvelles pistes de recherche", *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, nr. 68, 2002, pp. 62-64.

Studer Brigitte, *Professional Revolutionaries. The Transnational World of the Cominternians*, Palgrave, New York, 2015.

Studer Brigitte, Haumann Heiko (ed.), *Stalinistische Subjekte. Individuum und System in der Sowjetunion und der Komintern, 1929-1953. Stalinist Subjects. Individual and System in the Soviet Union and the Komintem, 1929-1953. Sujets staliniens. L'individu et le système en Union Soviétique et dans le Komintern, 1929-1953*, Chronos, Zürich, 2006.

Studer Brigitte, Unfried Berthold, *Der stalinistische Parteikader. Identitätsstiftende und Diskurse in der Sowjetunion der dreissiger Jahre*, Böhlau Verlag, Köln/Weimar, 2001.

Studer Brigitte, Unfried Berthold, Herrmann Irène (coord.), *Parler de soi sous Staline. La construction identitaire dans le communisme des années trente*, Maison des sciences de l'homme, Paris, 2002.

Suny Ronald Grigor, Martin Terry, *A State of Nations*: *Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, Oxford University Press, Oxford, 2001.

Suny Ronald, *The Making of the Georgian Nation*, Ed. I.B. Tauris & Co Ltd, Londra, 1989.

Suvenirov O.F, *1937. Traghedia Krasnoi Armii* (*Tragedia Armatei Roşii*), Jauza-Eksmo, Moscova, 2009.

Synnott Anthony, „Shame and Glory: A Sociology of Hair", *The British Journal of Sociology*, vol. 38, nr. 3, sep. 1987, pp. 381-413.

Tanner Jakob, *Historische Anthropologie zur Einführung*, Junius, Hamburg, 2004.

Tartarin Robert, „Transfusion sanguine et immortalité chez Alexandr Bogdanov", *Droits et Sociétés*, nr. 28, 1994, pp. 565-581.

Thébaud Françoise, *Ecrire l'histoire des femmes*, ed. a II-a, ENS Editions, Fontenay/Saint-Cloud, 1998.

Thompson E.P., *The Making of the English Working Class*, Victor Gollancz, New York, 1963.

Thorne Françoise, *Beria. Le Janus du Kremlin*, Ed. du Cerf, Paris, 2015.

Toptîghin Aleksei, *Lavrenti Beria. Neizvestnîi marshal gosbezopasnosti* (*Lavrenti Beria. Mareşalul necunoscut al securităţii*), Jauza/Eksmo, Moscova, 2005.

Torşinov V., Leontiuk A., *Vokrug Stalina* (*În jurul lui Stalin*), Fil.fak. Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Petersburg, 2000.

Ulam Adam B., *Stalin. The Man and his Era*, Tauris, Londra/New York, 2007.

Uşakin Serghei (coord.), *O muje(N)stvennosti. Sbornik statei* (*Despre masculinitate*), Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moscova, 2002.

Vaiskopf Mihail, *Pisatel Stalin* (*Stalin scriitor*), Novoe literaturnoe obozrenie, Moscova, 2001.

Van Ree Erik, *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in 20th Century Revolutionnary*, Routledge, Londra, 2002.

Vaxberg Arcadi, *Alexandra Kollontaï*, Fayard, Paris, 1996.

Vaxberg Arkadi, *Staline et les Juifs. L'antisémitisme russe: une continuité du tsarisme au communisme*, Robert Laffont, Paris, 2003.

Vaxberg Arcadi, *Vychinski*, *le procureur de Staline. Les grands procès de Moscou*, Albin Michel, Paris, 1991.

Vigarello Georges, *Histoire de la beauté. Le corps et l'art de l'embellir de la Renaissance à nos jours*, Seuil, col. „Points", Paris, 2004.

Vigarello Georges, *Histoire des pratiques de santé. Le sain et le malsain depuis le Moyen Age*, Seuil, col. „Points", Paris, 1999.

Viollet Catherine, Garros-Casting Véronique, „Ecrits personnels. Russie, XVIIIe-XXe siècles", *Cahiers du monde russe*, vol. 50, nr. 1, 2009.

Vodolazskaia E., *Raisa Gorbaciova*, Fenix, Rostov-na-Donî, 2000.

Volkogonov Dmitri, *Staline. Triomphe et tragédie*, traducere de Yvan Mignot, Flammarion, Paris, 1991.

Volkogonov Dmitri, *Troţki,* 2 t., AST, Moscova, 1999.

Volkov Vadim, „The Concept of *kulturnost.* Notes on the Stalinist Civilizing Process", în Fitzpatrick Sheila (ed.), *Stalinism. New Directions*, Routledge, Londra/New York, 2000, pp. 210-230.

Waters Elizabeth, „The Modernisation of Russian Motherhood, 1917-1937", *Soviet Studies*, vol. 44, nr. 1, 1992, pp. 123-136.

Watson Derek, *Molotov: A Biography*, Palgrave MacMillan, New York, 2005.

Werth Nicolas, *Etre communiste en URSS sous Staline*, Gallimard/Julliard, Paris, 1981.

Werth Nicolas, *L'Ile aux cannibales. 1933. Une déportation-abandon en Sibérie*, Perrin, Paris, 2008.

Werth Nicolas, *L'Ivrogne et la Marchande de fleurs. Autopsie d'un meurtre de masse. 1937-1938*, Tallandier, Paris, 2009.

Werth Nicolas, *La Terreur et le Désarroi. Staline et son système*, Perrin, Paris, 2007.

Werth Nicolas, *Les Procès de Moscou*, Complexe, Bruxelles, 1987.

Werth Nicolas, „Un Etat contre son peuple. Violences, répressions, terreurs en URSS de 1917 à 1953", în Courtois Stéphane (coord.), *Le Livre noir du communisme*, Robert Laffont, Paris, 1998, pp. 45-313.

Werth Nicolas, Berelovici Alexei, *L'Etat soviétique contre les paysans: Rapport secrets de la police politique (Tcheka, GPL' NKVD) 1918-1939*, Tallandier, Paris, 2011.

Werth Nicolas, Moullec Gaël, *Rapports secrets soviétiques. La société russe dans les documents confidentiels, 1921-1991*, Gallimard, Paris, 1994.

West Candace, Zimmerman Don H., „Doing Gender", *Gender & Society*, nr. 1, 1987, pp. 125-151.

Wood Elizabeth, *The Baba and the Comarade*, Indiana University Press, Bloomington, 1997.

Zaharov Vsevolod I., *Romantizm v Rossi. Ehpoha, stili, şkolî* (*Romantismul în Rusia. Epocă, stil, şcoală*), IMLI RAN, Moscova, 2004.

Zahno Serghei, „«Peuple», «nation» et «ethnos» dans le discours russe", *Strates. Matériaux pour la recherche en sciences sociales*, nr. 12, 2006, http://strates.revues.org/1802.

Zakharova Larissa, *S'habiller à la soviétique. La mode et le Dégel en URSS*, CNRS Editions, Paris, 2011.

Zenkovici Nikolai M., *Samîie sekretnîie rodstvenniki. Enţiklopedia biografii* (*Rudele cele mai tainice. Enciclopedie de biografii*), Olma Media Grup, Moscova, 2005.

Zubok Vladislav, Pleshakov Constantine, *Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1996.

Zuhomlinov Andrei, *Kto vîi, Lavrenti Beria? Neizvestnîie straniţî ugolovnogo dela* (*Cine eşti, Lavrenti Beria? Pagini necunoscute ale unui caz penal*), Detektiv-Press, Moscova, 2003.

Site internet

http://www.hrono.ru (site de notiţe biografice şi de documente)

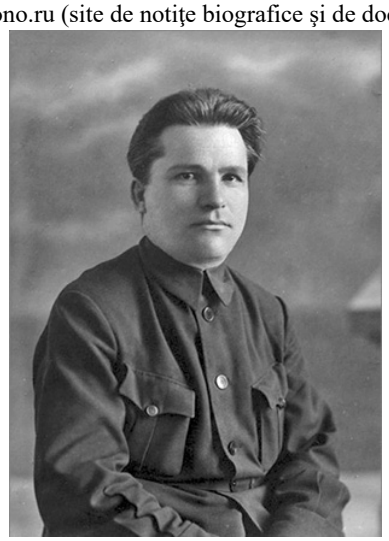

12. Serghei Kirov

13. Maria Markus-Kirova

Index rerum eroticum*

amante 6, 26, 32, 35, 53, 55-56, 205, 270, 284
amanţi 28, 37, 40, 146, 152, 162-163, 198, 272
atracţia pentru tineri 6, 8, 20, 40-41, 53, 58, 145, 166, 169, 182, 203, 205, 284

bisexualitate 164
bordel 143
Buharin transformat în femeie 7, 60, 115
bulimia sexuală a lui Enukidze 165-166, 220, 235

căsătorii consangvine 56
cochetărie 61, 67, 94, 153, 182, 223, 265-266, 275, 277
convieţuire în trei sub acelaşi acoperiş 57
copii naturali 53
corp 68, 84-94

deflorare 166
depravarea lui Beria 7, 162
desfrâu 156, 162, 165-167, 198-199, 272
diminutive intime 42, 54, 62, 137, 212, 238-239
dorinţă 6, 39, 62

falus artificial 165
femei severe 60, 233, 262
filme pornografice 165

gelozie 38, 43, 54, 73, 110, 145, 218

homosexualitate 7, 160-162, 164

lacrimi 57, 138
lenjerie fină 165, 168
lesbianism 161, 206

machism 52

orgii 30, 169
otravă (sau femei otrăvite) 8, 16, 19, 21-22, 57, 150-151

parada tinerelor 20
pasiune amoroasă 7, 36-37, 41-45, 57, 61-62, 64, 178, 233, 235, 238
pilozitate 128-134
practicile sexuale ale lui Ejov 162-163
prietenie amoroasă 57
proxenetism 166

recăsătoriri 14, 20-24, 30, 53, 56-58, 145, 202-203, 209-210, 224

scrisori de dragoste 42-43, 61-62, 137, 238-240
sexualitatea „degradată” a lui Iagoda 164
sodomie 161
soţii secrete 57
Stalin seducător (tinere, văduve, cumnate) 52-56, 64, 223

teoria paharului cu apă 398

violuri 7, 169
virilitate 60, 91, 94, 100, 156-157, 170-171, 246, 255, 280

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.

Index de nume*

Abakumov, Viktor 184, 188-191, 193-194
Adjubei, Aleksei 262
Alexei I 26
Alliluev, Pavel 50, 66, 221-225, 230-232
Alliluev, Serghei 53, 222, 226
Allilueva, Kira 66, 71, 217, 221, 224-226, 231-232
Allilueva, Nadejda (Nadia) 8, 51-55, 58-59, 64-66, 73, 78, 110-111, 129, 138, 182, 212-213, 215, 220, 223, 225-228, 231-232, 239-240
Allilueva, Olga 53, 222, 226
Allilueva, Svetlana 63-66, 70-73, 79, 90, 110, 218-219, 227-228, 231, 294, 296
Allilueva (Zemlianîţina), Evghenia 8, 50, 55, 66, 71, 170, 176, 201, 215, 218, 220-225, 229-231
Anastasia, Zaharina 20-22
Andreev, Andrei 50, 128, 156, 186, 201, 211-214
Andreeva (Khazan), Dora 50-51, 170, 176, 201, 211-213, 248, 250, 284-285
Andreeva, Natalia 66
Andropov, Iuri 276
Anna Koltovskaia 23-24
Anna Mons 30
Anna Vasilcikov 23
Ares, Rosa 234
Armand, Inessa 8, 11, 32, 35-39, 41, 45, 292
Artiuhina, Aleksandra 46

Babel, Isaac146
Balabanova, Angelika 46
Beria, Lavrenti 7, 49-50, 98, 129, 146, 156-158, 167-169, 175, 191, 199, 201, 203, 210, 214, 224, 263, 301, 307
Beria (Gheghecikori), Nino 7, 296
Beria, Sergo 73, 296
Bogdanov, Aleksandr 86
Bogomoleţ, Aleksandr 86
Budionnaia, Maria 203, 264
Budionnaia, Nadejda 203
Budionnaia, Nina 66, 204
Budionnaia (Mihailova), Olga 176, 202
Budionnîi, Semion 66, 74, 95-97, 99, 202-204, 237, 264, 309
Buharin, Nikolai 7-8, 49, 56-60, 96, 98, 103, 105-128, 130-140, 142, 153, 157, 170, 206-207, 212-213, 228, 231, 245-246, 254, 285
Buharina (Larina), Anna 8, 57-59, 106, 109, 112-113, 120, 122-123, 125-126, 142, 206-207, 284-285
Bulganin, Nikolai 131, 133
Brejnev, Iuri 268, 272

Brejnev, Leonid 268-273, 286
Brejneva, Galina 268, 272
Brejneva (Denisova), Viktoria 259, 268-273, 281

Ciubar, Vlas 50

Dementiev, Ivan 151-152, 162-163
Dîbenko, Pavel 41-44
Djugaşvili, Iakov (Iaşa) 52, 71, 78-81, 298
Dzerjinski, Felix 164, 226-227, 237

Eisenhower, Dwight 265-266
Eisenhower, Mamie 265-266
Ejov, Nikolai 8, 66, 103, 106-107, 122-124, 134, 143-156, 160-164, 167, 169-171, 195, 199, 201, 210, 228, 247, 254, 285, 302, 305, 307
Ejova (Feigenberg), Evghenia 8, 145-154, 285, 305
Ejova, Natalia 66, 147-148
Elena Glinskaia 18-19
Elţîn, Boris 280
Enukidze, Avel 6, 8, 49, 75, 84, 87-90, 96, 99-100, 103, 126-127, 129, 144, 154, 164-167, 169-170, 207, 217, 219-220, 223, 235, 237, 243, 245, 307
Evdokia Lopuhina 23-24, 29

Fefer, Iţik 187-188, 190-192, 196
Fiodor I 20, 24-25
Fiodor al III-lea 27
Frunze, Mihail 66, 75, 82, 237-238, 243
Frunze, Tatiana 66, 75, 239
Frunze, Timur 66, 75, 78, 81, 239

Gladun, Aleksei 145-146, 149-150
Glikina, Zinaida 146-147, 150-152
Godunov, Boris 24-25
Goldstein, Isaac 225
Gorbaciov, Mihail 276-281, 286
Gorbaciova, Irina 276
Gorbaciova (Titarenko), Raisa 7, 259, 275-281, 286
Gurvici, Esfira 58

Hruşciov, Nikita 66, 98-99, 128, 157-159, 167-168, 175, 249, 259, 261-268, 281, 286, 318
Hruşciov, Leonid 81
Hruşciov, Serghei 263, 317
Hruşciova, Elena 66, 263,
Hruşciova, Iulia 66
Hruşciova (Kukarciuk), Nina 249, 259, 261-267, 269, 279, 281, 286,
Hruşciova, Rada 66, 263, 267, 317
Iagoda, Ghenrih 144, 161, 164-165, 199

Ianaev, Ghenadi 280
Iaroslavski, Emelian 153-154
Istomina, Valentina 55-56, 232
Ivan al III-lea cel Mare 5, 11, 13-17
Ivan al IV-lea cel Groaznic 7-8, 11, 17-25
Ivan al V-lea 27-28
Ivan cel Tânăr 16
Ivan Ivanovici (ţarevici) 20, 22, 24-25

Jdanov, Andrei 156, 158-160, 186, 219
Jdanov, Iuri 73, 296

Kaganovici, Lazar 50, 87, 99-100, 114, 128-130, 133-134, 144, 218, 253, 282, 285, 294, 297, 303
Kaganovici (Privoroţkaia), Maria 51, 176, 213, 248, 252-253, 282, 297
Kaganovici, Maia 66
Kaganovici, Mihail 253
Kalinin, Mihail 6, 54, 89-90, 100, 129, 131-133, 153, 156-157, 159, 201, 205-208, 214, 237, 310-311
Kalinina (Lorberg), Ekaterina 51, 154, 176, 201, 205-208, 248, 285, 310
Kamenev, Lev 38, 112, 116-117, 120, 135, 137, 156, 179, 307
Kapler, Aleksei 73
Kataev, Ivan 146
Kennedy, Jacqueline 266
Kennedy, John Fitzgerald 266
Kirov, Serghei 6, 49, 95-96, 98-99, 118, 128-129, 131-132, 144, 170, 217, 231-232, 252, 303, 307
Kirova (Markus), Maria 63, 98, 132, 252-253, 303
Kollontai, Aleksandra 8, 11, 32, 35, 37, 39-46, 51, 60, 283
Krupskaia, Nadejda 7, 11, 32-39, 45-46, 51-52, 124, 284, 286, 292

Larin, Iuri 58-60, 125, 207
Lenin, Vladimir 7, 31-39, 46, 52, 86, 105, 109-110, 115-116, 123-124, 127-128, 130, 132-133, 180, 226, 237, 292, 311
Lilina, Zlata 32, 46
Losovski, Solomon 196-197
Lukina, Nadejda 56-57, 111, 137, 285
Lunacearskaia (Rosenel), Natalia 153
Lunacearski, Anatoli 34, 153
Luxemburg, Rosa 37, 45

Malenkov, Gheorghi 156, 158, 175, 186, 263
Marfa Sobakina 22-23
Maria (prinţesă cercheză) 20-21
Maria Milovskaia 26-27
Maria Nagaia 24-25
Matveev, Artamon 26-27
Medvedev, Vladimir 269-272, 275, 278

Metallikov, Mihail 210
Mihoels, Solomon 187-190, 193-197
Mikoian, Aleksei 77, 82
Mikoian, Anastas 50, 65-66, 77, 127-129, 139, 158, 181, 224, 236, 253, 263, 285, 297, 301
Mikoian (Tumanian), Aşhen 7-8, 65-66, 77, 82, 176, 249, 253, 285
Mikoian, Sergo 77, 82, 253
Mikoian, Stepan 77-78
Mikoian, Vano 77
Mikoian, Vladimir 77, 81-82
Molocinikov, Nikolai 224
Molotov, Veaceslav 7, 50, 53, 60-65, 67, 69, 77, 99, 107, 120-122, 124, 128-129, 142, 175-184, 186-191, 193-197, 214, 239, 242, 295, 308
Molotova (Jemciujina), Polina 7, 50-51, 60-69, 74, 170, 175-178, 180-184, 186-201, 213, 223, 225, 250, 261, 284-285, 309
Molotova, Svetlana 65-69, 74

Natalia Narîşkina 7, 26-29

Ordjonikidze, Eteri 66, 297
Ordjonikidze, Grigori (Sergo) 39, 50, 66, 74, 84, 87-89, 99, 103, 107, 125-129, 151-153, 170, 222-223, 237, 243, 248, 297, 301
Ordjonikidze, Papulia 126
Ordjonikidze (Pavluţkaia), Zinaida 50, 63, 74, 151-152, 176, 213, 248, 252, 297, 305
Ostroumova, Valentina 206-208
Petru I cel Mare 7-8, 11, 13, 25-30, 133
Poskrebîşev, Aleksandr 50, 66, 202, 209-210, 214, 311
Poskrebîşeva (Mettalikova), Bronislava (Bronka) 50, 154, 176, 201, 209-210, 285
Poskrebîşeva, Ekaterina 210
Poskrebîşeva, Elena 210
Poskrebîşeva, Galia 66, 209
Poskrebîşeva, Nataşa 66, 209

Redens (Allilueva), Anna 8, 49, 71, 160, 215, 217-218, 221, 225-231, 253
Redens, Stanislav (Stan) 50, 160, 226-228
Riabuhina, Anna 210
Rîkov, Aleksei 105, 123-124, 130, 153, 182, 206
Rîkova, Natalia 182

Schmidt, Otto 146
Sedov, Lev 210
Sedova, Natalia 32, 46
Sergheev, Artiom 75
Sluţki, Boris 192
Sofia Alekseevna 26-28
Sofia Paleologhina 7-8, 14-17

Stalin, Iosif (Koba) 7-8, 17, 46, de văzut şi părţile II-IV
Stalin, Vasili 71-73, 79-81, 110, 218-219, 227-228
Stern, Lina 86
Svanidze, Aleksandr (Alioşa) 50, 52, 78, 99, 127, 129, 170, 215-220, 222, 230
Svanidze, Kato 52, 216
Svanidze, Maria 8, 49, 165-167, 170, 176, 201, 215, 217-220, 222, 224, 227, 229, 231-232, 253
Svanidze, Mariko 220
Svanidze, Saşiko 215, 229

Şcerbakov, Aleksandr 158
Şkiriatov, Matvei 184, 188-189, 191, 193-194
Şliapnikov, Aleksandr 40, 293

Teper, Bettja 234-235
Tomski, Mihail 95, 97-98, 106, 118, 123-124, 135
Troţki, Lev 32, 105, 112, 117, 135, 139, 154, 157, 206, 209-210, 212-213, 307
Tuhacevski, Mihail 93, 243

Ulianova, Maria 31, 35, 46, 58, 124
Vasili al III-lea 17-18, 20
Vîşinski, Andrei 105-106, 134, 184
Voroşilov, Kliment 50, 66, 74-78, 81, 84, 86-100, 107, 116-120, 127-129, 136, 156-157, 179, 183, 202, 222, 233-239, 242-247, 250-251, 253, 285, 300, 309, 314
Voroşilov, Piotr (Petia) 74, 76, 89, 239, 242, 297
Voroşilova (Gorbman), Ekaterina (Golda) 7, 51, 66, 74-78, 81, 90-93, 176, 213, 233-235, 239-240, 244-245, 248-253, 285, 314, 316

Zinoviev, Gheorghi 32, 38, 46, 112, 124, 132, 156
Zetkin, Clara 37, 45, 289
Zuskin, Veniamin 188-190, 192-194

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.

Lista ilustraţiilor

1. Nadejda Krupskaia ţinând un discurs de propagandă în timpul războiului civil, RGASPI f. 71

2. Inessa Armand împreună cu cei cinci copii ai ei, Bruxelles, 1910. Fondul personal Inessa Armand, RGASPI f. 127

3. Aleksandra Kollontai şi Pavel Dîbenko, Kiev, 1919. Fondul personal Aleksandra Kollontai, RGASPI f. 134

4. Aleksandra Kollontai la Londra, 1925. Fondul personal Aleksandra Kollontai, RGASPI f. 134

5. Stalin îşi serbează ziua de naştere înconjurat de apropiaţii săi, decembrie 1934. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

6. Anna Larina, cea de-a treia soţie a lui Nikolai Buharin, prima jumătate a anilor 1930

7. Stalin şi fiica sa, Svetlana, la *dacea*, prima jumătate a anilor 1930. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

8. Stalin cultivându-şi grădina în anii 1930. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

9. Soţii Stalin şi soţii Voroşilov în concediu la Soci, începutul anilor 1930. De la dreapta la stânga: Iosif Stalin, Nadejda Allilueva, Ekaterina Voroşilova, Kliment Voroşilov, necunoscut. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

10. Odihnă după vânătoare, prima jumătate a anilor 1930, cu faţa: Voroşilov în stânga, Stalin în dreapta. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

11. Semion Budionnîi arătându-şi cu mândrie prada, prima jumătate a anilor 1930. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

12. Serghei Kirov în 1926. Fondul personal Kirov, RGASPI f. 80

13. Maria Markus-Kirova în perioada prerevoluţionară. Fondul personal Kirov, RGASPI f. 80

14. Nikolai Ejov şi familia lui în vizită la Sergo Ordjonikidze, pe la 1935. De la stânga la dreapta: Nikolai Ejov ţinându-şi fiica, Natalia, Evghenia Ejova, Sergo Ordjonikidze şi un cuplu de necunoscuţi. Fondul personal Ejov, RGASPI f. 671

15. Andrei Jdanov, pe la 1946. Fondul personal Jdanov, RGASPI f. 77

16. Polina Jemciujina şi Veaceslav Molotov (în dreapta) se odihnesc. Fără dată. Fondul personal Molotov, RGASPI f. 82

17. Cumnatele Evghenia Allilueva şi Anna Redens se odihnesc la malul mării, la Soci, începutul anilor 1930. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

18. Iosif Stalin şi Kliment Voroşilov în timpul unei şedinţe, prima jumătate a anilor 1930. Fondul personal Stalin, RGASPI f. 558

19. Dineu de stat cu ocazia vizitei lui Nikita Hruşciov în Statele Unite, 1959. De la stânga la dreapta: Nina Hruşciova, Mamie Eisenhower, Nikita Hruşciov, Dwight Eisenhower

20. Viktoria şi Leonid Brejnev la *dacea*, 1970. © Vladimir Musaehlian

21. Raisa Gorbaciova (în dreapta) și Mihail Gorbaciov (în stânga) la un miting în timpul vizitei lor în Polonia, 1 iulie 1988. © RIA Novosti

Table of Contents

Introducere
Partea întâi. Fortăreața femeilor (1462-1927)
1. Amoruri, asasinate și dinastie: Kremlinul țarilor
2. Întoarcerea la Moscova: Kremlinul roșu
Partea a doua. Timpul prieteniei (1928-1937)
3. Soți și soții
4. Copiii de la Kremlin
5. Kremlinul sanatoriu
Partea a treia. Moartea bate la ușă (1937-1941)
6. Sfârșitul prieteniilor
7. Două chipuri ale virilității bolșevice
8. Când capcana este o femeie
9. Desfrâu și alcoolism
Partea a patra. Și nu vor rămâne decât bărbați (1945-1953)
10. Căderea unei „prime-doamne”
11. Soțiile dispar
12. Sfârșitul guralivelor
13. Cum să-i supraviețuiești lui Stalin: strategia soților Voroșilov
Partea a cincea. Timpul primelor-doamne. (1953-1991)
14. Nina Hrușciova sau arta de a-l face să strălucească pe secretarul general
15. În umbra soțului: Viktoria Brejneva
16. Steaua Kremlinului: Raisa Gorbaciova
Concluzie
Note
Mulțumiri
Surse și bibliografie selectivă
Index rerum eroticum*
Index de nume*
Lista ilustrațiilor

Table of Contents

Introducere 4
Partea întâi. Fortăreaţa femeilor (1462-1927) 7
1. Amoruri, asasinate şi dinastie: Kremlinul ţarilor 9
2. Întoarcerea la Moscova: Kremlinul roşu 22
Partea a doua. Timpul prieteniei (1928-1937) 34
3. Soţi şi soţii 37
4. Copiii de la Kremlin 47
5. Kremlinul sanatoriu 61
Partea a treia. Moartea bate la uşă (1937-1941) 74
6. Sfârşitul prieteniilor 76
7. Două chipuri ale virilităţii bolşevice 92
8. Când capcana este o femeie 102
9. Desfrâu şi alcoolism 111
Partea a patra. Şi nu vor rămâne decât bărbaţi (1945-1953) 123
10. Căderea unei „prime-doamne” 125
11. Soţiile dispar 141
12. Sfârşitul guralivelor 151
13. Cum să-i supravieţuieşti lui Stalin: strategia soţilor Voroşilov 164
Partea a cincea. Timpul primelor-doamne. (1953-1991) 180
14. Nina Hruşciova sau arta de a-l face să strălucească pe secretarul general 182
15. În umbra soţului: Viktoria Brejneva 188
16. Steaua Kremlinului: Raisa Gorbaciova 193
Concluzie 198
Note 201
Mulţumiri 222
Surse şi bibliografie selectivă 223
Index rerum eroticum* 240

Index de nume* 242
Lista ilustraţiilor 247